

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Φεβρουάριος 2000 • τεύχος 73 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2000
τεύχος 73 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.

Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.

Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.

Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

* Εξωτερική

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

* Αγγελος Έλεφάντης

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή

στη διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

* Αγγελος Έλεφάντης

Ζωναρά 10, Αθήνα 11472

τηλ. & fax: 6470079

Έκτύπωση: Αφοί Χρυσόχοϋ

Στυμφαλίας 8,

Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Σταῦρος Λιθαδάς, Δίχως ταυτότητα πιά.....	5
Μίκα Κωθαίου, Νεοναζί πλάιν μπόν.....	8
Έλσα Λιαροπούλου, Σχολική Βιβλιοθήκη... μιά περιπέτεια	11

Βασίλης Ζουνναλῆς, Οἱ βλαβερές συνέπειες τῆς ἥττας	16
Σπύρος Τζόκας, Τό μουσεῖο τῆς Εὐρώπης,	19
Γιώργος Σταθάκης, Εἶναι κρύος ὁ χειμώνας στὶς Πρέσπες	25
Δημήτριος Παντεχνῆς, Ὁ κυρ-Ζήσης οὔτε «βλάκας εἶναι» οὔτε «ἐπικίνδυνος»	32
* Αγγελος Έλεφάντης, Προσλήψεις τοῦ ἐμφύλιου πολέμου μετὰ τόν Ἐμφύλιο 1946-1949	35
* Ανέστης Ἀζᾶς, Γιά τό 3ο Διαβαλκανικό Φεστιβάλ Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν Θεάτρου.....	41
Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, Γιάννη Πάνου, «Ἱστορία τῶν Μεταμορφώσεων».....	43

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Παντελῆς Μπουκάλας, «Σάν τό ἀγρίμι ἔξησα τή ζωή μου», γιά τά ποιήματα τοῦ Θανάση Κωσταδάρα.....	47
Σταῦρος Κωνσταντακόπουλος, Ζοζέφ Ντέ Μαΐστρ, «Κατά τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως».....	51
* Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Dimitri Obolensky, «Ἐξὶ βυζαντινῆς προσωπογραφίας»	54
* Αγγελος Έλεφάντης, Νάσου Βαγενᾶ, «Σημειώσεις ἀπό τό τέλος τοῦ αἰώνα»	60
Κώστας Βούλγαρης, Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις	63

Ἐξώφυλλο: Λιουμπόβ Πόποβα, Καθιστό γυναικεῖο μοντέλο,
1913, ἀπό τή συλλογή Κωστάκη.

Ἡ νέα διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ εἶναι: Ζωναρά 10, τ.τ. 114 72
(προέκταση τῆς ὁδοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς, κοντά στή λεωφόρο
Ἀλεξάνδρας). Τηλέφωνο 6470.079. Ὁ Τραπεζικός λογαριασμός:
* Αγγελος Έλεφάντης, Εθνική Τράπεζα, ύποκ. 132, αριθ. λογ.
401740-48. Σ' αὐτό τόν λογαριασμό ἢ μέ ταχυδρομική ἐπιτα-
γή μπορεῖτε νά ἀνανεώνετε τή συνδρομή σας. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ:
πάνω ἀπό 200 συνδρομητές, πού ἡ συνδρομή τους ἔχει λήξει,
καλό, ἐπεῖγον καί ἀναγκαῖο θά εἶναι τώρα νά μᾶς θυμηθοῦν.

Δίχως ταυτότητα πιά...

Ἡ πρόσφατη συμμετοχή εκπροσώπων τοῦ «κόμματος τῆς Ἐλευθερίας» τοῦ κ. Χάιντερ στήν κυβέρνηση τῆς Αὐστρίας ἀποτελεῖ γεγονός πού ἡ σημασία καί οἱ συνέπειές του ὑπερβαίνουν τά αὐστριακά σύνορα. Εἶναι ἡ πρώτη φορά μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πού ἀκροδεξιοί παίρνουν 27% τῶν ψήφων τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς χώρας μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καί ἀναλαμβάνουν παράλληλα καί κυβερνητικές εὐθύνες. Εἶναι ἐπίσης ἡ πρώτη φορά μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πού ξαναγίνεται πολιτική πραγματικότητα ὅ,τι θεωροῦσε ὡς πρὶν ἀπό λίγα χρόνια ὀλόκληρη ἡ δημοκρατική Εὐρώπη ὡς ἐσαεὶ ἐξοβελιστέον καί ἀνεπίστρεπτο πολιτικό παρελθόν.

Γιά νά ἐξηγούμαστε (καί νά μὴν... παρεξηγούμαστε) ἀπὸ πλευρᾶς τυπικοῦ διεθνoῦς δικαίου τό γεγονός ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ ἐσωτερική ὑπόθεση ἑνὸς κυρίαρχου κράτους καί ὅσο δέν θίγει τούς ὅρους καί τούς στόχους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως δέν δικαιολογεῖται ἡ καθ' οἷονδήποτε τρόπο ἐπέμβαση Εὐρωπαίων ἢ ἄλλων σέ θάρος τῆς Αὐστρίας.

Ἐπειδὴ, ὅμως, αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη θίγει (περισσότερο συμβολικά καί λιγότερο πρακτικά σήμερα — μέ ἀντιστρόφως ἀνάλογες, δυστυχῶς, στό μέλλον προοπτικές) βασικές ἰδεολογικές καί πολιτισμικές ἀρχές, ἀπὸ τίς ὁποῖες συνέχονται οἱ λαοὶ τῆς ἐνωμένης Εὐρώπης, ὅχι μόνο νομιμοποιεῖται ἀλλὰ καί ἐπιβάλλεται ἡ δημόσια ἔκφραση τῆς ἀνησυχίας καί ἡ καταδίκη τοῦ γεγονότος ἀπὸ θεσμικά ὅργανα, ὅπως τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Αὐτά, ἔστω κι ἐν ἐπιγνώσει τοῦ γεγονότος ὅτι συγκυριακοί, κυρίως, λόγοι — μιὰ εὐκαιρία τῆς εὐρωπαϊκῆς Κεντροαριστερᾶς νά «στριμώξει» τὴν εὐρωπαϊκὴ Δεξιά — ἐπέβαλαν τό ψήφισμα.

Πέραν, ὅμως, τῶν λόγων ἀρχῶν ἢ τῶν... ἀρχῶν τοῦ πολιτικοῦ τακτικισμοῦ πού δικαιολογοῦν τίς δηλώσεις ἡγετῶν κρατῶν, τά ψηφίσματα διεθνῶν ὀργανισμῶν καί τίς ὁποῖες λαϊκές κινητοποιήσεις, τό θέμα εἶναι κυρίως τί προαναγγέλλει καί τί συνεπάγεται γιὰ τὴν πολιτικὴ προοπτικὴ τῆς Εὐρώπης τό γεγονός καί ὡς ἐκ τούτου δημιουργεῖ καί δικαιολογεῖ ἀνησυχίες.

Ἀκροδεξιοὶ λαϊκιστὲς ἢ λαϊκίζοντες νεοφασίστες; Ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ ἀκριβὴς χαρακτηρισμὸς τοῦ κ. Χάιντερ καί τοῦ κόμματός του, λίγο ἐνδιαφέρει.

Ὁ λόγος τους εἶναι ἐπαρκῶς λαϊκιστικὸς, ὥστε νά ἔχει διεισδυτικότητά καί ἀπήχηση σέ εὐρέα κοινωνικά (καί λαϊκά) στρώματα, ὅταν μεταχειρίζεται καί διαχειρίζεται τό συναίσθημα, τίς φοβίες, τὴ μοιρολατρία, τίς δεισιδαι-

μονίες, τό συντηρητισμό τῶν ἀνθρώπων, καί ἐπικεντρώνεται σέ προβλήματα ὅπως ἡ διαφθορά τῶν κομμάτων καί τῶν πολιτικῶν ἢ οἱ ἀδικίες τοῦ κράτους ἀπέναντι στόν «ἀπλό πολίτη». Ὁ λόγος τους ὅμως μοιάζει μ' αὐτόν τοῦ νεοναζισμοῦ καί νεοφασισμοῦ ὅταν ἀκρογωνιαῖοι λίθοι του εἶναι ἡ ξενοφοβία, ὁ ἐθνικισμός (πρῶτα ἡ Αὐστρία, εἶναι τό βασικό τους σύνθημα), ὁ κοινωνικός ἀποκλεισμός μειονοτικῶν καί περιθωριακῶν ομάδων, ἡ ἀπέχθεια ἐναντίον τῶν διανοουμένων καί μιά ἔντονη κριτική στήν κοινοβουλευτική δημοκρατία καί τούς θεσμούς της πού δέν μποροῦν νά διαχειριστοῦν τά σύγχρονα προβλήματα καί νά προστατεύσουν τόν πολίτη ἀπό τήν κοινωνική ἀδικία.

Εἶναι ἀλήθεια πώς ἡ «αὐστριακή ἰδιαιτερότητα» ἀποτελέσει γόνιμο ἔδαφος γιά τήν ἀνθηση τοῦ φαινομένου. Στήν πρόσφατη ἱστορία τους οἱ Αὐστριακοί ὄχι μόνο ἀνέχθηκαν τόν —αὐστριακῆς καταγωγῆς— Χίτλερ, ἀλλά συντάχθηκαν στήν πλειοψηφία τους μέ τό ναζισμό. Ὁ χιτλερικός στρατός ἀριθμοῦσε ἕνα ἑκατομμύριο Αὐστριακούς. Ὡστόσο, «ἔπεισαν» τούς ἑαυτούς τους καί στή συνέχεια «ἐπέβαλαν» καί στή διεθνή κοινότητα ν' ἀποδεχθεῖ ἕνα «ἱστορικό ψέμα», πώς ὄχι μόνο δέν συνέδραμαν ἀλλά ὑπῆρξαν τά πρῶτα θύματα τοῦ Χίτλερ στήν Εὐρώπη. Πρόσφατα οἱ Αὐστριακοί ὄχι μόνο ἀδιαφόρησαν ὅταν ἀποκαλύφθηκε τό ναζιστικό παρελθόν τοῦ προέδρου τους Κούρτ Βαλντχάιμ, ἀλλά ἀντέδρασαν στή διεθνή κατακραυγή μέ τήν ἀνάπτυξη ξενόφωβων καί ἀντισημιτικῶν φαινομένων.

Ἡ ἱστορία τῆς Αὐστρίας εἶναι μιά ἱστορία ἑνός λαοῦ πού βρίσκει στόν ἐθνικισμό τήν ἀπάντηση στήν ἔλλειψη μιᾶς «ἐθνικῆς ταυτότητας», πού δέν μπόρεσε ν' ἀναπτύξει παλιότερα στό πλαίσιο τῆς πολυεθνικῆς Αὐстроουγγαρίας καί σήμερα στό πλαίσιο μιᾶς πολυεθνικῆς, λόγω τῆς μετανάστευσης, χώρας, πού «κολυμπάει» στά «θολά νερά» μιᾶς ἐπίσης πολυεθνικῆς Εὐρώπης.

Αὐτή ἡ «ἀγωνία» γιά τόν ἐθνικό αὐτοπροσδιορισμό, πού δέν πραγματοποιεῖται καί χάνεται, θρέφει τήν ξενοφοβία καί τό ρατσισμό καί ἀναζητᾷ διέξοδο στήν ἐθνικιστική φαντασίωση....

Σήμερα ὅμως εἶναι ἡ ἔλλειψη «ἐθνικῆς ταυτότητας» πού χαρακτηρίζει καί τήν πορεία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καί ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ αὐστριακή περίπτωση παύει ν' ἀποτελεῖ ἐθνική ἰδιαιτερότητα. Ἀποτελεῖ ἰδιαιτερότητα ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης, πού βρίσκεται μπροστά σέ ἀνάλογα προβλήματα καί καταστάσεις.

Ἡ ἄνευ ἱστορικοῦ προηγούμενου ἐπιχειρούμενη μονοδιάστατη εὐρωπαϊκή ἐνοποίηση μέ τή μορφή τῆς οἰκονομικῆς ἐνοποίησης, μέ μόνη οὐσιαστική θεσμική πράξη τό κοινό νόμισμα, ὁ συνακόλουθος περιορισμός τῆς ἐθνικῆς κυ-

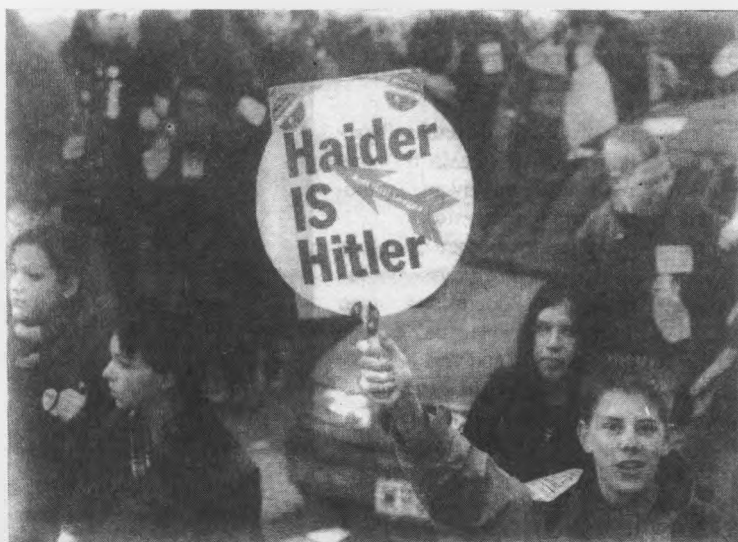

ριαρχίας κάθε κράτους, χωρίς τήν παράλληλη ανάπτυξη οὐσιαστικῶν μέτρων κοινωνικῆς συνοχῆς καί μιᾶς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης, αὐτή λοιπόν ἡ ἔλλειψη μιᾶς «εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας» χαρακτηρίζει τή σημερινή πορεία τῆς Εὐρώπης.

Ὅταν ὅμως τά προβλήματα εἶναι παρόμοια καί ὡς ἀπάντηση προσφέρεται τό κενό, τότε ὁ λόγος τῶν διαφορῶν Χάιντερ καί Λεπέν εἶναι φυσικό νά βρίσκει ἀπήχηση καί μ' αὐτή τήν ἔννοια οἱ ἀνησυχίες ἀπό τίς ἐξελίξεις στήν Αὐστρία εἶναι βάσιμες.

Δικαιολογημένοι λοιπόν εἶναι οἱ προβληματισμοί, οἱ κινητοποιήσεις ὅσων δημοκρατικῶν ἀνθρώπων καί κομμάτων καί εἰδικότερα τῶν κομμάτων τῆς Ἀριστερᾶς στήν Εὐρώπη καί τή χώρα μας. Μπορεῖ ὁ νεοφασισμός νά βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος ἐπειδή εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστερᾶς ν' ἀρθρώσει ἕναν πειστικό ἐνοποιητικό ἐναλλακτικό λόγο πού τό ἐπιτρέπει, ὡστόσο ἡ σχεδόν ὁμόθυμη καταδίκη τῶν ἐξελίξεων στήν Αὐστρία ἀπό τίς εὐρωπαϊκές καί ἐλληνικές πολιτικές δυνάμεις δείχνει πώς ὁ ἀγώνας γιά τή δημοκρατία στήν Εὐρώπη δέν ἔχει (ἀκόμη) χαθεῖ. Λέμε σχεδόν ὁμόθυμη καταδίκη, γιατί τό ΚΚΕ πεισματικά σιώπησε. Μήπως γιά λόγους ἀρχῆς — γιατί σέβεται τήν ἀρχή τῆς μή ἐπεμβάσεως στά ἐσωτερικά μιᾶς κυρίαρχης χώρας; Δέν νομίζουμε: δέν ἀποτελεῖ μακρινό παρελθόν ἡ περίπτωση τῆς Τσεχοσλοβαχίας καί τοῦ Ἀφγανιστάν, ὅπου δέν ἔπραξε ἀναλόγως... Προτίμησε νά δείξει ἀνοχή στόν Χάιντερ ἀντί νά διακινδυνεύσει ταύτιση μέ τήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωση καί τούς Ἀμερικανούς, πού εἶναι ἡ πηγή κάθε κακοῦ (καί ὅλων). Ἀκρα τοῦ τάφου σιωπή λοιπόν...

Σταῦρος Λιβαδάς

Νεοναζί πλαίι μπόυ

Στίς παραμονές τῶν τελευταίων ἑορταστικῶν ἡμερῶν, ἐκεῖ κοντά στά Χριστούγεννα, στό τέλος τοῦ χρόνου καί, γιά πολλούς, στό τέλος τῆς χιλιετίας, μέσα στό ἑορταστικό κλίμα καί τόν ἀστραφτερό διάκοσμο, στήν Ἀθήνα τοῦ ψηλότερου ἡλεκτρικοῦ δένδρου τῆς Εὐρώπης καί τῶν πυροτεχνημάτων, ἐκτυλίσσονταν ἐπίμονα, καθημερινά, σκηνές καί καταστάσεις πού κανένα τηλεοπτικό κανάλι δέν καταδέχθηκε νά παρουσιάσει. Μερικές φορές πρωί, συχνότερα τό ἀπόγευμα, στήν κεντρική πλατεία τοῦ Πειραιᾶ, ἐκεῖ κάπου στή λεωφόρο Λαμπράκη καί στήν Ἡρώων Πολυτεχνείου (τρομάρα μας), συγκεντρώνονταν ἐντυπωσιακές παραστρατιωτικές δυνάμεις. Ἐπρόκειτο γιά δεκάδες ἀστυνομικά λεωφορεῖα, κλοῦβες στήν καθημερινή διάλεκτο, καί γιά ἑκατοντάδες πάνοπλους παραστρατιωτικούς. Τό λέω ἔτσι γιατί σέ τίποτα δέν θύμιζαν τά στρατεύματα αὐτά ἀστυνομικές δυνάμεις. Ντυμένα μέ ὅ,τι παραδαλό μπορεῖ κανεῖς νά φανταστεῖ, μέ στολές παραλλαγῆς ἀπό ἐκεῖνες πού ἔχουν ὑπόψη τους τήν ἀπόκρυψη στή ζούγκλα τοῦ Ἀμαζονίου, μέ ἀσημοστόλιστες θῆκες περιστρόφων, μέ χαϊμαλιά κάθε εἶδους καί αὐτοσχεδρισμούς στά πέτσина τῶν στολῶν τους, μέ ποικιλία γκλόμπ, ὡς καί τατουάζ διέκρινα. Τό χαρακτηριστικό ὅλων αὐτῶν ἦταν ἡ μαγκιά, ἔκλειναν τήν κυκλοφορία, ἀδιαφοροῦσαν γιά τούς γύρω, διέσχισαν ὅπως ἤθελαν, ἐποχούμενοι ἢ πεζοί, δρόμους καί πεζοδρόμια, ἐκτοπίζοντας πρός κάθε κατεύθυνση ὅποιον ἔβρισκαν μπροστά τους. Ξαφνικά, ὅλο αὐτό τό ἐκστρατευτικό σῶμα ἐπιβιβαζόταν στά κάθε εἶδους ὀχήματα πού τό περίμεναν καί ἐξαφανίζοταν πρός ἄγνωστους προορισμούς. Τό κέντρο τοῦ Πειραιᾶ ἀνέπνεε, ἂν καί ὅλα προῖδεάζαν ὅτι κάπου ἄλλοῦ αὐτή ἡ ἐκστρατεία θά ἔκοβε τίς ἀνάσες τῶν ἀνθρώπων.

Λίγες μέρες μετά συνάντησα τυχαῖα τό ἐκστρατευτικό αὐτό σῶμα σέ δράση. Ὅμολογῶ ὅτι ἐντυπωσιάστηκα. Βρισκόμουν μέσα σέ λεωφορεῖο πού κατέβαινε ἀπό τήν Ἀθήνα στόν Πειραιά καί στήν Καλλιθέα, στά πέριξ τῆς πλατείας Δαβάκη, εἶδα τό μπλόκο σέ πλήρη ἀνάπτυξη. Παντοῦ οἱ παραστρατιωτικές μονάδες, πάνοπλες, ὡς καί κάτι σάν τουφέκια εἶχαν (γιά τούς ἐλεύθερους σκοπευτές τοῦ ἐχθροῦ ἄραγε;), νά κυκλώνουν κάθε ἀνθρώπινη παρουσία καί δραστηριότητα. Ἄν καί δέν εἶχαν σκυλιά μαζί τους, ἡ ὄσφρηση πού οἱ ἴδιοι διέθεταν ἐντυπωσίαζε. Σαρώνοντας καφενεῖα, μαγαζιά καί πεζοδρόμια, ρίχνονταν ξαφνικά σέ κάποιον δυστυχῆ, οὐρλιαζαν τό σύνθημα «χαρτιά» καί, χωρίς νά περιμένουν ἀπόκριση ἢ ἀντίδραση, τόν ἔσπρωχναν μαζί τους φωνάζοντας διάφορα ἀντιφατικά καί ἀκατανόητα: τό σακάκι, βγάλε τό

σακάκι, οὐρλιαζε ὁ ἓνας! Τσακίσου π..., τσακίσου μαλ..., ὁ ἄλλος! Τά χέρια στό κεφάλι, ὁ τρίτος! Τά χέρια νά τά βλέπω, ὁ τέταρτος! Καί δῶσ' του σπρωξίδι, καί δῶσ' του θρισίδι, καί δῶσ' του ἐπίδειξη ὅπλων, πυρομαχικῶν, σίδερων καί χαϊμαλιῶν... Ἀλίμονο δέ σέ ὅποιον ἀντιδροῦσε, ἀλίμονο σέ ὅποιον ἔβαζε τό χέρι στήν τσέπη, ἴσως γιά νά βγάλει τά χαρτιά πού τοῦ ζητοῦσαν! Ἐδῶ τό πράγμα γινόταν κατάσταση ἔκτακτης ἀνάγκης. Πλήθος παραστρατιωτικοί λεβέντες ἔπεφταν πάνω στόν δυστυχῆ, μπουνιές, κλοτσιές καί τελικά τόν ξάπλωναν στό πεζοδρόμιο ἢ τόν κολλοῦσαν σέ κάποιο αὐτοκίνητο. Τόν ἔψαχναν, τόν «συγύριζαν», σέ μερικούς εἶδα νά φοροῦν κάτι παρᾶξενες χειροπέδες.

Ἀπό τό παράθυρο τοῦ λεωφορείου ἔμοιαζαν μέ ἀπίστευτο ἐφιάλτη ὅλ' αὐτά. Στή διασταύρωση ἡ κίνηση εἶχε πρακτικά σταματήσει καί στά αὐτοκίνητα πού περνοῦσαν λίγα λίγα γινόταν ἓνας πρόχειρος ἔλεγχος, ἓνα «φαίης κοντρόλ» πού λένε στά νυκτερινά κέντρα. Ἦρθε, ὅμως, καί ἡ σειρά τοῦ λεωφορείου μας. Ὁχημα ἀρθρωτό, τῶν 160 ἐπιβατῶν, γεμάτο μέ ἀνθρώπους, ἄρα μέ ὑπόπτους, κατά τούς ἡγέτες τῆς δημόσιας δύναμης. Ἐκεῖ ὁμολογῶ ὅτι τρόμαξα. Οἱ παραστρατιωτικοί ἔφθασαν σέ κάθε πόρτα καί ἄρχισαν νά τήν κτυποῦν φωνάζοντας διάφορα ἀκατανόητα στόν ὁδηγό: ἄνοιξε τήν μπρός καί τή μεσαία, ἔλεγε ὁ ἓνας! Ἀνοιξε τήν μπρός καί τήν πίσω, φώναζαν ἄλλοι! Τόν ὁδηγό τόν θαύμασα. Προφανῶς τά εἶχε ξαναδεῖ αὐτά καί ἔκανε ἐλαφρῶς τόν βλάκα. Ἀνοιγόκλεινε τίς πόρτες κάνοντας τούς ἀπ' ἔξω νά τρέχουν μήν τυχόν καί ξεφύγει κανένας ἐγκληματίας. Μέ τά πολλά δύο ἀπό αὐτούς μπῆκαν μέσα ἀπό τήν μπρός πόρτα ἐνῶ ἓνας τρίτος κάθησε νά δίνει ὁδηγίες ἢ νά προσέχει τόν ὁδηγό. Τό λαγωνικό μπροστά πρέπει νά ἔφθανε τά δύο μέτρα καί νά ξεπερνοῦσε τά ἑκατόν εἴκοσι κιλά. Διέσχιζε τό γεμάτο λεωφορεῖο ποδοπατώντας τούς πάντες καί συνθλίβοντάς τους δεξιά καί ἀριστερά. Κανείς δέν διαμαρτυρήθηκε! Τό λαγωνικό ἔριχνε γρήγορα βλέμματα στούς ἐπιβάτες καί ξαφνικά ἄρπαζε κάποιον ἀπό αὐτούς. «Χαρτιά», οὐρλιαζε καί χωρίς νά περιμένει τήν ἀπάντηση, συνέχιζε, «προχώρα», «ἀπάνω τά χέρια νά τά βλέπω», «πάρ' τον αὐτόν» (αὐτό τό ἔλεγε στόν συνεργό του, πού ὁ δυστυχὸς δυσκολευόταν νά ἀκολουθήσει μέσα στό πλήθος). Ὁ πρῶτος, γιά νά διευκολύνει προφανῶς τή ροή τῶν πραγμάτων, ἔριχνε καί ἓνα σπρώξιμο στόν ὑποπτο, τίς ἐπιπτώσεις τοῦ ὁποίου δέχονταν ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι ἐπιβάτες.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀπήχθησαν δέκα ἀπό τούς συνεπιβάτες μας. Κανείς τους δέν ἄνοιξε τό στόμα του, τί νά πεῖ ἐξάλλου. Ἡ κακή προφορά τῶν ἐλληνικῶν θά ἦταν ἡ τελική του καταδίκη ἐνῶ ἡ ὁποιαδήποτε κίνηση γιά

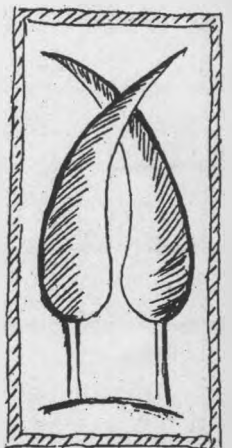

νά βγάλει τὰ αἰτούμενα χαρτιά θά τόν ὀδηγοῦσε μπρούμυτα ἀλυσοδεμένο στό πεζοδρόμιο. Μέ τὰ πολλά, ἡ ἐκκαθαριστική ἐπιχείρηση στό λεωφορεῖο τελείωσε καί δόθηκε ἄδεια νά προχωρήσει. Ὁ ὀδηγός ἐξακολουθοῦσε νά διασκεδάζει ἀνοιγοκλείνοντας ἀκριβῶς ἐκεῖνες τίς πόρτες πού τοῦ φώναζαν νά μήν πειράξει. Κατάφερε τελικά νά ξεκινήσει ἔχοντας κλείσει μέσα στό λεωφορεῖο τόν Κίνγκ Κόνγκ, τό προαναφερθέν δίμετρο λαγωνικό. Τό τελευταῖο ἄρχισε νά κτυπάει πόρτες καί παράθυρα, μήν μπορώντας προφανῶς νά συντονίσει τή σκέψη του καί νά ἐκφράσει τό αἶτημά του —νά ἀποβίβαστεῖ— μέ διαφορετικό τρόπο. Δέν ξέρω πῶς μοῦ ἦρθε καί φώναξα: «Ἄνοιξέ του, μωρέ, νά κατέβει νά ξεβρομίσουμε!». Πολλοί μέ κοίταξαν ἄοριστα, καί πάλι κανεῖς δέν εἶπε τίποτα. Τό λαγωνικό ἐπιτέλους κατέβηκε καί ἐμεῖς συνεχίσαμε γιά τίς δουλειές μας. Στά πεζοδρόμια εἶχαν μεγαλώσει οἱ ὁμάδες τῶν «ὑπόπτων» πού οἱ παραστρατιωτικοί ἔσπρωχναν, βρίζοντας πάντα, πρὸς τὰ λεωφορεῖα μέ τό ὑποκοριστικό «κλουῖδες».

Οἱ παραπάνω πρακτικές δέν εἶναι ἀποκλειστικότητα τῆς Ἑλλάδας. Παρά τή γραφικότητα τῶν χριστουγεννιάτικων σκηνῶν, δέν εἶμαι σίγουρη ὅτι αὐτές εἶναι σκληρότερες ἀπό τίς ἀνάλογες πού συμβαίνουν καθημερινά στά κράτη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης. Θυμᾶμαι, λίγους μῆνες πρὶν, τίς σκηνές στό ἀεροδρόμιο τῆς Μασσαλίας, ὅταν ἔφθασε ἓνα ἀεροπλάνο ἀπό ἐπαρχιακή πόλη τῆς Ἀλγερίας. Προφανῶς ἡ πτήση ἦταν κανονική καί οἱ ἐπιβάτες νόμιμοι, μιά καί εἶχαν περάσει τούς αὐστηρότατους ἐλέγχους στήν Ἀλγερία. Καί ὅμως τό ἀεροπλάνο ὀδηγήθηκε σέ μιά γωνιά τοῦ ἀεροδρομίου, κυκλώθηκε ἀπό πάνοπλους ἀστυνομικούς καί, μετά ἀπό ἔρευνα διαρκείας, περίπου τριάντα ἀπό τούς ἐπιβάτες του ὀδηγήθηκαν σιδηροδέσμοι στά κρατητήρια τοῦ ἀεροδρομίου. Σιδηροδέσμοι μέ μακριές ἀλυσίδες στά χέρια καί στά πόδια, πού ἔδεναν μάλιστα τόν ἓναν κρατούμενο μέ τόν ἄλλο. Ὅλα αὐτά μπροστά στά μάτια ἑκατοντάδων ἀνθρώπων, μπροστά στό μπάρ καί τό ἐστιατόριο τοῦ ἀεροδρομίου, ὅπου ὅλοι ἔτρωγαν καί ἔπιναν χωρίς κανεῖς νά πεῖ ἢ νά σχολιάσει τίποτα. Φυσική τῶν πραγμάτων τάξη. Πρόσφατα, τὰ Χριστούγεννα πάλι, τό Βέλγιο ἐξάπέλυσε διωγμό κατὰ τῶν μεταναστῶν ἀπό τίς ἀνατολικές χῶρες. Καθώς οἱ καταδιωκόμενοι ἦταν λευκοί καί δέν ξεχώριζαν μέ τήν πρώτη, οἱ ἐπιχειρήσεις— σκούπα χρειάστηκε νά μαζεύουν πρακτικά τούς πάντες γιά νά προσδιορίσουν ποιός εἶναι ποιός. Κανεῖς δέν διαμαρτυρήθηκε.

Μᾶς ἐνοχλεῖ ἡ περίπτωση τῆς Αὐστρίας. Αὐτό τό παράξενο εἶδος τοῦ νεο-ναζί πλαίη μπόου, στόν ὁποῖο φαίνεται νά πιστεύουν σημαντικά ποσοστά κα-

λόβων —καί ἄνεργων— Αὐστριακῶν. Οἱ εὐρωπαϊκές κυβερνήσεις ἐκστασιάστηκαν, σκίζουν τά ἱμάτιά τους καί καταγγέλλουν, ἀφήνουν τοὺς ὑπουργούς καί διπλωμάτες τῆς χώρας νά βρίσκουν μόνοι τους τό δρόμο πρὸς τίς αἰτήσεις συνεδριάσεων! Λές καί ὁ νεοναζισμός, ἡ ξενοφοβία, ὁ κοινωνικός καί φυλετικός ἀποκλεισμός εἶναι πράγματα πού μόλις χθές ἀνακαλύφθηκαν στήν ἐνωμένη Εὐρώπη. Λές καί κανεῖς δέν ἀντιλήφθηκε πρακτικές ὅπως αὐτές στή γιορταστική Ἀθήνα. Λές καί ὁ ναζισμός εἶναι προσωπική ιδιότητα καί ὄχι τρέχουσα πολιτική, νομική καί κοινωνική πρακτική. Ἀπό αὐτές μάλιστα πού κυριαρχοῦν στήν Εὐρώπη τοῦ 2000.

Ἐπιτρέψτε μου νά τελειώσω μέ μιά παραβολή. Στό χώρο τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως καί σέ ἄλλους ὑποθέτω, πολλοί ἀπό αὐτοὺς πού ἔχουν ριχθεῖ μέ τά μοῦτρα στήν «ἀπορρόφηση» (συνώνυμο τοῦ ξεκοκαλίσματος) τῶν εὐρωπαϊκῶν κονδυλίων, εἶναι ταυτόχρονα καί σφοδρότατοι πολέμιοι τῶν προγραμμάτων καί τῶν χρηματοδοτήσεων αὐτῶν, πού ἀλλοτριώνουν τήν ἐκπαίδευση, ἐμπορευματοποιοῦν, ἀνατρέπουν τίς ἀκαδημαϊκές ἐλευθερίες κλπ. Ὅπως παρὰδόξως, περίπου τό σύνολο τῶν ἀντιφατικῶν αὐτῶν προσώπων εἶναι πρῶην —οἱ ἴδιοι ἰσχυρίζονται καί νῦν— ἀριστεροί, περασμένων γενεῶν καί προβληματισμῶν. Κεντροαριστεροί πού λέμε, ἂν αὐτό μᾶς βοηθᾷ νά καταλάβουμε. Καί φυσικά, κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωση τῆς τρέχουσας πολιτικῆς (καί ἠθικῆς), ψάχνουν ἐναγωνίως νά καταγγείλουν αὐτό ἀκριβῶς πού οἱ ἴδιοι συνειδητά ὑπερετοῦν. Βλέπετε ὁ (εὐρωπαϊκός) κόσμος εἶναι μικρός καί οἱ πρακτικές (καί οἱ ἠθικές λεγόμενες ἀξίες) τόσο μά τόσο ἀπελπιστικά ὅμοιες!

Τελικά σέ πολλοὺς εἶναι χρήσιμα φαινόμενα οἱ διάφοροι νεοναζί πλαίη μπού.

Μίκα Κωβαίου

Σχολική Βιβλιοθήκη... μιά περιπέτεια

Διερχόμεστε ἤδη τή δεύτερη χρονιά στόν πυρετό τῆς δημιουργίας τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν. Καί ὀφείλουν νά ὁμολογήσουν οἱ πάντες πώς ἡ ὅλη διαδικασία εἶναι ἄκρως ἐντυπωσιακή καί φιλόδοξη. Τά κονδύλια πού διετέθησαν ἢ πρόκειται νά διατεθοῦν εἶναι ἀσύλληπτα, μάλιστα κάποιες φορές φαντάζουν ὡς πρόκληση πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικούς πού, οἱ περισσότεροι, μάταια τά προηγούμενα χρόνια ἀναζητοῦσαν ἕνα ὁποιοδήποτε βιβλίο στόν σχολικό χώρο, ἔστω καί γιά δεῖγμα, κάτι τέλος πάντων πού νά ἀποδεικνύει πώς βρίσκονται σέ ἐργασιακό περιβάλλον ὅπου ἂν μή τί ἄλλο τοὺς παρέχει τά

τήν ἐπισκεφεῖ. Καί δέν τούς ἀδικῶ. Μερικές δειλές μου προσπάθειες στήν ἀρχή ἔφεραν σέ ἀμηχανία ἀρχικά καί ἀκολούθως σέ ἀπόγνωση τρεῖς τέσσερις φιλομαθεῖς μαθήτριες. Ἡ βιβλιοθήκη ἦταν κλειδωμένη, τό κλειδί τό κρατοῦσε ἡ γραμματέας τοῦ σχολείου. Αὐτή ἐνοχλεῖτο, καί δικαίως, μιά καί εἶχε πολύ πιό σημαντικά πράγματα νά κάνει. Διαρκῶς ἀνέβαλε, οἱ μαθήτριες ἔρχονταν καί ξανάρχονταν, ἔχαναν τά διαλείμματά τους, αἰσθάνονταν παρείσακτες, ἔφευγαν ἀνακουφισμένες καί μέ τή φωνή τῆς ὑπεύθυνης στ' αὐτιά τους νά μήν καθυστερήσουν τά βιβλία καί νά μήν τά λερώσουν. Μετά ἀπό αὐτή τήν τραυματική ἐμπειρία, μέ ἀνακούφιση διαπίστωσα πώς κανεῖς πλέον δέν μοῦ ζητοῦσε βιβλίο, καί φυσικά δέν τολμοῦσα νά προτείνω σέ κανένα νά κάνει χρήση τῆς βιβλιοθήκης στήν ὁποία τελικά γιά νά μπεῖ κανεῖς ἔπρεπε νά περάσει ἀπό σαράντα κύματα.

Γιά νά λειτουργήσει βιβλιοθήκη πρέπει νά ἐνσωματωθεῖ στό σχολεῖο. Νά μήν φοράει τά καλά του ὁ μαθητής γιά νά τήν ἐπισκεφεῖ. Οὔτε νά χρειάζεται νά κάνει κάποια ἐργασία. Νά εἶναι ἀνοιχτή, φιλόξενη, ζωντανή, νά κάνει προτάσεις, νά ἐκθέτει περιοδικά καί καινούργια βιβλία, νά ἔχει χώρους ὅπου νά μπορεῖ νά κάθεται ὁ μαθητής καί νά διαβάσει. Πραγματικά ζήλεψα τή δημοτική βιβλιοθήκη τῆς Λιβαδειᾶς, τήν ἐπισκέφτηκα θράδῳ γιά μιά ἐκδήλωση καί διαπίστωσα πώς ὑπῆρχαν μέσα πολλοί, νέοι κυρίως, σ' ἓναν ζωντανό καί φιλόξενο χῶρο, ζεστό καί ἀνθρώπινο, ὅπου ἐπέλεγε κανεῖς νά καταφύγει καί χωρίς συγκεκριμένες ἀναγνωστικές ἀνάγκες. Ἕνας τέτοιος χῶρος ταιριάζει στό σχολεῖο.

Δυστυχῶς ἡ ψυχρότητα, ἡ ἐπισημότητα, ἡ ἀπόσταση, ἡ δυσκολία προσέγγισης καί τό ἀπρόσιτο πού χαρακτηρίζουν τίς λίγες ὑπάρχουσες σχολικές βιβλιοθήκες ἀποδεικνύει καί ἐπιβεβαιώνει τήν ἄποψη πώς δέν ἔχουν λειτουργικό χαρακτήρα καί πώς ἡ παρουσία τους εἶναι καθαρά διακοσμητική. Γιά νά μήν πῶ πώς δημιουργοῦν ἀπωθήσεις στούς μαθητές, φαντάζον στά μάτια τους ὡς χῶροι ἀπόμακροι, ἔξω ἀπό τή ζωή καί τή δράση, ὡς ἓνας ἀκόμη μηχανισμός πού ἔχει ἐφευρεθεῖ γιά νά τούς βασανίζει, νά τούς στερεῖ τίς πρωτοβουλίες καί νά τούς καθηλώνει.

Βέβαια ἀκόμη κι ἂν λειτουργοῦσαν βιβλιοθήκες μέ τούς πλέον ἰδανικούς ὅρους, νά ἐνημερώνονται δηλαδή ἀδιαλείπτως μέ τίς νέες ἐκδόσεις, τό προσωπικό τους νά εἶναι εἰδικευμένο καί πρόθυμο, ἐνσωματωμένες στή σχολική κοινότητα, χῶροι φιλόξενοι τούς ὁποίους μπορεῖ ὁ μαθητής νά προσεγγίζει μέ μιά δρασκελιά καί χωρίς γραφειοκρατικές διαδικασίες, εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ μαθητές πού θά τίς ἐπισκέφτονταν θά ξεπερνοῦσαν τά δάχτυλα τοῦ ἐνός χεριοῦ.

Οἱ λόγοι βέβαια εἶναι ποικίλοι. Κατ' ἀρχάς δέν ὑπάρχει στή ζωή τοῦ μαθητῆ τό ἐξωσχολικό βιβλίο. Μάλιστα εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων σχεδόν ἀπαγορευμένο. "Ὅσες φορές τοὺς ἔχω προτείνει νά διαβάσουν κάτι μέ ἀντιμετωπίζουν μέ μομφή, σχεδόν ἐπιτιμητικά, ὑπονοοῦν πῶς δέν τοὺς καταλαβαίνω, παραδλέπω τήν πραγματικότητά τους πού εἶναι γεμάτη ἀπό φροντιστήρια, ἐπαναλήψεις, διαγωνίσματα, ἀποστηθίσεις καί τρέξιμο συνεχές ἀπό τό ἓνα φροντιστήριο στό ἄλλο καί ἀπό τό ἓνα διαγώνισμα στό ἄλλο. "Ἄλλωστε σέ τί τοὺς εἶναι χρήσιμο ἓνα ἐξωσχολικό βιβλίο; "Ἄν εἶναι γιά τήν εὐχαρίστησή τους, αὐτή δέν ὑπολογίζεται, βλάπτει μάλιστα ἡ διεκδίκησή της. "Ἄν εἶναι γιά τήν καλλιέργειά τους, κι αὐτή εἶναι ἀνώφελη ἂν δέν τοὺς δίνει δουλειά καί τρόπο νά μποῦν στά πανεπιστήμια.

"Ἐνας ἐκπαιδευτικός μηχανισμός πού δέν δίδαξε στά παιδιά νά ἀγαπᾶνε τό διάβασμα καί νά ζοῦνε μαζί του εἶναι ξοφλημένος ὅσες βιβλιοθήκες κι ἂν φτιάξει. "Ἄν δέν ἔχει βρεῖ τόν τρόπο νά ἐνισχύσει τή φυσική ἀπορία τοῦ νέου, τήν ἀγάπη του γιά τήν περιπέτεια, ἂν δέν τόν πείσει πῶς τό διάβασμα εἶναι ἡ μεγαλύτερη περιπέτεια, δέν ἔχει νόημα νά στοιβάζει τόμους πού δέν θά ἀνοίξει κανείς σέ θλιβερούς χώρους ὅπου δέν θά πατήσῃ κανείς.

Σέ αὐτό τό σημεῖο μπαίνω στόν πειρασμό γιά μιᾶ ἀκόμη φορά νά ἀναφερθῶ στά σχολικά βιβλία πού δυστυχῶς καί αὐτά ἔχουν συμβάλει, καί μάλιστα ἀποφασιστικά, στήν ἀπομάκρυνση τοῦ νέου ἀπό τό διάβασμα.

Τό βιβλίο *Εἰσαγωγή στό Δίκαιο καί τοὺς πολιτικούς θεσμούς* διδάσκεται στή Β' Λυκείου. Εἰσήχθη στό σχολεῖο τήν περσινή χρονιά, φέτος μεγάλο μέρος του ἀναθεωρήθηκε καί γιά τοῦ χρόνου εἶναι ἤδη ἔτοιμο ἓνα ἐξ ὁλοκλήρου καινούργιο. Σᾶς μεταφέρω ἀπόσπασμα ἀπό τή σελίδα 96 ὅπως ἀκριβῶς ἔχει καί τό ὅποιο δυστυχῶς δέν ἀποτελεῖ ἐξάιρεση:

«Ἐξάλλου ἡ ὑπευθυνότητα δέν εἶναι μιᾶ ἔννοια ἀφηρημένη, ἀλλά μιᾶ κοινωνική ἀντίληψη πού ἐνυπάρχει στή συνείδηση τοῦ λαοῦ. Κάθε νομική ἢ δικαστική θεώρηση πού ἐπιχειρεῖ νά ὑποβιάσει τήν ὑπευθυνότητα σέ μιᾶ βαθμίδα τῆς ἐλευθερίας, χωρίζει τήν ἀνθρώπινη πράξη ἀπό τά αἷτια πού τήν παράγουν καί τήν ἀντιμετωπίζει σάν ἐνέργεια "καθαρῆς βουλήσεως"». Ὅποιαδήποτε ἐπιθυμία τοῦ διδάσκοντος μετά ἀπό τά παραπάνω νά μιλήσῃ στοὺς μαθητές γιά θετικισμό, διαφωτισμό, δίκαιο, σκοντάφτει στήν παγερή ἀδιαφορία καί τό σαρκασμό, δικαιολογημένα ἄλλωστε, τοῦ μαθητῆ. "Ἄντε μετὰ νά τοὺς προτείνει κάποιος νά διαβάσουν κάποιο σχετικό βιβλίο· ἐκτός ἀπό ἀνώφελο εἶναι ἀσφαλῶς καί ἀνόητο.

Πρέπει τελικά νά ὁμολογήσουμε πῶς οἱ καιροί δέν εὐνοοῦν τήν ἐνασχόληση μέ τό βιβλίο, πολύ περισσότερο δέν εὐνοοῦν τή δημιουργία βιβλιοθηκῶν

ζωντανῶν καί λειτουργικῶν. Αὐτό σημαίνει πῶς δέν πρέπει νά γίνουν; Ἀντίθετα νομίζω πῶς εἶναι ἀπαραίτητες περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά σέ πεῖσμα τῆς ἀντιπνευματικότητος τοῦ σχολείου, τῆς φιλολογικῆς στειρότητας, τῆς δῆθεν θεωρητικῆς ἐπένδυσης. Καί κυρίως σέ ἀντιδικία καί ἀντιδιαστολή μέ τό σχολεῖο πού δέν ἔχει ἄλλο στόχο πλὴν τῆς δημιουργίας ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Δέν πρέπει ὅμως οἱ σχολικές βιβλιοθήκες νά ἀφεθοῦν στήν καλή διάθεση τοῦ κράτους καί νά καταντήσουν γραφειοκρατικοί, ἀνιαροί καί ἀπρόσωποι μηχανισμοί. Πρέπει νά φτάσουν στά χέρια τῆς σχολικῆς κοινότητος καί νά γίνουν ἀναπόσπαστο κομμάτι της. Μόνο ἂν ἐνσωματωθοῦν στή σχολική πράξη ἴσως βγάλουν τά παιδιά ἀπό τή δύσκολη θέση νά προσπαθοῦν νά κατανοήσουν γιατί πρέπει νά ὑποστοῦν κάτι πού μεγαλώνει τά βάσανά τους, χωρίς νά τοὺς προσφέρει τίποτα ἀπό ἐκεῖνα πού μέ τόσο μόχθο καί θυσίες προσπαθοῦν νά κερδίσουν. Γι' αὐτά σχολεῖο καί βιβλιοθήκη εἶναι δύο πράγματα πού δέν συμβαδίζουν μιά καί δέν ἔχουν μάθει νά χρησιμοποιοῦν τό βιβλίο, θεωροῦν πῶς εἶναι πολυτέλεια πού δέν προσθέτει τίποτα, ἀντίθετα δυσκολεύει τά πράγματα καί κάνει πιο ἄσαφὴ καί μακρινό τόν στόχο.

Στή χειρότερη περίπτωση, ὅπως λέει κι ἓνας καλὸς φίλος, οἱ βιβλιοθήκες νά γίνουν ἀντικείμενο πόθου βιβλιοφίλων καί σιγά σιγά νά βρεθοῦν μέ τά ράφια ἄδεια. Ἴσως ὅμως πραγματικά τά βιβλία νά ταιριάζουν μόνο στά χέρια ἐκείνων πού τά ἔχουν ἀνάγκη.

Ἑλσα Λιαροπούλου

ΟΙ ΒΛΑΒΕΡΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΗΤΤΑΣ

του Βασίλη Ζουναλῆ

Πέρασαν σχεδόν δύο μήνες από τις γιορτές και τα πανηγύρια της Πρωτοχρονιάς. Έχουμε λόγους, άραγε, να ελπίζουμε ότι οι ευχές για ένα «αίσιον και ευτυχές σωτήριο έτος 2000» θα ευδοκμήσουν; Τό πολύδουν έτος 2000 έδωσε δείγματα ότι θα είναι αίσιον, ευτυχές και σωτήριο για περισσότερους ανθρώπους απ' ό,τι τό 1999; Έρχονται κάποιες άσπρες ήμέρες και για τούς έκτός των τειχών και για τούς έν γένει άδικημένους; Αναμένονται κάποιες χαρμόσυνες ειδήσεις για τήν Άριστερά;

Δέν έχουμε καμιά αληθινή ένδειξη περί τούτου. Οι δυνάμεις της άδικίας καλά κρατούν. Η άνισότητα παραμένει άδάμαστη. Η συγκυρία δέν προμηνύει χαλάρωση για τή μέγγενη της έκμετάλλευσης στον πλανήτη. Η Άριστερά συνεχίζει νά μήν «σκέφτεται μέ τό δικό της μυαλό». Καί για τή χώρα μας, ούδέν νεότερο. Μάλλον υπάρχει ένα νεότερον: μετά τις έκλογές της 9ης Άπριλίου θά ένισχυθεί άκόμη περισσότερο ό όλοκληρωτισμός των άγορών.

Μήπως άνεμίζω επιπόλαιες βεβαιότητες μέ τήν αλαζονεία της πρόσφατης έμπειρίας; Μήπως λουφάζω πιά στην άκινήσία του άριστερογενούς μηδενισμού; Μήπως κακομελετώ έλέω ήττοπάθειας; Μήπως έθελotuφλώ;

Ένδεχομένως για τούς άμήχανους. Άσφαλώς για τούς έλπίζοντες. Δυστυχώς για μένα. Καθόσον, πίσω από τούς έλπίζοντες (πού κηρύσσουν ότι ή έλπίδα είναι τό μόνο στήριγμα στη ζωή) καιροφυλακτούν και άριστεροί πού έχουν ήδη δηλώσει πώς έχασαν κάθε έλπίδα. Δέν παραδοξολογώ. Υπάρχουν πάμπολλα δείγματα τέτοιου σκωτσέζικου καταιγισμού: άκόμη και οι δηλώσεις της άπελπισίας σπεύδουν, στά παραμικρά σκιρτήματα της ταξικής πάλης, νά δηλώσουν τό άκριβώς άντίστροφο, νά επαναλάβουν ότι «ή έλπίδα πεθαίνει τελευταία». Τούς καταλαβαίνω. Άλλωστε, είναι πάντοτε εύχάριστο νά διαπιστώνει κανείς λανθάνουσες διαθεσιμότητες. Η αίφνίδια έλευση ενός γεγονότος, μιά χαρμόσυνη έκπληξη άλλά Σιάτλ, μπορεί νά φέρει τά πάνω κάτω στά μυαλά των ανθρώπων. Πώς νά άδιαφορήσει ένας θνητός για τήν έλπίδα πού φαντάζει άείζωτη; Έντούτοις, άν και θνητός, θά άδιαφορήσω.

Η έλπίδα! Αυτό τό όπιο του τζόγου, της παρηγορίας, των άποκλήρων άλλά και των ήττημένων άριστερών. Αυτή ή έτεροθαλής άδελφή της άπελπισίας: άλλοτε ή άρχή κι άλλοτε τό τέρμα μιās άέναης παλινδρομικής κίνησης συναισθημάτων. Τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο.

«Έλπίδες έλαφραί θεαί, κουφόταται δαίμονες άθανάτων», διαβάζουμε στην Παλατινή Άνθολογία. Έλαφριά, μπόσικη, άμφίβολη κι έπισφαλής ή έλπίδα. Η μόνη από τούς θεούς πού έμεινε στη γή ανάμεσα στους ανθρώπους, σύμφωνα μέ μιά πανάρχαιη παράδοση. Δέν μάς άρμόζει. Έμεϊς, οι άθεοι κάθε θρησκείας, δέν έχουμε κανένα λόγο νά έπιτρέψουμε σέ μιά έπίγεια θεά νά σύρει τό χορό. Άς τό άποφύγουμε. Καί όχι μόνον.

Όφείλουμε, ως άριστεροί, νά άντιπαλέσουμε τή σαγηνευτική επίδραση, τή γοητεία αυτής της έπίγειας θεάς πού ύπηρετεί σήμερα τήν κυρίαρχη ιδεολογία. Αυτή δέν είναι πού, παρά τήν έλαφρότητά της (ή άκριβώς λόγω αυτής;), καθιστά άόρατα τά τείχη πού χωρίζουν τόν κόσμο και τις κοινωνίες στά δύο; Αυτή δέν σιγοψιθυρίζει στ' αυτιά του κάθε πικραμένου πώς έχει κι αυτός δικαίωμα στο όνειρο της συγκυρίας, στο όνειρο νά «πιάσω κι εγώ τήν καλή»; Αυτή δέν απορ-

φανίζει την 'Αριστερά, εδώ και χρόνια, από τότε που πέρασε στο στρατόπεδο των αντιπάλων *άπελπισμένη* από τις συνεχείς ήττες του άριστερου-κομμουνιστικού κινήματος; Δεν πρέπει να μάς παρασύρουν οι σποραδικές, έκτοτε, επισκέψεις της ελπίδας σε μάς τους παλαιούς της φίλους.

Δέν υποδέχομαι, λοιπόν, τό έτος 2000 ούτε ως έτος της ελπίδας ούτε ως έτος της άπελπισίας. Δεν υποδέ-

χομαι την τρίτη μετα Χριστον χιλιετία (που σφετερίσθηκε τό τελευταίο έτος της δεύτερης χιλιετίας) ούτε ως «μιλένιουμ των ελπίδων» ούτε ως «μιλένιουμ της άπελπισίας». Άπλως, αναγνωρίζω ότι κι αυτή ή χρονιά καθώς και οι άμέσως επόμενες θά είναι εξίσου, αν όχι περισσότερο, άνελέητες για τους «κωλασμένους» και άλυσιτελής για την 'Αριστερά. Επείγει, δέ, να καταλάβουμε «γιατί θά συμβούν έτσι τά πράγματα». Έχουμε, όμως, τά άπαραίτητα εφόδια για να τό πετύχουμε;

Θεωρώ ότι τά έχουμε, αλλά τά άγνοούμε. Ο μαρξισμός, πού ήταν κάποτε σε θέση, αυτός και μόνον αυτός, να μάς προσφέρει μιά έννόηση του κόσμου, θεωρείται πιά *ανάπηρος*. τόσο *ανάπηρος* πού πιστεύουμε ότι πολύ λίγα έχει να προσφέρει ακόμη και σε ένα *α-πείκασμα* της πορείας των πραγμάτων. Θεωρείται ο μαρξισμός *ανάπηρος*, αλλά δέν είναι. Τουλάχιστον τό *Κεφάλαιο* καλά κρατεί. Η πίστη, όμως, και ο ένθουσιασμός για τή μαρξιστική έννόηση των πραγμάτων και ή μαρξιστική έμπνευση για δράση παραπαίνουν – αν δέν έχουν καταρρεύσει. Έχουν γραφεί χιλιάδες σελίδων γι' αυτά τά ζητήματα, για την ιστορία της θεαματικής γοητείας του πρό τριακονταετίας μαρξισμού (άκριβέστερα των μαρξισμών) ως την πτώση και την άποστροφή, πλην εξαιρέσεων, πού προκαλεί ο μαρξισμός την τελευταία δεκαετία. Έπαναλαμβάνω με δικά μου λόγια κάποιες σκέψεις του Άλτουσέρ («Πολιτική κατάσταση: συγκεκριμένη κατάσταση;», *Φιλοσοφικά*, εκδόσεις ο *Πολίτης*, 1994): κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70 θεωρούσαμε ότι καταλαβαίνουμε τά πάντα για τά γεγονότα της εποχής και για όσα έκκολάπτονταν μέ εφόδιο τό μαρξισμό. Τά πραγματωμένα ιστορικά παραδείγματα (επανάσταση του '17, κινεζική ε-

πανάσταση, Κούβα και λοιπά), τό Βιετνάμ, οι διάφορες άλλες ένδείξεις για την πνευματική και πολιτική γονιμότητα του μαρξισμού, ακόμη και τά μελανά γεγονότα τονίζω εγώ (είσβολή τό '68 στην Τσεχοσλοβακία, σινοσοβιετικό σχίσμα/άπειλές και συνοριακά επεισόδια, άποκαλύψεις για τις άποτρόπαιες πλευρές του «σοβιετικού μαρξισμού» και λοιπά συναφή), καθώς ήταν ακόμη *έριμνεύσιμα* στο πλαίσιο του μαρξισμού,

ενθαρρυναν μαζικά τή βούληση για πολιτική δράση και κατανόηση των πραγμάτων. Τότε θέλαμε να *καταλάβουμε*, επειδή θεωρούσαμε πώς είμαστε σε θέση να *καταλάβουμε*. Η κατανόηση φάνταζε *έφικτή* και γι αυτό *έπιθυμητή*.

«Σήμερα γνωρίζουμε ότι ήταν *λάθος* αυτό», σπεύδει να *άποφανθεί* ο Άλτουσέρ εδώ και περίπου δεκαετία (13) χρόνια. Ποιό ήταν τό λάθος; «Όχι ως προς τις θεωρητικές φιλοδοξίες της μαρξιστικής θεωρίας... αλλά πάνω στην ίδια την πραγματικότητα των μεταλλαγών πού είχαν δρομολογηθεί στην κρυμμένη πλευρά του παγόδουνου», γράφει. Μιά σειρά από «όλοφάνερα *ά-κατανόητες αλλαγές*» (άποσύνθεση και ήττα του εργατικού κινήματος, φρικιαστική *εξάπλωση* θρησκευτικών, πολιτιστικών, *έθνικών* και *έθνικιστικών* συγκρούσεων, διεθνής τρομοκρατία, θρησκευτική και πολιτική *έκρηξη* της *ίρανικής επανάστασης* και των *φονταμενταλιστών* του *Ισλάμ*, παράφορη *κερδοσκοπία*, *τεχνολογική* *μεταλλαγή*, *στρατιές άνέργων* πού *παράλυνουν* κάθε *εργατική δράση* και *άμυνα*, καθώς και λοιπά συναφή), ή ιστορική «πορεία ενός κόσμου *άρπαγμένου* από μιά *άπρόβλεπτη τρέλα*», ή διαπίστωση ότι «ο κόσμος *έγινε* *όλοφάνερα* *πιό σύνθετος*» *έδειξαν* πώς «τά *πράγματα* *έχουν* *καταντήσει* *τόσο σύνθετα* και *τόσο άπρόβλεπτα* πού όχι μόνο *κανείς* δέν είναι σε θέση να *προβάλει* την *όποιαδήποτε* *έξήγηση*, αλλά και ή *μαρξιστική* *θεωρία* ή *ίδια* *μοιάζει* να *έχει* *όλοκληρωτικά* *θρα-χυνκλωθεί*».

Πώς *θραχνκλώνεται* μιά θεωρία; Δεν θά *μακρηγορήσω* *έπ'* αυτό. Δεκαετία χρόνια πέρασαν από τότε πού ο Άλτουσέρ *πάσχιζε* στην τότε *συγκυρία* και στην *άπομόνωσή* του να *διασώσει* την *αισιοδοξία* του για τις *θεωρητικές φιλοδοξίες* της *μαρξιστικής* *θεωρίας*,

μιά καί «δέν ὑπάρχει ἄλλη»! Σήμερα, πάντως, μέ τήν πρόσθετη ἐμπειρία τῶν γεγονότων πού ζήσαμε ἀπό τή ληξιαρχική πράξη θανάτου τοῦ Ὑπαρκτοῦ ὥς τώρα, μπορούμε νά ποῦμε, χωρίς περιστροφές, ὅτι εἴμαστε ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί βραχυκυκλωμένοι πρό πολλοῦ, ὅμηροι τῆς ἀντίπαλης ιδεολογίας τοῦ δυτικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ πού κυριαρχεῖ στὸν πλανήτη. Αὐτὴ εἶναι μιά ἀπὸ τίς πιό βλαβερές συνέπειες τῆς ἥττας τοῦ σοσιαλιστικοῦ-κομμουνιστικοῦ κινήματος: νά μὴν σκεφτόμαστε μέ τὰ δικά μας μυαλά, ἀλλὰ νά ἀναγιγνώσκουμε τὰ γεγονότα στὸ φῶς εἴτε τῶν καπιταλιστικῶν ἢ ἂν προτιμάτε φιλελεύθερων ἀντιλήψεων εἴτε στὸ φῶς ἐνός ἐνδοξου παρελθόντος καί μόνον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μία ἄλλη σημαντική συνέπεια αὐτῆς τῆς ἥττας (ἀλλὰ καί μία ἀπὸ τίς αἰτίες τῆς ἥττας, καθόσον ἡ ἱστορία αὐτοῦ του φαινομένου πάει δεκαετίες πίσω), ἦταν καί εἶναι ἡ μαζική ἀπολιτικοποίηση τῶν ἀριστερῶν. Συνέβη δέ καί τὸ χειρότερο: ἐνισχύθηκε ἡ «πολιτικοποίηση» τῶν ἀντιπάλων μας. Οἱ Ν. Σεβαστάκης καί Α. Πανταζόπουλος γράφουν ὅτι «σήμερα ἡ ἐπιταγή εἶναι ἡ ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς» («Ὑπερασπίζοντας τήν πολιτική», *Κυριακάτικη Αὔγη*, 6 Φεβρουαρίου 2000). Διπλό τὸ λάθος τους. Παρ' ὅλο πού στὸ ἀνωτέρω ἄρθρο ἡ ἀγωνία τους γιὰ τήν ἀπολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς εἶναι διάχυτη, δέν δηλώνεται ἐκεῖ ρητὰ ποιό εἶναι τὸ ζητούμενο. Ἐπιταγή δέν εἶναι ἡ ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς, ἐστὶ γενικά, ἀλλὰ ἡ πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς. Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στήν πρώτη καί στή δεύτερη διατύπωση εἶναι σημαντικές. Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο καί μικρότερο λάθος τους. Τὸ δεύτερο καί μεγαλύτερο ἐντοπίζεται στὸ ὅτι ἡ συνταγή τους γιὰ τήν «ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς» εἶναι (νεο)φιλελεύθερης ἐμπνευσης. [Ἴσως κι αὐτοὶ οἱ ἴδιοι νά τροποποιοῦσαν τὴ συνταγή τους ἂν βάφτιζαν τὸ θέμα τους «Πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς».]

Ἐξηγοῦμαι: δέν δράττομαι τῆς εὐκαιρίας γιὰ νά ἐπιτεθῶ στοὺς Σεβαστάκη/Πανταζόπουλο. Τὴν ἀγωνία τους μοιράζομαι, εἴτε γιὰ τὴ «διείσδυση ἐνός ὀρισμένου φιλελευθερισμοῦ μέσα στήν ἀριστερὴ σκέψη καί πρακτική», εἴτε γιὰ τὴ «νεκρανάσταση μιᾶς ριζοπαστικότητας» πού συνιστᾷ «ἀντιπολιτικὴ ἐξοδὸ πρὸς τὸ παρελθόν». Ἀπλῶς, τὸ ἄρθρο τους εἶναι ἓνα πρόσφατο καί βολικό δείγμα «ἀνάγνωσης τῶν γεγονότων», ὄχι ἀπὸ τὴ σκοπιά τῆς Ἀριστερᾶς ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιά (νεο)φιλελεύθερων ἀντιλήψεων, ἐλέω ἥττας.

Ἰσχυρίζομαι πὼς τὸ ζητούμενο δέν εἶναι ἡ «ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς», δόξα σοι τῷ Θεῷ αὐτὴ εἶναι πάντοτε παρούσα, ἀλλὰ ἡ *πολιτικοποίηση* τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς. Πολιτικοποίηση, λοιπόν. Γλωσσικός βαρβαρισμός, ἀλλὰ δέν διαθέτω καλύτερο ὄρο. Τί σημαίνει πολιτικοποίηση; Σημαίνει ὅλα τὰ παρακάτω: καταρτισμός ἀτόμου ἢ συνόλου γύρω ἀπὸ τὰ πολιτικά θέματα, αὐξημένη εὐαισθητοποίηση ἀτόμου ἢ συνόλου γιὰ τὰ πολιτικά πράγματα καί ἐνεργὸς συμμετοχὴ του στὰ κοινά. Τί σημαίνει πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πο-

λιτικῆς; Σημαίνει ὅλα τὰ παραπάνω *σὺν τὴν παραγωγή καί ἐφαρμογὴ μιᾶς ἀριστερῆς πολιτικῆς ἀντάξιας τοῦ ὀνόματός της ἀπὸ τοὺς ἴδιους, ὅλους εἰ δυνατόν, τοὺς ὀργανωμένους γι' αὐτόν τὸ σκοπὸ, ἀριστεροῦς*. Ἡ πολιτικοποιημένη ἀριστερὴ πολιτικὴ δέν εἶναι δεδομένη· εἶναι κατὰ κανόνα τὸ ζητούμενο τῆς ὅποιας ἀριστερῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, τοῦ κόμματος τῆς Ἀριστερᾶς. Μὲ τὸν καιρὸ καθιερώνονται, βέβαια, κάποια στερεότυπα ἀριστερῆς πολιτικῆς πού φαντάζουν δεδομένα. Αὐτὰ τὰ οἰονεῖ δεδομένα δέν μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη συνεχοῦς ἀναζήτησης μιᾶς ἀριστερῆς πολιτικῆς ἀντάξιας τοῦ ὀνόματός της.

Ἀριστερὴ πολιτικὴ ἀντάξια τοῦ ὀνόματός της σημαίνει ἀντάξια τῶν ἀπώτερων ἐπιδιώξεων τῆς Ἀριστερᾶς, ἀντάξια τῶν ἀληθειῶν πού πρεσβεύει ἡ Ἀριστερά. Κοινοτολῆς, ἀντάξια τῆς *ιδεολογίας* της. Αὐτὸ εἶναι τὸ δεδομένο πού ἐμπνέει τοὺς ἀριστεροὺς στὸν πολιτικὸ ἀγώνα, στήν προσπάθεια πολιτικοποίησης τῆς πολιτικῆς τους.

Τὸ διαμέτρημα τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς ὀφείλει νά εἶναι ἀντάξιο τοῦ διαμετρήματος τῆς ιδεολογίας της. Τὸ ἂν αὐτὸ κατέστη ἐφικτό, τὸ «πότε» καί τὸ «ποῦ», στή μακρόχρονη πορεία τοῦ ἀριστεροῦ-κομμουνιστικοῦ κινήματος δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ὑπάρχουν, πάντως, παραδείγματα ἀριστερῆς πολιτικῆς ἀντάξιας μέ τίς μεγάλες ἀλήθειες της, ὅπως καί παραδείγματα ἀπολιτικοποιημένης ἀριστερῆς πολιτικῆς ἐν ὀνόματι αὐτῶν τῶν ἰδίων μεγάλων ἀληθειῶν. Δέν ἔχω, ὅμως, ὑπόψη μου κανένα παράδειγμα πολιτικοποιημένης ἀριστερῆς πολιτικῆς μέ ταυτόχρονη ἀπουσία ἀριστερῆς ιδεολογίας. Ἐπειδὴ δέ ἡ ιδεολογία τοῦ μικρομάγαζου, ὁ κομπορμισμός (καί συγκεκριμένα ἡ ἄκριτη ἐνσωμάτωση τοιαύτων καί συμπεριφορῶν τοῦ συρμοῦ, κυρίως τοῦ «τρίτου δρόμου» τοῦ Γκίντενς, στὰ δεδομένα τῆς Ἀριστερᾶς, καθὼς καί ἡ εὐθυνοφοβία ἀντισυμβατικῆς παρουσίας), ὁ ἐν γένει μηρυκασμός, οἱ κατηχήσεις τοῦ τύπου «πρέπει νά...» χωρίς ἐπαύριο, καί τὰ πηγαδάκια τῶν «τάσεων» πού πασχίζουν γιὰ τὴν αὐτοσυντήρησή τους, ὁ ἄκρατος σχετικισμός καί λοιπά συναφῆ δέν συνιστοῦν καμιά σύγχρονη ἀριστερὴ ιδεολογία, γι' αὐτὸ καί ἡ ἐπικλήση γιὰ τὴν «ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς» δέν ἔχει ἀποδέκτες. Πέφτει στὸ κενό.

Στὸ κενό πού ἡ ἥττα δημιούργησε μέσα στὰ μυαλά ὅλων ὅσοι ἐπιμένουμε ἀριστερά. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἰδιόμορφο κενὸ τριῶν καταστάσεων: κατάσταση ἀπελπισίας, κατάσταση ἐλπίδας, κατάσταση ἀμηχανίας. (Ἡ κατάσταση τοῦ καιροσκοπισμοῦ δέν μᾶς ἐνδιαφέρει γιατί ἀπάδει πρὸς ὅσους ἐπιμένουν ἀριστερά.) Καμιά ἀπὸ τίς παραπάνω καταστάσεις δέν εἶναι ἀντάξια τῆς ὑπόθεσής μας. Γι' αὐτό, ἀργά ἢ γρήγορα, αὐτὸ τὸ κενὸ θά κατοικηθεῖ ἀπὸ τίς ἀλήθειες μας καί μέ τὰ θεωρητικὰ ἐργαλεῖα πού διαθέτουμε καί δέν χρησιμοποιοῦμε ἢ/καί θά ἀνακαλύψουμε. Θά ξαναασηθεῖμε στὰ πόδια μας, μόλις ξεφύγουμε ἀπὸ τὴ μέγγενη τῆς ἡττοπάθειας. Ἄν ξεφύγουμε.

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Ἡ ἡ ἐπιχειρούμενη κατασκευή εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας

τοῦ Σπύρου Τζόκα

Στή λαίλαπα τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν, τῆς ONE καὶ τῆς κυρίαρχης Εὐρωπαϊκῆς Τράπεζας μᾶς προέκυψε πρόσφατα ἓνα «διαφορετικό» θέμα σέ σχέση μέ τά παραπάνω στοιχεῖα: ἡ ἐπιχειρούμενη ἴδρυση Μουσείου τῆς Εὐρώπης. Τό θέμα προκάλεσε ὑπερβολικό γιά τή σημασία του καί τό συμβολισμό του θόρυβο καί ἀνέσυρε ἐθνικιστικά ἀντανακλαστικά. Ὁ ἐθνικιστικός θόρυβος κάλυψε σέ ἀρκετές περιπτώσεις τή μοναδική οὐσία τοῦ θέματος, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν προσπάθεια κατασκευῆς μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Δέν γνωρίζω πόσο σκόπιμο εἶναι ἢ ἂν ἔχει κάποια ἀξία νά ἐπανερχόμαστε στό ἐρώτημα *Τό μουσεῖο τῆς Εὐρώπης* ἂν ὑπάρχει ἐνότητα στήν εὐρωπαϊκή ἱστορία ἢ ταυτότητα, ἢ ἀπάντηση τοῦ ὁποίου παραπέμπει σέ μιᾶ εὐρωπαϊκή ἔνωση μέ οὐσιαστικότερα στοιχεῖα ἀπό ἐκεῖνα τῆς τεχνοκρατικῆς συγκόλλησης καί τοῦ οἰκονομικοῦ ὠφελιμιμοῦ, ἀλλά οἱ ἀπλοποιήσεις, οἱ ἐθνικές ἐξάρσεις καί οἱ ἀποπροσανατολιστικές κορόνες ἀπό τοὺς ὑπέρμαχους εὐρωπαϊστές καί ἀπό τοὺς σκεπτικιστές ἀποτελοῦν ὥθηση γιά μιᾶ νηφάλια, ἐλπίζω, προσέγγιση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος καί τοῦ παρόντος.

Ἡ ἔννοια τῆς Εὐρώπης, πού δέν ἀπορρέει ἀπό τή γεωγραφία ἀλλά σχετίζεται μέ τήν ἱστορική καί πολιτιστική της φυσιογνωμία, παραπέμπει στήν ἀναζήτηση εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Ἡ ἀναζήτηση αὕτη ἢ ἡ κατασκευή (γνωστή καί αὕτη ἢ μέθοδος) εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας προωθήθηκε καί προωθείται ἀπό τοὺς εὐρωπαϊστές καί ἀπό κύκλους τῶν Βρυξελλῶν μέ προφανή στόχο τήν ἐνεργοποίηση τοῦ θυμικοῦ τῶν Εὐρωπαίων πολιτῶν, ὥστε ἡ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης νά ἀποκτήσει καί ἄλλα (ἴσως ἰδεολογικά) κίνητρα, ἐκτός ἀπό τά οἰκονομικά. Τό ἐγχείρημα φαίνεται, κατὰ πρῶτο λόγο, μεθοδολογικά πολύ δύσκολο, ἂν ἀναλογιστεῖ κάποιος ὅτι τό ἀντίστοιχο ἐγχείρημα, μέ τίς ὅποιες ἀναλογίες του, τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων καλύπτει μιᾶ διάρκεια δύο αἰώνων καί τά μέσα του ἢ τά κίνητρα

ὑπερέχουν σαφῶς ἀπ' αὐτά τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐμμονή στήν κατασκευή μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας χωρίς τοὺς προαπαιτούμενους αὐτοπεριορισμούς καί χωρίς σύνεση μπορεῖ νά ὀδηγήσει σέ ἀντίθετα ἀπό τά προσδοκώμενα ἀποτελέσματα καί νά δυσχεράνει τή σημερινή κατάσταση. Οἱ Εὐρωπαῖοι πολίτες μπορεῖ νά ἀντιληφθοῦν μιᾶ τέτοια ἐμμονή ὡς προσπάθεια ἀλλοίωσης τῶν ἐθνικῶν τους χαρακτηριστικῶν ἢ, χειρότερα, ἐξαφάνισής τους ὑπὲρ ἐνός ἀκατανόητου, καθῶς ἀσαφούς, κοσμοπολιτισμοῦ καί νά περιχαρακωθοῦν περισσότερο στήν ἔννοια τοῦ ἔθνους.

Ἐξάλλου, οἱ συνέπειες ἀπό τήν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ κατέγραψαν τίς ἰσχυρές ἀντιστάσεις —ἀναβίωση ἢ ἐπιδίωξη ἔχει μικρότερη σημασία— πού ὑπάρχουν ἀκόμη ἀπό τήν ἔννοια τοῦ ἔθνους—

κράτους. Ἡ διάλυση τῆς Σοβιετικῆς Ἑνώσεως στίς ἐθνότητές της μετά ἀπό 60 χρόνια ὁμοσπονδιακῆς ἐνότητας, ἡ διαίρεση τῆς Γιουγκοσλαβίας –ἐπώδυνη– καί τῆς Τσεχοσλοβακίας –ἀνώδυνη– μετά 40 χρόνια ἐνότητας ἔδειξαν ὅτι κάθε λαός διατηρεῖ τήν ἰδιαίτερή του ταυτότητα καί συντηρεῖ τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τόν διαφοροποιοῦν ἀπό τοὺς ἄλλους. Ἀκόμη κι ἂν δεχθούμε ἰδιοτελεῖς λόγους, γεγονός βέβαια πού δέν ἀπέχει ἀπό τήν πραγματικότητα, ἐντούτοις δέν θά πρέπει νά ἀποφύγουμε τή σκέψη ὅτι τίποτα δέν δημιουργεῖται ἀπό τό μηδέν, οὔτε ὑπάρχουν παρθενογενέσεις. Ἐπομένως, ἔστω καί σέ λανθάνουσα κατάσταση ὑπῆρχε τό ἐθνικό συναίσθημα σ' αὐτοὺς τοὺς λαούς.

Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας ἢ ἡ κατασκευή ἐπιδιώκεται, κατ' ἀνάγκην κατὰ τά εἰωθότα, μέ ἐργαλεῖο τό εὐρωπαϊκό παρελθόν. Ἀξιολογώντας, ὅμως, κατ' ἀρχήν τό παρελθόν, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ Εὐρώπη ἐμφανίζεται ἱστορικά ὡς γεωγραφική ἔννοια, χωρίς ἄλλα οὐσιαστικά πολιτισμικά, παραδοσιακά ἢ ἔστω διωματικά στοιχεῖα, τά ὅποια θά μπορούσαν νά συγκροτήσουν ἓνα κοινό ἢ συγγενές εὐρωπαϊκό παρελ-

θόν ἢ νά προσδιορίσουν κάποια ταυτότητα. Οἱ ὀξύτατοι ἀνταγωνισμοί μεταξύ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στήν ἱστορική τους διαδρομή, οἱ συγκρούσεις καί οἱ καταστροφικοί πόλεμοι δέν ἀναδεικνύουν κοινότητα πού χαρακτηρίζεται ἀπό κοινά στοιχεῖα. Ἡ εἰκόνα αὐτῆς τῆς Εὐρώπης παρουσιάζεται καί στίς γενικές ἱστορίες της, καθὼς ἄλλοι ἱστορικοί καταγράφουν σ' αὐτές τήν ἱστορία ἰσχυρῶν κρατῶν μέ οἰκονομική, στρατιωτική ἰσχύ καί μέ κατακτημένα ἐδάφη καί ἄλλοι καταγράφουν τήν ἱστορία τῶν μεγάλων κινήματων, τά ὅποια ἐπηρεάσαν μεγάλες χρονικές περιόδους. Τέτοια κινήματα εἶναι οἱ εἰσβολές τῶν «βαρβάρων», ἡ χριστιανοσύνη, ἡ φεουδαρχία, ἡ ἀρχή τῶν ἐθνότητων, ὁ καπιταλισμός κ.ο.κ.¹

Ἡ πραγματικότητα αὐτῆ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος ἐμφανίζεται καί ἀπό τή διαφοροποίηση τοῦ γεωγραφικοῦ μέ τόν «πολιτισμικό χῶρο». Τά στοιχεῖα σύστασης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ὁ ἑλληνορωμαϊκός πολιτισμός καί ὁ χριστιανισμός, ἔχουν ὡς πλαίσιο ἀναφοράς τίς μεσογειακές χῶρες. Ἡ ἐπέκταση τῶν χρωρῶν αὐτῶν ἐγινε πρὸς τή Μέση Ἀνατολή καί τή

Βόρεια Ἀφρική καί ἐλάχιστα πρὸς τίς βορειοδυτικές περιοχές τῆς Εὐρώπης, διαμέσου τῶν Ἀλπεων.² Ἐπίσης, κατὰ τὴ συγκρότηση τῆς Εὐρώπης χάνονταν οἱ ρωμαϊκές κτήσεις στὴ Βόρεια Ἀφρική. Ἐνα ἄλλο, ἐπίσης, στοιχεῖο εἶναι οἱ διαρκεῖς μεταβολές τῶν συνόρων τῆς Εὐρώπης στὸ διάστημα πολλῶν αἰώνων πού διήρκεσαν οἱ πόλεμοι ἐναντίον τῶν Ἀράβων καί τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐτσι, τὸ τμήμα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης ἦταν διαρκῶς ὑπὸ μεταβολή καί ιδιαίτερα τὸ νοτιοανατολικό τμήμα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Ἡ διαμόρφωση τῆς γεωγραφικῆς περιοχῆς τῆς Εὐρώπης, στὰ ὅρια πού σήμερα ἀναγνωρίζουμε, ἄρχισε νά ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὸν 18ο αἰ., ὅταν περίπου, ἄρχισε καί ἡ διαμόρφωση τῶν ἐθνῶν-κρατῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ διαμόρφωση τοῦ σημερινοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Εὐρώπης συνέπεσε μέ τὴ συγκρότηση τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων, τὴ σφυρηλάτηση τῶν ἐθνικῶν χαρακτηριστικῶν καί τὴν περιχαράκωση. Ἡ λειτουργία αὐτῆς τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν ἐθνῶν-κρατῶν καταγράφει καί τὴν ἄλλη τοῦ ἀποκλεισμοῦ μιᾶς ἄλλης κοινότητας, ἄρα ἀναιρεῖ τὴν ὅποια ἐννοια εὐρωπαϊκῆς κοινῆς ταυτότητας.

Ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινὴ ταυτότητα συνδέθηκε μέ μιὰ γραμμικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἢ μιὰ εὐρωκεντρικὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ κόσμου, ὅπου ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς ἀναφερόταν ὅταν καί ὅποτε εἶχε σχέση μέ τὴν Εὐρώπη. Ἐτσι, ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας ἐντοπίστηκε στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης. Στὸ παλαιό αὐτὸ ἔγιναν οἱ θεωρητικὲς συλλήψεις γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση Ἀνατολῆς-Δύσης, πολιτισμοῦ-βαρβαρότητας, λευκῆς-μὴ λευκῆς φυλῆς πού προσδιόριζαν τὴν ἀνωτερότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί μάλιστα τοῦ δυτικοῦ. Ὁ Γάλλος ἱστορικὸς Μισλέ τόνισε ὅτι σέ μιὰ ὑποθετικὴ ἐξαφάνιση τῆς Γαλλίας, ἡ ζωὴ θά θιγόταν στὸ πιό καίριο σημεῖο της, ἐνῶ στὴν ἐποχὴ τῆς βρετανικῆς ἀποικιοκρατίας διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς ὁ «τεκτονικὸς (γερμανικὸς) μύθος», τῆς ὑπεροχῆς τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου καί τῆς γερμανικῆς φυλῆς.

Ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, κατὰ συνέπεια, ἀναδείχθηκε καί αὐτοαξιολογήθηκε ὡς ἀνώτερος ἀπὸ τὴν ἀντίθεσή του μέ ὅτιδήποτε μὴ εὐρωπαϊκὸ, κατασκευασμένο ἢ πραγματικὸ. Ἡ ἄποψη ἐκδηλώθηκε στὴν ἀντίθεση χριστιανισμοῦ καί Ἰσλάμ καί στίς συνακόλουθες

πολεμικές συγκρούσεις. Η αντίθεση αυτή, όμως, είναι διάτρητη, καθώς αντιστρατεύεται τη λογική και χωρίς σκοπιμότητες προσέγγιση της ιστορίας. Η απλή λογική λέει ότι δεν υπάρχει ένας χριστιανισμός, ούτε ένα 'Ισλάμ. Ο χριστιανισμός διαιρέθηκε σε ὁρθόδοξους, καθολικούς, προτεστάντες και κάθε δόγμα φρόντισε να καταδείξει τη διαφορετικότητά του όχι μόνο σε θεολογικές διατριβές αλλά και με ποταμούς αίματος. Επομένως, ο χριστιανισμός δεν αποτελεί κατ' ανάγκην ἐνοποιητικό στοιχείο των Ευρωπαίων αλλά και στοιχείο αντίθεσης. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τὸν ἰσλαμισμό, ὅπου στὸν προφήτη πιστεύουν και οἱ σουνίτες και οἱ σίιτες και οἱ πάσης φύσεως φονταμενταλιστές, ὡστόσο και αὐτοὶ στή μακράννη ιστορία τους φρόντισαν νά καταδείξουν τίς μεταξύ τους διαφορές, ὄχι μόνο με τίς θεολογικές ἐρμηνείες τοῦ Κορανίου ἀλλά και με ποτάμια αίματος.

Από τήν ἄλλη πλευρά, ὑπάρχει και ἡ ἄποψη ὅτι τὸ 'Ισλάμ εἶχε σημαντική παρουσία στήν Εὐρώπη και ἀποτελέσσε συστατικό στοιχείο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀναφορά στήν περίπτωσή αὐτή γίνεται στό «δυτικό 'Ισλάμ», στό 'Ισλάμ τῆς Κόρδοβας και τῆς Γρανάδας, πού ἀπέχει πολύ ἀπό τὸ 'Ισλάμ τῆς Βαγδάτης, και ὄχι μόνο γεωγραφικά. Ἀπ' αὐτό τὸ 'Ισλάμ διαδίδεται ἡ ἀρχαία ἐλληνική φιλοσοφία, γραμματεία και ἐπιστήμη στή Δύση πού μπολιάζει τοὺς νομιναλιστές, κι ἀπ' αὐτοὺς γενικότερα τήν εὐρωπαϊκή φιλοσοφία και ἐπιστήμη. Ἐπίσης, ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στίς βόρειες και νότιες ὁχθές τῆς Μεσογείου, καθώς ἀνάμεσα στίς ἀνατολικές και δυτικές δέν σταμάτησε ποτέ, παρ' ὅλο πού ὁ Κάρολος Μαρτέλος σταμάτησε τοὺς Ἀράβες στό Πουατιέ, ὁ Πορθητὴς κατέλαβε τήν Πόλη ἢ οἱ χριστιανοὶ σταμάτησαν τοὺς Τούρκους προστά στή Βιέννη και τοὺς καταναυμάχησαν στή Μάυακτο. Ἐπίσης, τὰ Βαλκάνια γιά πολλές ἐκατονταετίες ἀνήκαν στήν Ὁθωμανική Αὐτοκρατορία και τὸ 'Ισλάμ, τὸ ὁποῖο, ὡς ἐκ τούτου, εἶχε ἰσχυρή πολιτική, θρησκευτική και πολιτιστική παρουσία. Ποιὸς μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι τὰ Βαλκάνια δέν ἀνήκουν στήν Εὐρώπη ἢ ὅτι ἡ Εὐρώπη σταματᾷ ἐκεῖ πού χάραξε ὁ αὐτοκράτορας Θεοδόσιος τή διαχωριστική γραμμή τῆς Δυτικῆς και Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, κάπου στό πρόσφατα ματοδαμμένο Μόσταρ.³

Ἐπιπλέον ὁ ἴδιος ὁ χριστιανισμός λειτουργήσε και ὡς στοιχείο διάκρισης μεταξύ τῆς ὁρθόδοξης χριστιανικῆς Ἀνατολῆς και τῆς, κατὰ κύριο λόγο, καθολικῆς χριστιανικῆς Δύσης. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐξοβελίστηκε τὸ κύριο ἐπιχείρημα τῶν Δυτικῶν, ἡ χριστιανοσύνη, και δημιουργήθηκε νέα ἀντίθεση, αὐτή τῆς Ἀνατολῆς και Δύσης. Ὁ Δυτικοευρωπαῖοι υἱοθέτησαν κάποιες ἀξίες με τίς ὁποῖες διαφοροποιήθηκαν ἀπό τήν Ἀνατολή και πρόβαλαν τήν ἀνωτερότητά τους. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ αἰγυπτιακή ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη λειτουργήσε ὡς γέφυρα γιά τή μεταγενέστερη ἀποικιοκρατία, καθώς συνδύασε

τὴ στρατιωτική κατάκτηση με τήν ἐπιστημονική ἐξερεύνηση.⁴ Ὁ ἱμπεριαλισμός τοῦ 19ου αἰ. ἀπέσπασε τήν ἰδεολογική του δικαίωση μέσω τῆς πεποίθησής τῆς ἀνωτερότητας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ και τῆς ὑπεροχῆς τῶν ὅπλων και τῆς τεχνολογίας τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Εἶναι προφανές συνεπῶς ὅτι ἡ ἀντίθεση χριστιανισμοῦ-Ἰσλάμ λειτουργοῦσε κατὰ περίσταση και, ὅπου αὐτό δέν ἴσχυε, λειτουργοῦσε ἡ ἀντίθεση Δύσης-Ἀνατολῆς, βασιζόμενη σε κάποιες ἀξίες τῆς Δύσης, στίς ὁποῖες θά ἐπανέλθουμε.

Μιά ἄλλη ἀντίθεση πού προσδιόριζε τὸν εὐρωπαϊκό πολιτισμό και τήν ἀνωτερότητά του ἐναντι τῶν ἄλλων ἦταν αὐτή μεταξύ τοῦ πολιτισμοῦ και τῆς βαρβαρότητας, ἡ ὁποία, ἀρκετές φορές, μετεξελίχθηκε σε ἀντίθεση λευκῆς και μὴ λευκῆς φυλῆς. Χαρακτηριστικός σταθμός τῆς ἀντίληψης αὐτῆς ἦταν οἱ γεωγραφικὲς ἀνακαλύψεις. Οἱ Εὐρωπαῖοι πού ἐφθασαν στήν Ἀμερική και τήν Ἰνδία θεώρησαν τοὺς ἐαυτοὺς τους ἀνώτερους και δικαίωσαν τὴ ρατσιστική και βίαιη συμπεριφορὰ ἀπέναντι στοὺς ἰθαγενεῖς, περιφρονώντας τὸν πολιτισμό και τίς ἀξίες τους. Πρόσχημα τῶν Εὐρωπαίων ἦταν ὁ ἐκπολιτισμός τῶν βαρβάρων. Ὡς προέκταση τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῆς πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ ἀποικιοκρατία, ἡ ἐκμετάλλευση, δηλαδή, τοῦ ἐξευρωπαϊκοῦ χώρου ἀπό τὰ εὐρωπαϊκά κράτη και ἡ δημιουργία τεράστιων οἰκονομικῶν ἀνισοτήτων. Καί στήν περίπτωση, ὁμως, αὐτή τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης ὄξυναν τὸν μετὰ τοὺς ἀνταγωνισμό γιά τήν ἀπόκτηση περισσοτέρων ἀποικιῶν. Παρὰ ταῦτα, οἱ Εὐρωπαῖοι, κατασκευάζοντας σχήματα ἐνότητας και ἐτερότητας, δικαίωναν τήν ἐπιθετική στάση τους.

Ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός, ἐκτός ἀπό τοὺς προαναφερόμενους προσδιορισμούς με τὸ ἕτερο, με τὸ μὴ εὐρωπαϊκό, ἐπιδίωξε και νά αὐτοπροσδιοριστεῖ ἀπό κάποιες ἰδιότητες-ἀξίες πού διατυπώθηκαν ἀπό τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀρκετοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ διακρίνονται ἀπό ἕναν κοσμοπολιτισμό (με κορυφαῖο τῆς τάσης αὐτῆς τὸν Βολταῖρο) και ἀναθεωροῦν τὴ διάκριση Εὐρωπαίων και μὴ Εὐρωπαίων, ἐντούτοις, με τίς ἀπόψεις και θεωρίες τους συντέλεσαν στή σχηματοποίηση κάποιων χαρακτηριστικῶν, με τὰ ὁποῖα προσδιορίστηκε ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός. Οἱ διανοούμενοι τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπέδιδαν στήν ἔννοια «εὐρωπαϊκός πολιτισμός» ἕνα πολιτισμικό παρελθόν ἢ μιά εὐρωπαϊκή παράδοση πού σηματοδοτοῦσε τήν ἰδέα τῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητας. Επομένως, σύμφωνα με τήν ἄποψη αὐτή, τὸ ἱστορικό παρελθόν τῆς Εὐρώπης ὑπονοοῦνταν ὡς ἐνιαῖο. Ἡ σηματοδότηση, ὁμως, αὐτή δέν εἶναι ἰδιαίτερα ἰσχυρή, καθώς τὸ παρελθόν τῆς Εὐρώπης ἀντλεῖται ἀπό τήν παράδοση τῶν κρατῶν και, κατὰ συνέπεια, ἡ κοινὴ εὐρωπαϊκὴ παράδοση φαίνεται προϊόν ὑπεργενίκευσης κάποιων ὁμολογουμένως κοινῶν χαρακτηριστικῶν.

Ὡστόσο, τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ διατύπωσε κάποιες ἰδιότητες-ἀξίες, οἱ ὁποῖες καταγράφηκαν στή συνέχεια ἀπό τοὺς Δυτικοευρωπαίους, κυρίως, και ἀπο-

τέλεσαν κατά κάποιον τρόπο σημαία τους. Αυτές οι αξίες είναι ο οικονομικός φιλελευθερισμός, η ελευθερία και η δημοκρατία ως έγγενείς έννοιες της ευρωπαϊκής παράδοσης και κουλτούρας και η συνακόλουθη αντίθεση με την αυταρχική διακυβέρνηση, η οποία πίστευαν ότι δεν ταιριάζει σε ελεύθερους ανθρώπους. Ο οικονομικός φιλελευθερισμός ή οικονομικός ατομικισμός διατυπώθηκε πρώτα από τον Άνταμ Σμίθ κατά τη διάρκεια του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και υποστηρίχθηκε και από μεταγενέστερους, με μικρές τροποποιήσεις, όπως τον François Quesnay και τους φιλελεύθερους οικονομολόγους του 19ου αι., Τζ. Μ. Σαί, Κάριο Κατάνεο, Τζ. Σ. Μίλ. Στην αξία αυτή, του οικονομικού φιλελευθερισμού, προσδιορίστηκε και προσδιορίζεται ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός και, σύμφωνα με τους θεωρητικούς του, στο σύστημα αυτό οφείλει την υπεροχή του, την πρόοδο και την ανάπτυξη του.

Η ατομική ελευθερία και η δημοκρατία προσδιόρισαν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό από την εποχή του Machiavelli μέχρι την αντικομμουνιστική Δυτική Ευρώπη και στις μέρες μας. Οι αξίες αυτές χρησιμοποιήθηκαν επιλεκτικά από τους ισχυρούς της Δυτικής Ευρώπης, καθώς ανήγαγαν τους εαυτούς τους, τους δυτικοευρωπαίους, σε διακεκριμένους πολίτες α' κατηγορίας, που δεν τους ταίριαζαν μορφές αυταρχικής διακυβέρνησης. Ταυτόχρονα, αποδέχονταν ή καλύτερα επέβαλαν αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης για τους άλλους, τους μη Ευρωπαίους, τους οποίους θεωρούσαν κατώτερους και άναξιους για τις παραπάνω αξίες. Η πραγματικότητα αυτή αναδείκνυε την αίσθηση ανωτερότητας και ιδιαιτερότητας που είχαν οι Ευρωπαίοι για τους εαυτούς τους και, συγχρόνως, δικαίωνε την αποικιοκρατία και την αντίθεση με τον «ανατολικό δεσποτισμό».

Οι ιδιότητες-αξίες αυτές του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που προβλήθηκαν έντονα από τη Δυτική Ευρώπη, τον απομακρύνουν από κάθε ανατολική κληρονομιά και, συνεπώς, και τη βυζαντινή. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες ευρωπαϊστές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, με κύριο εκπρόσωπο τον Άδ. Κοραή, αγνοούσαν το Βυζάντιο και την κληρονομιά του, όταν αναφέρονταν στον ελληνικό πολιτισμό. Η αποψη αυτή όμως είναι υπονομευτική για την ένότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, καθώς εκλαμβάνει τη Δυτική Ευρώπη ως πρότυπο και προσδίδει στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη έναν ρόλο υποταγμένου ακόλουθου και μιμητή. Επομένως, η ένότητα της ευρωπαϊκής ιστορίας (μετά τα όποια γενικά χαρακτηριστικά) ή η ευρωπαϊκή ταυτότητα (με τις όποιες υπεργενικεύσεις) διαταράσσονται όταν η Δυτική Ευρώπη αποσχίζεται πολιτιστικά από την υπόλοιπη ή όταν αφαιρετικά ο ευρωπαϊκός πολιτισμός περικλείει μερικά κράτη της Ευρώπης και υποτιμά ή αντιστρατεύεται τα υπόλοιπα. Η αποχή αυτή ενισχύει ακόμα περισσότερο την αποκλειστική γεωγραφική έννοια της Ευρώπης.

Την προαναφερθείσα αποψη της δυτικοευρωπαϊκής πολιτισμικής ηγεμονίας αμφισβήτησαν έντονα οι ιστο-

ρικοί της Ανατολικής Ευρώπης.⁵ Αυτοί, αναφερόμενοι στην πολιτιστική παράδοση της Ευρώπης, εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην αδιάσπαστη συνέχεια της ορθόδοξης χριστιανοσύνης, η οποία μέσω της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μπορεί να αναχθεί στις αρχαιοελληνικές απαρχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Επίσης, εμμένουν στον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι σλαβικοί λαοί στην εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας προς τα ανατολικά και, συνεπώς, στη διεύρυνση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.⁶ Ανεξάρτητα από το βαθμό έγκυρότητας και αξιοπιστίας των ερμηνειών αυτών, αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ και οφείλουμε να κρατήσουμε είναι η διάσταση των απόψεων των ιστορικών της Ανατολής και της Δύσης στον τρόπο πρόσληψης της ιστορίας της Ευρώπης.

Από την άλλη πλευρά, η συγκρότηση των εθνών-κρατών στην Ευρώπη τους δύο τελευταίους αιώνες και η κυριαρχία τους στην ιστορία της είχαν άμεσες επιπτώσεις στη σημασιολογία της έννοιας «Ευρώπης». Η έννοια «Ευρώπη», όπως ήταν λογικό, υποτάχθηκε στην παντοδυναμία του έθνους-κράτους και δεν αποτελούσε παρά μόνο γεωγραφικό προσδιορισμό ή προσημαστική αφορμή για κάποιες πολιτικές, όσων ανήκαν στο χώρο αυτό. Έτσι, η έννοια «Ευρώπη» χρησιμοποιήθηκε ως συνώνυμο του ιμπεριαλισμού των ευρωπαϊκών κρατών, που σηματοδοτούσε την οικονομική και πολιτική ισχύ αυτών των κρατών σε παγκόσμιο επίπεδο.⁷ Τα ευρωπαϊκά κράτη, εκμεταλλεύόμενα την ισχύ τους, διείσδυσαν όχι μόνο έδαφικά, αλλά και οικονομικά στις οικονομικά ασθενείς και εξαρτημένες χώρες. Η έδαφική αυτή και οικονομική διείσδυση των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών προς τα ασθενή δικαιωνόταν από τους Ευρωπαίους, με το γνωστό επιχείρημα της ανωτερότητάς τους και της «αποστολής» τους να εκπολιτίσουν τους κατώτερους λαούς. Έτσι, δικαιωνόταν η αποικιοκρατία και ο ιμπεριαλισμός των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών.

Ωστόσο, η «άνωτερότητα» του ευρωπαϊκού πολιτισμού (δυτικού) δεν δικαιωνόταν από τα πράγματα. Ο αποικιακός ανταγωνισμός που οξύνθηκε στις αρχές του 20ού αι. και οι πρωτόγνωρες εθνικιστικές υπερβολές μετέτρεψαν την Ευρώπη σε πεδίο μάχης. Η εξέλιξη αυτή βρισκόταν σε κατάφωρη αντίθεση με κάθε αξίωση ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι θηριωδίες ιδιαίτερα του ναζισμού και του φασισμού προκάλεσαν αποστροφή, καθώς ο εθνικισμός κατάφερε να φθάσει στο άρνητικότερο σημείο παροξυσμού. Ταυτόχρονα, η έξαρση αυτή των εθνικισμών και οι υπερβολές τους λειτουργούσαν σαφώς εναντίον κάθε έννοιας ενοποίησης της Ευρώπης.

Οι εθνικιστικοί, εθνικοί, φυλετικοί και θρησκευτικοί διωγμοί που εξαπολύθηκαν στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου κατέδειξαν ότι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της ευρωπαϊκής ιστορίας δεν είναι η ενόαρκωση της ετερότητας αλλά ο αποκλεισμός της.⁸ Η Ευρώπη, αντί να επιδιώκει την ενσωμά-

τωση της ετερότητας, ώστε να επιτύχει την υπέρβαση των στενών εθνικών ορίων, περιχαρακωνόταν. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τις απόπειρες των νεοφασιστών στις δεκαετίες του 1960 και 1970, οι οποίες αποσκοπούσαν στην υπέρβαση της περιθωριοποίησής τους με τις εκκλήσεις που απηύθυναν για την υπεράσπιση μιας ρατσιστικής «λευκής Ευρώπης».⁹ Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στις μέρες μας με τις πολιτικές της στεγανοποίησης της Ευρώπης έναντι των κυμάτων των προσφύγων, που προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Γιουγκοσλαβία.

Η αντίληψη αυτή του αποκλεισμού καταδεικνύει την περιορισμένη και ιδιοτελή έννοια που αποδίδεται στην έννοια «Ευρώπη», καθώς και το δυτικόστροφο χαρακτήρα της ευρωπαϊκής πολιτισμικής παράδοσης. Η ταύτιση της έννοιας της Ευρώπης με τη Δυτική Ευρώπη ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με τη Συνθήκη της Ρώμης στις 25 Μαρτίου 1957, όταν ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΟΚ). Η συνεργασία των εθνών-κρατών της Δυτικής Ευρώπης παρακινήθηκε από τον Ψυχρό Πόλεμο, από κάποιο, δηλαδή, αντίπαλο δέος. Η συνεργασία αυτή, που είχε και την υποστήριξη των ΗΠΑ, οικοδομήθηκε πάνω στην αντιπαράθεση με τα κομμουνιστικά κράτη. Τό στοιχείο της αντίθεσης ή του φόβου προς τα κράτη αυτά φαινόταν να υπερίσχυε του όποιου στοιχείου συνέβαλε στην ένοποιηση και προωθούσε την ιδέα της Ευρώπης. Έξάλλου, αυτό δείχνει και η προθυμία των ΗΠΑ να συμβάλλει σ' αυτή τη συνεργασία, ενώ, κατά τό παρελθόν, δεν έβλεπε με καλό μάτι την προοπτική συνεργασίας των ευρωπαϊκών κρατών.

Ωστόσο, η Ευρωπαϊκή Ένοποιηση παρέμενε τό ζητούμενο σ' ένα χώρο, όπου κυριαρχούσαν οι εθνικές ταυτότητες, απ' ενός, και οι δαιμονολογίες, απ' ετέρου, για τόν κομμουνιστικό κίνδυνο. Η λειτουργία, συνεπώς, της Ευρωπαϊκής Ένοποιησης ήταν υποκριτική

και αντιφατική, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, ενθάρρυνε τόν αποκλεισμό της ετερότητας και αποθάρρυνε την ένσωμάτωση. Στο πλαίσιο αυτό, η έμμονή στη δυτικόστροφη ευρωπαϊκή παράδοση και ο σφετερισμός της ιστορικής προόδου από τη Δύση δεν μπορεί να οδηγήσει σε ευρωπαϊκή ένοποιηση, καθώς διαιρεί τά έθνη σε ανώτερα και κατώτερα. Η διαδικασία ένοποιησης της Ευρώπης και δημιουργίας Ευρωπαίων πολιτών δεν είναι μιά διαδικασία άνωθεν, με επιλογές και αποκλεισμούς, αλλά μιά διαδικασία ένεργοποίησής τους μέσα από θεσμικούς διαύλους. Η διαδικασία αυτή δεν θά πρέπει να αναιρεί τό εθνικό παρελθόν, και πολύ περισσότερο να τό υποτιμά, αλλά να επιδιώκει να τό εντάξει σε ένα ανώτερο σύνολο.

1. Woolf St., «Υπάρχει ενότητα στην Ευρωπαϊκή Ιστορία και ταυτότητα;», περιοδ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 60-61, σ. 42.

2. O. Geoffrey Barraclough, *European Unity in Thought and Action*, Blackwell, Oxford 1963, σ. 3-6.

3. Έλεφάντης Άγγ., «Ισλάμ και Ευρώπη», έφ. *Έποχή*, 6/4/1977.

4. Fourier J.B., *Preface historique (1810). Description de l' Egypte*, 20 τόμοι, Paris 1809-1828, Antiquites 1, Planches, σ. V-VI.

5. Romiane K., *L'Europe et ses nations*, Gallimard, Paris 1900.

6. *The Common Christian Roots of the European Nations*, 2 τόμοι, Le Monnier, Ferinze 1982. Συνέδριο που οργανώθηκε από τό Παπικό Πανεπιστήμιο του Λατερανού και τό Καθολικό Πανεπιστήμιο του Dulbin για την ενότητα της χριστιανικής Ευρώπης.

7. Woolf St., ό.π., σ. 50.

8. *Ό.π.*, σ. 51.

9. Cheles L., Ferguson R., Vaughan N., *Neofascism in Europe*, Longmann, London 1991.

ΕΙΝΑΙ ΚΡΥΟΣ Ο ΧΕΙΜΩΝΑΣ ΣΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ*

του Γιώργου Σταθάκη

Στά σύνορα της φύσης

Οταν κάποιος ξεκινάει από τη Φλώρινα και κινείται προς τα βόρεια, αποκτά πολύ γρήγορα την αίσθηση ότι το τοπίο αλλάζει. Πίσω του αφήνει μία πεδινή περιοχή που αναπτύσσεται από τη Φλώρινα προς το νότο και φθάνει μέχρι την Κοζάνη, ίσως και νοτιότερα. Αυτή η πεδινή περιοχή είναι έντελως άχαρη, καθώς θυμίζει τα συνήθη τοπία των πεδινών περιοχών που βρίσκονται ανάμεσα σε όρεινους όγκους. Μπροστά του, αντίθετα, η περιοχή είναι όρεινη και γεμάτη από πυκνά δάση. Ύστερα από μία διαδρομή περίπου 40 χιλιομέτρων μέσα από τον πανέμορφο όρεινό όγκο ξεπροβάλλει το εκπληκτικό τοπίο με τις δύο λίμνες και το πλατό που υπάρχει γύρω από τη μικρότερη από αυτές. Ουσιαστικά αυτός ο όρεινός όγκος συγκροτεί το διαχωριστικό όριο ανάμεσα σε δύο έντελως διαφορετικά φυσικά τοπία.

Οι βιολόγοι που έχουν μελετήσει την περιοχή¹ έχουν μία εξήγηση γι' αυτή την ξαφνική μεταβολή του τοπίου. Έδώ οριοθετούν τη συνάντηση δύο διαφορετικών κλιματικών ζωνών: της μεσογειακής και της κεντροευρωπαϊκής. Η μοναδική σύνθεση της χλωρίδας και της πανίδας της περιοχής των Πρεσπών αποδίδεται στη διπλή επίδραση που ασκούν οι δύο αυτοί κλιματικοί κόσμοι. Προφανώς αναφερόμαστε σε μία από τις πιο πλούσιες, αν όχι την πιο πλούσια, από την άποψη αυτή, περιοχή της Ελλάδας. Στο πλατύτερο κοινό ή ιδιαιτερότητα της φύσης των Πρεσπών έχει γίνει γνωστή εξαιτίας των σπάνιων πουλιών (στην πραγματικότητα πρόκειται για 250 είδη), τα όποια καθώς κινούνται σε μεγάλες αποστάσεις ανάμεσα στις δύο κλιματικές ζώνες χρησιμοποιούν τις Πρέσπες ως το χώρο αναπαραγωγής τους.

* Τό κείμενο αυτό είχε γραφτεί το 1997 και παρουσιάστηκε στο συνέδριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης των Αγροτοκοινωνιολόγων στο Μεσογειακό Ινστιτούτο Χανίων. Δημοσιεύεται με άφορμή την συνάντηση των πρωθυπουργών της Ελλάδας, της Αλβανίας και της FYROM στην Πρέσπα.

Οι βιολόγοι και οι ορνιθολόγοι έχουν κάνει εξαιρετικές μελέτες που περιγράφουν πώς η λίμνη, και κυρίως οι υγρότοποι, και η ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή έχουν συγκροτήσει ζωτικές αλυσίδες αναπαραγωγής του μοναδικού αυτού οικοσυστήματος. Οι διαδικασίες δεν περιορίζονται στην αυτόνομη αλυσίδα των διατροφικών συσχετίσεων των διαφόρων ειδών – των ψαριών της λίμνης, των πουλιών και των διαφόρων φυτών. Καίριο ρόλο στην αλυσίδα αυτή έχουν οι άνθρωποι δραστηριότητες: η καλλιέργεια δημητριακών, το κάψιμο των καλαμιών, ή ειδική κατη-

γορία των νάνων άγελάδων που υπάρχουν στην περιοχή κλπ. Αυτό που τελικά οι μελέτες υπογραμίζουν είναι πώς ο τεράστιος πλούτος της χλωρίδας και της πανίδας δεν είναι τό άποτέλεσμα της «άγριας φύσης», αλλά αντίθετα ή ανθρώπινη δραστηριότητα έχει συμβάλει καθοριστικά στην άειφορία και τή διατήρηση των ισορροπιών στο συγκεκριμένο οικόσυστημα.

Στά σύνορα της ιστορίας

Η Πρέσπα βρίσκεται στα σύνορα τριών κρατών. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι πορείες αυτών των χωρών ήταν διαφορετικές. Η Ελλάδα, ή Γιουγκοσλαβία και ή Αλβανία δρέθηκαν νά αντιπροσωπεύουν τόσο τό διχασμό της Εύρώπης σέ Δύση και Ανατολή, όσο και τίς εντάσεις και τούς διχασμούς που άνα-

πτύχθηκαν στό πλαίσιο του κομμουνιστικού κόσμου. Έτσι, καθώς οι τελευταίοι Έλληνες άντάρτες περνούσαν τά σύνορα, αυτά έμελλε νά κλείσουν πίσω τους για τρεις ολόκληρες δεκαετίες.

Ο πληθυσμός της Πρέσπας μεταβλήθηκε πολλές φορές υπό τήν επήρεια πολιτικών γεγονότων. Η Πρέσπα εντάχθηκε στό έλληνικό κράτος τό 1913. Η περιοχή είχε αρκετό σλάβικο πληθυσμό, ό όποιος αποχώρησε σέ μεγάλα ποσοστά μετά τό τέλος των Βαλκανικών Πολέμων. Λίγα χρόνια αργότερα τό κενό αυτό κάλυψαν οι πρόσφυγες από τή Μικρά Ασία. Η περιοχή επιλέχθηκε ως τόπος εγκατάστασης των προσφύγων και έτσι πρόσφυγες μέ καταγωγή κυρίως από τον Πόντο εγκαταστάθηκαν εκεί.

Στή διάρκεια του Έμφυλιου ή Πρέσπα δρέθηκε στό πλευρό των άνταρτών και τήν έξοδο των άνταρτών

άκολούθησε ένα κύμα προσφύγων προς τις κομμουνιστικές χώρες. Για την ακρίβεια η περιοχή έρημώθηκε. Ο πληθυσμός της, ο οποίος είχε αυξηθεί σημαντικά στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και είχε φθάσει τους 7.000 τό 1940, μειώθηκε μόλις σέ 1.000 κατοίκους την έπαύριο του Έμφυλίου. Στά μέσα της δεκαετίας του 1950 η έλληνική κυβέρνηση μετακίνησε βλάχικο πληθυσμό στην περιοχή προκειμένου, όπως έλεγε τό βασιλικό διάταγμα, νά ενισχύσει τό έλληνικό στοιχείο εκεί.

Η περιοχή συμμετείχε σέ όλα τά βασικά μεταναστευτικά κύματα της ελληνικής υπαίθρου. Στην αρχή του αιώνα είχε υπερόντια μετανάστευση προς τίς ΗΠΑ, ενώ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 είχε μετανάστευση προς τή Γερμανία και τήν Αυστραλία.

Έτσι ο πληθυσμός της περιοχής δέν σταθεροποιήθη-

κε ποτέ. Διαδοχικές γενιές βρέθηκαν στη δίνη των πολιτικών γεγονότων, ενώ η μόνιμη οικονομική καχεξία της περιοχής ενθάρρυνε ακόμα και σέ ήρεμες πολιτικές περιόδους τή φυγή και τή μετανάστευση. Μέ αυτή τήν έννοια πολύ μικρό μέρος του πληθυσμού ταυτίστηκε μέ τή συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, καθώς στίς διαδοχές των γενεών δέν υπήρξαν σταθερά κοινωνικά, πολιτισμικά ή έστω γεωγραφικά σημεία αναφοράς.

Στίς μέρες μας ο πληθυσμός της Πρέσπας είναι περίπου 1.200 κάτοικοι. Υπάρχουν τρείς διακριτές εθνότητες: οί «Ντόπιοι», οί όποιοι είναι κατά κανόνα δίγλωσσοι – χρησιμοποιούν δηλαδή και τήν ιδιαίτερη σλαβική διάλεκτο, οί Πόντιοι και οί Βλάχοι. Οί τρείς αυτές εθνοπολιτισμικές ομάδες έχουν περίπου ίσομερή παρουσία στό τοπικό πληθυσμό.

Στά σύνορα της κοινωνίας

Οι διαδοχικές μετακινήσεις του πληθυσμού από και προς την Πρέσπα έχουν κληροδοτήσει ένα χαοτικό σύστημα αναφορικά με την ιδιοκτησία τόσο της γης όσο και των κατοικιών. Ενώ κάποιες κοινότητες ερήμωσαν (τό 1940 υπήρχαν 16), οι άλλες που επιβίωσαν δρέθηκαν αντίμετρες με την πολυμορφία των ιδιοκτησιακών καθεστώτων που είχαν προκύψει από τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στην περιοχή. Κατ' αρχάς ήταν οι συνήθεις δυσκολίες που προκύπτουν από τη μετανάστευση. Η ιδιοκτησία γίνεται περίπλοκη όταν περνάει στη δεύτερη ή τρίτη γενιά ατόμων και οικογενειών που βρίσκονται διάσπαρτες ανά τον κόσμο: από την Αμερική, την Αυστραλία και τη Γερμανία μέχρι την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τη Φλώρινα. Επιπρόσθετα, ήταν σημαντικές οι ιδιοκτησίες που περιήλθαν στο κράτος μετά από τον Εμφύλιο. Καθώς η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν πολιτικοί πρόσφυγες, αυτοί στερήθηκαν την ιθαγένειά τους και ταυτόχρονα η περιουσία τους περιήλθε στα χέρια του κράτους. Το κράτος υποσχέθηκε γη και σπίτια στους Βλάχους που έφερε στην περιοχή στη δεκαετία του 1950. Αυτό το έπραξε χωρίς να τους παραχωρήσει, όμως, και την ιδιοκτησία.

Στις μέρες μας είναι σπάνιο κάποιος κάτοικος να έχει ιδιοκτησία μεγαλύτερη από 2-3 στρέμματα αγροτικής γης, ενώ είναι σύνηθες κάτοικοι πρώτης ή δεύτερης γενιάς να μένουν σε σπίτια τα όποια ανήκουν στο κράτος. Τρία προγράμματα αναδιανομής της γης που επιχειρήθηκαν στο διάστημα από το 1959 μέχρι το 1979 συνέβαλαν ελάχιστα στην αλλαγή της εικόνας της αγροτικής ιδιοκτησίας. Έτσι, ακόμη, και σήμερα ο μέσος όρος της αγροτικής ιδιοκτησίας είναι μόλις 2,5 στρέμματα ενώ ο κατακερματισμός των μικρών αυτών ιδιοκτησιών είναι πολύ υψηλός (7 αγροτεμάχια για κάθε ιδιοκτησία).

Η πολυεθνική σύνθεση του τοπικού πληθυσμού ακριβώς στα σύνορα τριών «έθθικών» κρατών οδήγησε στη διαμόρφωση ενός πολιτικού καθεστώτος εξαιρετικά αυταρχικού στις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Αν τότε ο πολιτικός αυταρχισμός ήταν διάχυτος στην ελληνική επικράτεια, εδώ προσέλαβε την πιο ακραία του μορφή. Η περιοχή θεωρήθηκε ως μεγίστης στρατιωτικής σημασίας και η πρόσβαση σε αυτή απαιτούσε την άδεια των στρατιωτικών αρχών. Έτσι μέχρι το 1968 και πρακτικά μέχρι το 1974 δεν υπήρχε ελεύθερη πρόσβαση στην περιοχή.

Ο απομονωτισμός της περιοχής συνοδεύτηκε φυσικά από τον άμεσο και άσφυκτικό έλεγχο του τοπικού πληθυσμού και τη διττή μέριμνα της διατήρησης της ελληνικότητας και της προστασίας από τη σλάβικη επιρροή. Καθώς οι αντιλήψεις της εποχής περί ελληνικότητας ήταν αναπόφευκτα χονδροειδείς, οι ιδιαιτερότητες των εθίμων αποτελούσαν μόνιμο πεδίο προστρι-

βών. Όπως ένθουμονται πολλοί κάτοικοι της περιοχής ένας βλάχικος γάμος συχνά θα έρέθιζε τις έποπτεύουσες αρχές, οι όποιες τον διέκοπταν καθώς τό τελετουργικό κρινόταν ως μη ελληνικό. Ενώ τό δίκτυο πληροφοριοδοτών ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο προκειμένου να έλέγχει τούς ύποπτους για φιλοσλαβισμό ντόπιους.

Ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, κατά την παραμονή μου στη Πρέσπα συχνά δεχόμουν «φιλικές συμβουλές» να αποφεύγω συγκεκριμένους ανθρώπους επειδή θεωρούνταν ύποπτοι για φιλοσλαβομακεδονικές θέσεις. Η τό συνηθισμένο κήρυγμα μετά από την κυριακάτικη λειτουργία, καταναγκαστική έτσι κι αλλιώς λόγω των εκκωφαντικών μικροφώνων, θα υπενθύμιζε στους κατ' ανάγκη ακροατές πώς ό κίνδυνος για την έλληνοχριστιανική ταυτότητα παρέμενε από βορρά, ενώ επί μακρόν θα ανέλυε τις συμφορές που αυτός είχε επιφέρει κατά τό παρελθόν.

Μία από τις συνέπειες του ακραίου αυταρχικού καθεστώτος ήταν πώς στην Πρέσπα δέν υπήρξαν οι στοιχειώδεις εκείνες μορφές τοπικών οργανισμών και δικτύων που ήταν συνήθεις σε άλλες αγροτικές περιοχές της χώρας την ίδια περίοδο. Οι συνεταιρισμοί είχαν μιά σύντομη ιστορία στη δεκαετία του 1930. Μιά ένωση γαλακτοπαραγωγών και μερικές άλλες ενώσεις που υπήρχαν την ίδια περίοδο δέν συνέχισαν μετά τον πόλεμο.

Έτσι σ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι τις μέρες μας ήταν οι συνεταιριστικές οργανώσεις της Φλώρινας που τυπικά τουλάχιστον κάλυπταν την περιοχή, ενώ κάποιες άλλες ύποτυπώδεις οργανώσεις υπήρξαν μόνο στα χαρτιά. Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1980 έμφανίστηκαν, με άφορμή όρισμένα έργα που έγιναν στην περιοχή, κάποιες πρώτες ενώσεις (με την ίδρυση ενός ξενώνα ιδρύθηκε ό γυναικείος συνεταιρισμός που ανέλαβε τη διαχείρισή του).

Η μικρή κοινωνία της Πρέσπας, καθώς στερήθηκε για δεκαετίες τούς πιο στοιχειώδεις συλλογικούς θεσμούς, παρέμεινε βαθιά κατακερματισμένη και στο έσωτερικό της. Η αποδιάρθρωση αυτή επέτεινε τις τοπικές διαφορετικότητες και ενίσχυσε την ακραία παθητικότητα του τοπικού πληθυσμού.

Ο μικρόκοσμος των κρατικών έργων

Από την άλλη πλευρά οι πρωτοβουλίες του τοπικού κράτους, δηλαδή της νομαρχίας, ήταν αρκετές, αν και στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν πλήρως άποτυχημένες. Όπως είναι γνωστό, για πολλές δεκαετίες τό ελληνικό κράτος έχει σαφώς ταυτίσει τις αναπτυξιακές του παρεμβάσεις με τά δημόσια έργα: δρόμοι, λιμάνια, γήπεδα, αεροδρόμια, πανεπιστήμια ή ότιδήποτε χτίζεται αποτελεί την απόλυτη ειδίκευσή του. Αντίθετα τό ίδιο τό κράτος είναι εξαιρετικά αναποτελεσματικό όταν πρόκειται να ασχοληθεί με τις ποιοτικές πλευρές της ανάπτυξης: τό οικιστικό και τό φυσικό περιβάλλον

ή τις πιο σύνθετες μορφές προγραμματικότητας που να περιλαμβάνουν οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους.

Αυτά τα τυπικά χαρακτηριστικά των προγραμματικών παραδόσεων του ελληνικού κράτους έχουν αποβεί μοιραία για την περιοχή. Κάθε λίγα χρόνια δημόσια χρήματα ξοδεύονταν σε συγκεκριμένα έργα προκειμένου να υποδηλώνουν το ενδιαφέρον του κράτους για την περιοχή. Μόνο που τα συγκεκριμένα έργα στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν άστοχες συλλήψεις που απέβησαν εντελώς αναποτελεσματικές.

Ο κατάλογος των έργων αυτών είναι ενδεικτικός:

- η κατασκευή αρδευτικού δικτύου το οποίο υλοποιήθηκε σε δύο διαδοχικές φάσεις, στά μέσα των δεκαετιών του 1960 και του 1980
- ο σταθμός παραγωγής γόνου ψαριών (κατασκευάστηκε το 1984-86, χωροθετήθηκε στον πυρήνα του Έθνικού Δρυμού και δεν λειτούργησε ποτέ)
- το έργοστάσιο κονσερβοποιίας του τοπικού ψαριού (έκλεισε μετά από λίγα χρόνια λειτουργίας)
- ο μικρός ξενώνας που δόθηκε στον γυναικείο συνεταιρισμό
- το έργοστάσιο συσκευασίας των φασολιών (κατασκευάστηκε το 1986 και δεν λειτούργησε ποτέ)
- το ξηραντήριο καλαμποκιού, το οποίο δεν λειτούργησε ποτέ καθώς δεν προχώρησε η καλλιέργεια του καλαμποκιού
- δύο ιδιωτικές επενδύσεις (λατομείο μαρμάρου και εκτροφή ζώων κατάλληλων για τη γουνοποιία. Και τα δύο έκλεισαν μετά από λίγο)
- το κλειστό γυμναστήριο που κατασκευάστηκε καταμεσίς στο υπέροχο τοπίο ανάμεσα στη Μικρή και τη Μεγάλη Πρέσπα
- τέλος, οι πολύ γνωστές φαντασμαγορικές πολιτιστικές εκδηλώσεις που διοργανώνονται κάθε καλοκαίρι.

Η πιο σημαντική όμως παρέμβαση στην περιοχή ήταν το προεδρικό διάταγμα του 1974, το οποίο χαρακτήρισε τις Πρέσπες Έθνικό Δρυμό. Αυτό έγινε μετά από πίεση διεθνών οργανισμών και οικολογικών οργανώσεων. Είχε προηγηθεί η ανακάλυψη της περιοχής από Γάλλους ορνιθολόγους και η δημοσιοποίηση των εύρημάτων τους για την ιδιαίτερη σημασία της περιοχής. Όπως γίνεται συνήθως στις περιπτώσεις αυτές, μπορεί το κράτος να εξέδωσε το διάταγμα αυτό, αλλά στη συνέχεια απέφυγε να εκδώσει την ειδική νομοθεσία ή όποια θα ρύθμιζε το καθεστώς λειτουργίας και διαχείρισης του Δρυμού. Έτσι το νομικό πλαίσιο παρέμεινε ήμιτελές και φυσικά δεν ιδρύθηκε ποτέ κάποιος οργανισμός που θα αναλάμβανε τη διαχείριση του Έθνικού Δρυμού.

Ο μικρόκοσμος της ανάπτυξης

Ο χειμώνας είναι πολύ κρύος στην Πρέσπα. Η περιοχή καλύπτεται πολλούς μήνες από χιόνι και η μικρή λίμνη παγώνει. Οι κάτοικοι της περιοχής έχουν επιδιώ-

σει επί δεκαετίες μέσα από διαδικασίες που αξιοποιούσαν οτιδήποτε πρόσφερε το περιβάλλον, αλλά με τρόπους που αντιστοιχοῦσαν περισσότερο σε μία οικονομία αναπαραγωγής παρά σε μία εμπορευματική οικονομία.

Τό εκπληκτικό βιβλίο του Γιώργου Κατσαδωράκη² βιολόγου, που έχει ζήσει για πολλά χρόνια στην Πρέσπα, περιγράφει με εξαιρετική διαύγεια τό πώς ή τοπική διαφοροποίηση της παραγωγής και οι τεχνικές που χρησιμοποιούσαν στο παρελθόν στην τοπική γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία συγκροτούσαν τον κοινό ιστό της αναπαραγωγής του οικοσυστήματος και φυσικά της τοπικής κοινότητας. Μόνο που αυτό ανήκει στο παρελθόν.

Η ιδέα περί έντακτης γεωργίας ενθαρρύνθηκε αρχικά από τό αρδευτικό έργο, που όπως αναφέρθηκε έγινε στά μέσα της δεκαετίας του 1960. Αρχικά όμως αυτό είχε μικρό αντίκτυπο. Στη δεκαετία του 1960 ή Πρέσπα δεν διέθετε κάποιο εμπορεύσιμο προϊόν και αυτό συνεχίστηκε και στην επόμενη δεκαετία. Ήταν στην δεκαετία του 1980 που ή ολοκλήρωση του αρδευτικού έργου συνέπεσε με τή διάδοση της καλλιέργειας των φασολιών. Δέκα χρόνια αργότερα αυτό αποτελούσε πλέον μονοκαλλιέργεια και έδινε τό 80% του αγροτικού εισοδήματος της περιοχής.

Αναπόφευκτα, ή εξέλιξη αυτή βρέθηκε στο στόχαστρο των οικολογικών κριτικών.³ Η επέκταση του αρδευτικού τό 1985-1986, με τή χρησιμοποίηση μάλιστα κοινοτικών πόρων, διευκόλυνε τήν επέκταση της καλλιέργειας αυτής. Οι αλλαγές στή χρήση της αγροτικής γης συνοδεύτηκαν από τίς αλλαγές στην ίδια της τήν όψη. Όλο τό πλατό που περιβάλλει τή μικρή λίμνη μετατράπηκε σ' έναν συνεχή και ομοιόμορφο χώρο. Τά δέντρα που προστάτευαν όρισμένες από τίς προηγούμενες καλλιέργειες κόπηκαν και οι διαχωριστικές γραμμές των αγροτεμαχίων έχασαν τή διακριτότητά τους. Ταυτόχρονα άρχισε ή έκτεταμένη χρήση των χημικών που επιβάλλει ή εμπορική καλλιέργεια.

Δέν ύπάρχει άμφιβολία πώς ή εμπορική καλλιέργεια επέδρασε θετικά στά τοπικά εισοδήματα. Παρά τό γεγονός ότι τό συγκεκριμένο προϊόν δεν έχει επίδοτηση, έντούτοις ή κρατική πολιτική είναι έμμεσα ύποστηρικτική. Η έγχώρια παραγωγή είναι έλλειμματική και κάθε χρόνο γίνονται άθρόες εισαγωγές από χώρες που τό παράγουν κατά πολύ φτηνότερα (Πολωνία, Τουρκία). Η κρατική πολιτική μέσω άτυπων συμφωνιών (μέ τίς εισαγωγικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις) έξασφαλίζει τήν άπορρόφηση πρώτα της έγχώριας παραγωγής σε κάποια ένδεικτική τιμή που καθορίζει τό ύπουργείο και στή συνέχεια επιτρέπει τίς φτηνότερες εισαγωγές. Η έμμεση αυτή στήριξη της έγχώριας παραγωγής δεν έχει άποτρέψει έδώ και χρόνια τή συστηματική μείωσή της. Για περίπου 30 χρόνια ή καλλιέργεια αυτή είναι φθίνουσα.

Η επέκταση της μονοκαλλιέργειας των φασολιών στην Πρέσπα συνέπεσε με τή μείωση των άλλων τη-

γῶν εἰσοδήματος. Ἡ ἀλεία ἔχει συρρικνωθεῖ στό ἐλάχιστο καί ἡ κτηνοτροφία εἶναι ἐπίσης φθίνουσα. Ἐν τούτοις προστέθηκαν δύο νέες πηγές εἰσοδήματος. Οἱ κατασκευές καί ὁ τουρισμός. Καθώς σταθεροποιήθηκε ὁ πληθυσμός καί αὐξήθηκαν τά εἰσοδήματα ἄρχισε νά ἀνακάμπτει ἡ τοπική κατασκευαστική δραστηριότητα. Αὐτή μάλιστα ἐντάθηκε ἀπό τήν τάση πολλῶν μεταναστών νά ἀναπαλαιώνουν τά ἐγκαταλειμμένα σπίτια τους. Παράλληλα, ὁ τουρισμός, ἀναμφίβολα ἥπιος καί περιορισμένος –ἐργο ἐν πολλοῖς τῆς προβολῆς πού ἔχει ἡ περιοχὴ μέσω τῶν οἰκολογικῶν ὁργανώσεων–, ἄρχισε στή δεκαετία τοῦ 1990 νά ἀποτελεῖ ἀξιόλογη συμπληρωματικὴ πηγὴ εἰσοδήματος.

Ὡς συνήθως ἡ δημιουργία εἰσοδημάτων δέν σημαίνει ὅτι αὐτά μένουν στήν περιοχὴ. Οἱ πιό πετυχημένοι καλλιεργητές ἄρχισαν νά νοικιάζουν γῆ γιὰ νά ἐπεκτείνουν τήν κλίμακα τῆς παραγωγῆς τους (50% τῆς ἀρδεύμενης γῆς εἶναι νοικιασμένη) καί μόλις ἐμφάνιστηκαν κάποια σημαντικά εἰσοδήματα, αὐτά ἄρχισαν νά διοχετεύονται σέ ἀκίνητη περιουσία στά ἀστικά κέντρα τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Μάλιστα οἱ πιό εὐκατάστατες οἰκογένειες εἶναι σήνητες πλέον νά μετακινούνται στή διάρκεια τοῦ χειμῶνα στή Φλώρινα ἢ τήν Καστοριά προκειμένου νά ἔχουν πρόσβαση σέ σχολεῖα καί καλύτερες ὑπηρεσίες.

Ὁ μικρόκοσμος τῆς ἀναπτυξιολογίας

Ἡ ἐμπορικὴ γεωργία συνέβαλε ἐλάχιστα στήν ἀλλαγὴ τῶν τοπικῶν νοοτροπιῶν. Ἄν στὸν Ἐθνικὸ Δρυμὸ εἶχε ἀποδοθεῖ κατὰ τό παρελθόν ἡ ὑπανάπτυξη τῆς περιοχῆς, τώρα ἦταν ὁ Ἐθνικὸς Δρυμὸς πού ἐμπόδιζε τήν κλιμάκωση τῆς ὀσμης ἀνάπτυξης.

Ἡ μόνιμη παρουσία στίς δύο τελευταῖες δεκαετίες μιᾶς μικρῆς ὁμάδας οἰκολόγων στήν περιοχὴ ἐπέφερε τόσο ἐντάσεις ὅσο καί χρήσιμες συγκλίσεις στήν τοπικὴ κοινωνία. Οἱ ἐντάσεις ἦταν ἀναπόφευκτες. Ἡ οἰκολογικὴ προστασία στεκόταν ἐμπόδιο στήν ἀναπτυξιακὴ μεγαλομανία τῆς ἐποχῆς, πού μέ τοὺς δραστήριους πολιτικούς τῆς περιοχῆς ὑποσχόταν καζίνο, μεγάλα ξενοδοχεῖα καί ἀκόρεστο πλοῦτο. Ἀπὸ τήν ἄλλη, οἱ οἰκολογικὲς ὁμάδες εἶχαν τήν ικανότητα νά κινητοποιήσουν θεσμούς καί πηγές χρηματοδότησης ἄγνωστες γιὰ τήν τοπικὴ κοινωνία. Ἡ Πρέσπα ἔγινε τόπος διαδοχικῶν συνεδρίων. Ἐγινε σημεῖο οἰκολογικῆς ἐκπαίδευσης σέ εὐρωπαϊκὸ ἐπίπεδο. Ἐγινε γνωστός τόπος ἐναλλακτικοῦ τουρισμοῦ. Οἱ οἰκολογικὲς ὁμάδες κινητοποιήσαν ὁργανισμούς γιὰ τὴ σχεδίαση ἡπιων ἀναπτυξιακῶν παρεμβάσεων στήν περιοχὴ καί σχημάτισαν μικροῦς πυρήνες γιὰ τήν ἀνάπτυξη τῆς οἰκολογικῆς γεωργίας.

Οἱ προσπάθειες ὅμως αὐτὲς συνέπεσαν μέ τὴ γενίκευση τῆς ἐμπορικῆς γεωργίας καί τὴ συνεχιζόμενη χαρακτηριστικὴ ἀπάθεια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Συνακόλουθα τό μόνο ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ στασιμότητα πού δημιουργεῖται ἐλλείψει σαφῶν σχεδιασμῶν, σκοπῶν καί πόρων. Τό κράτος συντηρεῖ μέχρι τίς μέρες

μας τήν ἀσάφεια περὶ τῆς περιβαλλοντικῆς προστασίας τῆς Πρέσπας καί ταυτόχρονα συντηρεῖ τήν καταστροφικὴ ἀναπτυξιολογία τῶν καζίνο καί τῶν μεγάλων ξενοδοχείων. Ταυτόχρονα ἀπέχει ἀπὸ οποιαδήποτε ἐστὼ στοιχειώδη μέριμνα γιὰ τήν κοινωνικὴ πραγματικότητα τῆς περιοχῆς.

Ὁ κόσμος τῶν ἀόρατων συνόρων

Στό μυαλό τοῦ ἐπισκέπτη τῆς Πρέσπας ἐπανερχεται ξανά καί ξανά ἡ ἐννοία τοῦ συνόρου. Μέ κάποιο μαγικό τρόπο ἡ χάραξη τοῦ συνόρου, τοῦ ὁρίου ἀνάμεσα σέ διαφορετικούς κόσμους, τῆς γραμμῆς διαχωρισμοῦ πού μέ τόση εὐκολία σχηματίζουμε σέ τόσες ἄλλες καταστάσεις, ἐδῶ φαντάζει δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο. Οἱ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες, ἐκπαιδευμένοι στήν ταξινόμηση, τήν κατάταξη καί τήν τυπολογία, συνήθως ἀπροβλημάτιστα προβαίνουν στίς συνήθεις χρήσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ καί τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ ἐνδογενοῦς καί τοῦ ἐξωγενοῦς, τοῦ γενικοῦ καί τοῦ ἐιδικοῦ, τοῦ φυσικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ, τοῦ σκοποῦ καί τῶν μέσων.

Στήν περίπτωση τῆς Πρέσπας ἡ χάραξη αὐτῆς τῆς γραμμῆς φαντάζει προβληματικὴ. Καί δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τήν ἐπιβλητικὴ παρουσία τοῦ περιβάλλοντος, τοῦ φυσικοῦ τοπίου αὐτοῦ καθαυτοῦ. Γιὰ τήν ἀκρίβεια ὁ τρόπος πού συλλαμβάνουμε αὐτό τό περιβάλλον γίνεται ἄμεσος καί καθοριστικός. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς αὐτά πού σχηματίζουν τό φυσικὸ τοπίο δέν εἶναι τά μεμονωμένα στοιχεῖα καί οἱ ταυτότητες τῶν στοιχείων πού τό συναποτελοῦν. Εἶναι ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο τά στοιχεῖα αὐτά συνδέονται μεταξύ τους. Πρόκειται γιὰ τίς δυσκολίες περιγραφῆς μιᾶς δομῆς μέ πολλαπλά ἐπίπεδα ἀναφορᾶς στό χῶρο ἢ στό χρόνο.

Τὴ στιγμή πού βρίσκεσαι στό ὄριο δύο κόσμων καί σχηματίζεις τὴ νοερὴ γραμμὴ τῶν ἱπτάμενων ταξιδευτῶν πού ἐπέλεξαν τό σημεῖο αὐτό ὡς τό πιό κρίσιμο σημεῖο τῆς δικῆς τους ἀναπαραγωγῆς, τότε ἡ νοερὴ αὐτὴ διαδρομὴ δέν μπορεῖ παρὰ νά δοκιμάζει ἀμετάκλητα τίς συνήθεις ἀπεικονίσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ καί τοῦ τοπικοῦ. Ἡ συζήτηση περὶ δικαιωμάτων ἀποκτᾶ μιὰ πρωτόγνωρη ὀριακὴ διαιότητα, καθὼς κάθε στάθμιση τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀποβαίνει ἀναπόφευκτα μερικὴ καί ἄχαρη. Ἀντιμέτωπος μέ τὴ διαλεκτικὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ καί τοῦ τοπικοῦ στήν ἀκραία του μορφὴ, δημιουργεῖται αὐτό τό πρωτόγνωρο αἶσθημα τῆς μὴ ἐπεμβατικότητας, τῆς ἀποχῆς ἀπὸ κάθε ἐνέργημα. Ἀντιμέτωπος μ' ἓνα ἐκπληκτικὸ σύνθετο καί ἁρμονικὸ οἰκοσύστημα πού σοῦ δημιουργεῖ τήν αἴσθηση ὅτι ἂν μετακινήσεις κάτι αὐτό μπορεῖ νά καταρρεῦσει, τότε ἡ ἐννοία σύνορο, ὄριο, διαχωριστικὴ γραμμὴ αἵρεται.

Ὁ χῶρος τῆς Πρέσπας, ὁ χῶρος ὡς μιὰ μακρὰ αὐλοσίδα συσχετίσεων καί ἀλληλεπιδράσεων, ἐν πολλοῖς γνωστῶν, ἀλλὰ καί ἐν πολλοῖς ἀγνώστων, δημιουργεῖ αὐτὴ τὴ μοναδικὴ αἴσθηση ἀνημπορίας, σέ θεωρητι-

κούς ή και πρακτικούς όρους. Έντούτοις ή πρόσληψη του χώρου ως ιστορίας τών σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικά στοιχεία, ως ιστορίας διαδικασιών φυσικών και ανθρώπινων συνάμα, ως σύζευξης οικουμενικών και τοπικών διαδικασιών αν μή τί άλλο σε προστατεύει από τις βάρβαρες προσλήψεις του χώρου.

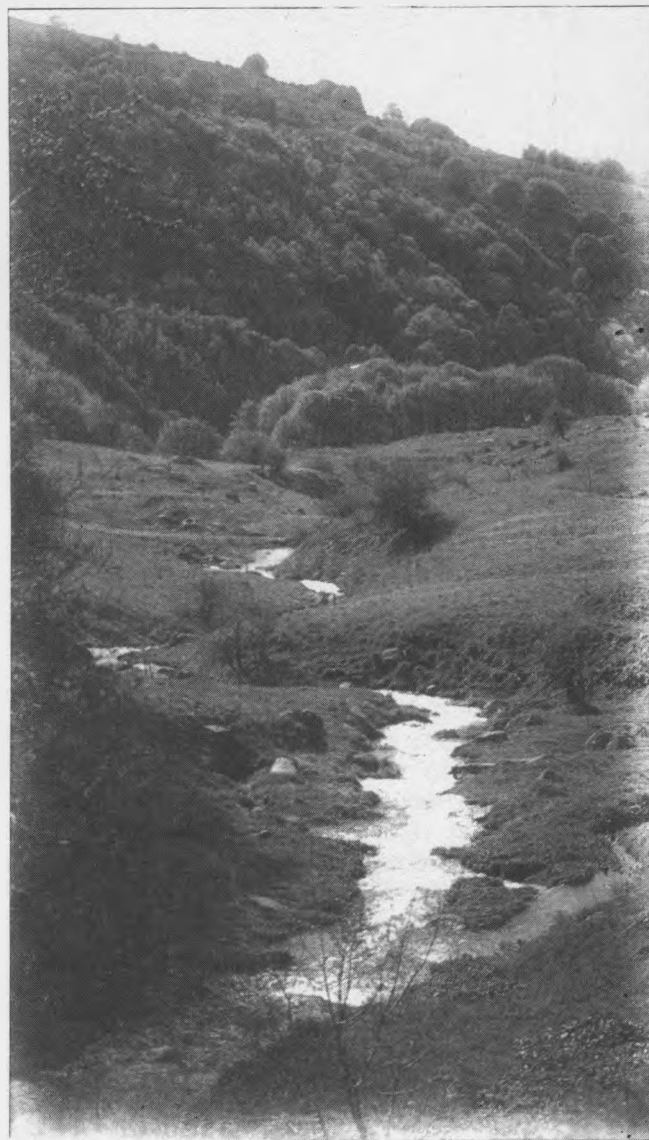
Ό χώρος στά μάτια ενός οικονομολόγου παραμένει πάντα εν δυνάμει επίπεδος και όμοιογενής. Ό αγροτικός χώρος μπορεί νά παράξει τις πιο κατάλληλες από άποψη περιβάλλοντος έμπορικές καλλιέργειες. Μά ταυτόχρονα μπορεί νά φυτρώσουν σ' αυτόν και κτίρια στά όποια νά παράγονται ή νά προσφέρονται προϊόντα ή υπηρεσίες έφόσον υπάρχει δεδηλωμένη ζήτηση για αυτά. Ό χώρος σε κάθε περίπτωση είναι παθητικός, δέν έχει λόγο ή αντίλογο.

Οι κάτοικοι μπορεί νά έχουν λόγο. Μά αυτοί, σύμφωνα με τήν παραπάνω όπτική, είναι οικονομικά υποκείμενα, τά όποια καλούνται νά πράξουν σύμφωνα με τις καθιερωμένες πρακτικές του οικονομικού λογισμού. Συνεπώς κάθε άστική δραστηριότητα φαντάζει καλύτερη από τήν αγροτική και κάθε αγροτική έμπορική καλύτερη από τήν αγροτική αναπαραγωγική.

Η πρόσληψη του χώρου στά μάτια ενός συμβατικού πολιτικού, μέσα στην καλοπροαίρετη διάθεσή του νά κάνει κάτι για τούς ψηφοφόρους του, μπορεί εύκολα νά παράξει ίσοδύναμα προβληματικές καταστάσεις. Η καθιερωμένη πρακτική πού έγγράφει τις τοπικές κοινωνίες σε μία λίστα αιτήσεων για έργα και χρήματα και πού ό πολιτικός και διοικητικός μηχανισμός καλείται νά αξιολογήσει και στή συνέχεια νά διανείμει, παραμένει άναρμόστος για τήν περίπτωση τής Πρέσπας. Έξίσου άναρμόστη είναι και ή άνάθεση ύλοποίησης τών έργων στους καθιερωμένους μηχανισμούς πού διαθέτει ή πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια τοπική αυτοδιοίκηση.

Η Πρέσπα με χίλιους δυό τρόπους υπογραμμίζει τή μοναδικότητά της. Ίσως έφθασε ή ώρα ή οικουμενικότητα τής Πρέσπας νά άναγνωριστεί ρητά και νά τύχει τής άνάλογης μεταχείρισης. Νά άναγνωριστεί σε έθνικό, βαλκανικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Νά άντιμετωπιστεί τελικά με βάση τήν καθολική εικόνα πού ή ίδια άποπνέει.

Για τήν άντιμετώπιση αυτή υπάρχουν διεθνώς δόκιμες λύσεις. Η έμπειρία τών έθνικών πάρκων στις ΗΠΑ είναι άνεκτίμητη, όπως και πληθώρα άλλων περιπτώσεων στον ευρωπαϊκό χώρο. Με μία λέξη ή διατήρηση τέτοιων περιοχών προϋποθέτει τή θεσμοθέτηση τής άσυλίας τους από τόν έμπορικό κόσμο πού κινεί τις σύγχρονες κοινωνίες. Οι οικονομικές δραστηριότητες τών τοπικών κοινοτήτων εντάσσονται πλήρως στην άειφορία του οικοσυστήματος και τό οικονομικό κόστος από τήν έπιλογή δραστηριοτήτων χαμηλότερης εισοδηματικής απόδοσης πληρώνεται από ειδικούς πόρους. Η διαχείριση του οικοσυστήματος άνατίθεται σε ειδικό θεσμό και διέπεται από ειδική νομοθεσία. Μέχρις ότου γίνουν κάποια θαρραλέα βήματα προς τήν

κατεύθυνση αυτή, ή Πρέσπα θά ύφίσταται τούς βανδαλισμούς πού άπορρέουν από τήν άναντιστοιχία θεσμών, πολιτικών, πρακτικών και νοοτροπιών με τό συγκεκριμένο περιβάλλον.

1. Pyrovetsi et al. (1984), *Integrated Environmental Study of Lake Prespa National Park*, Commission of E.C. DGXI.

2. Κατσαδωράκης Γ. (1996), *Πρέσπα: Μιά ιστορία για τή φύση και τόν άνθρωπο*, Έταιρεία Προστασίας Πρεσπών, Άγιος Γερμανός.

3. Pyrovetsi M. & P. Gerakis, «Environmental problems from practicing agriculture in Prespa National Park, Greece», *The Environmentalist*, No 1, 1987.

Psychoudakis et al., «An economic assessment of an irrigation project affecting a Greek wetland», *Wetland Ecology and Management*, 1995, no 4.

Ο ΚΥΡ-ΖΗΣΗΣ ΟΥΤΕ «ΒΛΑΚΑΣ ΕΙΝΑΙ» ΟΥΤΕ «ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟΣ»

του Δημητρίου Παντεχνή

Στά *Ενθέματα* της Κυριακάτικης Αύγης της 23ης Ιανουαρίου 2000 (άρ. φύλλου 7735, σ. 32) φιλοξενήθηκε τό άρθρο της κας 'Α. Δαμινίδη «Ο κυρ-Ζήσης είναι βλάκας και επικίνδυνος». Αντικείμενο του άρθρου ήταν ο τρόπος παρουσίασης του τεχνίτη/μάστορα στά βιβλία της γ' δημοτικού. Ο κυρ-Ζήσης είναι τό πρότυπο του καλού μάστορα πού είναι «ταπεινός» και δέν περιαντολογεί, όπως θά λέγαμε στή γλώσσα της χριστιανικής ήθικης, ή πού δέν «διαφημίζει τή δουλειά του», όπως θά λέγαμε στή γλώσσα της αγοράς. Η ιδεολογική λειτουργία αυτού του στερεότυπου, σύμφωνα μέ τό άρθρο, είναι ή προβολή τών χριστιανικών αρετών της «σεμνότητας, της σωπής, της αρετής, [ή προβολή του ανθρώπου] πού δέν προβάλλεται αλλά εργάζεται υπομονετικά». Η συγγραφέας καταλήγει στή θέση ότι τό βιβλίο «μαθαίνει [στά παιδιά] λάθος πράγματα», έντοπίζει δέ τό λάθος στήν παραδειγματική αξία του προτύπου: «Δέν πρέπει νά είσαι έτσι στή ζωή. [...] Ειδικά στήν Ελλάδα πās χαμένος. [...] Δέν υπάρχουν μάντζερ εδώ επαγγελματίες νά τους αναθέσεις τήν προώθησή σου. Πρέπει μόνος σου νά μάθεις νά παινεύσαι. [...] Και είναι δύσκολο πράγμα αυτό, θέλει ταλέντο, αφού μάλιστα κανένας δέν στο διδάσκει». Ο κυρ-Ζήσης είναι λοιπόν και «βλάκας» και «επικίνδυνος» παράδειγμα προς μίμηση, σύμφωνα μέ τά σχολικά βιβλία, παράδειγμα προς αποφυγή, σύμφωνα μέ τή συγγραφέα του έν λόγω κειμένου.

Ο κυρ-Ζήσης ως υπαρκτό, δηλαδή ιστορικό πρόσωπο δέν είναι ούτε βλάκας ούτε επικίνδυνος. Ο κυρ-Ζήσης, ο καλός τεχνίτης της πόλης, είναι συνήθως τό παιδί του φτωχού αγρότη. Δίχως κτήματα και περιουσία παίρνει τό δρόμο πού βγάξει στήν πόλη όπου μαθαίνει τήν τέχνη στο πλευρό ενός μάστορα. Ακολουθώντας τή γενικότερη διαδικασία προλεταριοποίησης θά

βρεί ένα μεροκάματο στίς μεγάλες επιπλοβομηχανίες της Αθήνας ως ειδικευμένος εργάτης. «Τόν σχολάν απ' τή μιά δουλειά, δέν του κολλάν τά ένσημα» στήν άλλη, δέν τόν πληρώνουν στήν τρίτη. Έχοντας μαζέψει ένα μικρό χρηματικό κεφάλαιο (δανεικά, ένα κτήμα στο χωριό) στήνει τό πρώτο του εργαστήρι. Για λόγους πού δέν μπορούν νά αναλυθούν εδώ, τό μικρό εργαστήρι του κυρ-Ζήση γίνεται σταδιακά μεγάλο και μέ σημαντική πελατεία. Πρόκειται για μιά διαδικασία κατά τήν όποία ο κυρ-Ζήσης αποδεσμεύεται, ρισκάροντας μιά καλή θέση στο εργοστάσιο, από τή μισθωτή εργασία.

Τό εργασιακό του ήθος ή ή ταξική του συνείδηση συνοψίζεται σέ φράσεις του τύπου: «για νά μήν έχω κανέναν πάνω από τό κεφάλι μου». Συνήθως δέν άπασχολεί μισθωτούς εξαιτίας του μικρού κεφαλαίου πού διαχειρίζεται και άλλων γενικότερων παραγόντων της μικρής παραγωγής. Τό γεγονός αυτό όμως είναι άμεσα συνδεδεμένο μέ τή χαρακτηριστική νοοτροπία του τεχνίτη, τή γνωστή ιδιοτροπία του: πολύ δύσκολα θά αναγνωρίσει άλλη αύθεντία του χώρου, δύσκολα, δηλαδή, θά παραδεχτεί έναν άλλο τόσο ικανό και αξιοσάν και αυτόν. Θέλει νά περνάν όλα από τά χέρια του, νά είναι παρών σέ όλη τή διαδικασία της παραγωγής. Χωρίς καταμερισμό της εργασίας δέν είναι δυνατόν νά έχει μαζική παραγωγή, τί νά τήν κάνει τή διαφήμιση; Ο κυρ-Ζήσης δέν εργάζεται σέ δημόσιες σχέσεις, δέν είναι έμπορος, είναι ο άμεσος παραγωγός, ο τεχνίτης του ξύλου πιάνει τό κούτσουρο και του δίνει μορφή κάθε φορά πού του λέν «είσαι καλλιτέχνης, κυρ-Ζήση», χαμογελάει εύχαριστημένος γιατί τό ξέρει. Δέν διαφημίζει τή δουλειά του όχι γιατί είναι ταπεινός, φορέας της χριστιανικής ήθικης —πού μπορεί και νά είναι— αλλά επειδή άνήκει σέ μιά αγορά όπου ή διαφήμιση δέν έχει νόημα. Τό βιογραφικό του δέν είναι σελίδες χαρτί, άλλωστε γράμματα πολλά δέν ξέρει. Τά προσόντα του είναι χειροπιαστά: καρέκλες, τραπέζια, βιβλιο-

θήκες μέ άριστες προδιαγραφές καί έγγυήσεις, κατασκευασμένες νά διαρκέσουν «αίώνια», έτσι ώστε νά περάσουν σάν οικογενειακή κληρονομιά από τή μιά γενιά στήν άλλη: γραφεία, σεκρετέρ, λί ντε ρεπώ, ούτε ένα καρφί, ούτε μιά κακοτεχνία. Δέν πρόκειται γιά τήν εξιδανικευμένη φιγούρα του τεχνίτη, δέν πρόκειται γιά μιά εικόνα, ανάμεσα στίς άλλες, γιά τόν τίμο καί αγαθό μάστορα: ή ποιότητα τής εργασίας του κυρ-Ζήση είναι αναγκαία συνθήκη γιά τήν αναπαραγωγή του: άν «σκαρτέψει» τά υλικά καί τή δουλειά του, θά χάσει τήν πελατεία του. Τό πόσο αληθεύει κάτι τέτοιο δέν έχει σημασία, γιατί αυτή είναι ή αλήθεια του κυρ-Ζήση. Μέ βάση αυτή τήν πίστη άφοσιώνεται στό ξύλο καί κάνει τούς άλλους νά θαυμάσουν: «*Η σκάλα πού έφτιαξε στό σπίτι μας είναι έργο τέχνης, είπε ο πατέρας*».

Ο κυρ-Ζήσης δέν παράγει γιά τό άγροτικό νοικοκυριό, ούτε όμως καί γιά τήν αγορά γιά τόν άνώνυμο πελάτη, δουλεύει συνήθως κατόπιν παραγγελίας. Άπευθύνεται σέ μιά πελατεία μέ ύψηλά εισοδήματα (δέν έχει ο καθένας ξύλινη σκάλα στό σπίτι του), ή όποια όμως δέν είναι διατεθειμένη νά πληρώσει τίς τιμές του Σαρίδη καί αναζητά στίς μικρές γειτονιές τής 'Ηλιούπολης, του Αιγάλεω, των Σεπολίων καλούς τεχνίτες, συνήθως παλιούς εργάτες των μεγάλων καί γνωστών έπιπλοδομηχανιών, πού νά μπορούν νά προσφέρουν τήν ίδια ποιότητα καί στυλ σέ φτηνότερες τιμές.

Καθηγητές πανεπιστημίου, γιατροί, δικηγόροι, βουλευτές, αρχιτέκτοντες, κάθε φορά πού μπαίνουν στό εργαστήρι του κυρ-Ζήση καί τόν βλέπουν σκυμμένο πάνω από τήν πλάνη, μέ τό παχύ μουστάκι, τό σβέλο, δυνατό σώμα καί τό μολυδάκι στερεωμένο στό αυτί, νιώθουν κάτι από τή συγκίνηση τής γενιάς του '30: έπιτέλους, ανακάλυψαν καί αυτοί τόν δικό τους Θεόφιλο! Μπορεί νά μήν σκαρώνει λαϊκές ζωγραφιές αλλά γαλλικά έπιπλα στυλ Λουδοβίκου ΙΕ', λίγη σημασία έχει αυτό. Σημασία έχει ότι τό βράδυ θά καλέσουν φίλους καί γνωστούς στό σπίτι, θά τούς δείξουν τά νέα έπιπλα καί θά διηγηθούν τήν ιστορική τους αποστολή: τήν ανακάλυψη του σύγχρονου Θεόφιλου, τήν αναστήλωση τής παράδοσης, τήν ενίσχυση του έθνους, τήν υποστήριξη των άπλων, λαϊκών ανθρώπων του τόπου! Σημασία έχει ότι τήν άλλη μέρα ένας κύριος μέ γυαλάκια καί ή κυρία του θά μπουν γεμάτοι περιέργεια στό γεμάτο ροκανίδια εργαστήρι του κυρ-Ζήση πού τούς περιμένει, χαμογελώντας κάτω από τά μουστάκια του, μέ τό μολυδάκι στερεωμένο στό αυτί.

Μήπως άραγε ό/ή συγγραφέας του βιβλίου τής γ' δημοτικού πού γράφει τό σχετικό κεφάλαιο γιά τόν κυρ-Ζήση είναι ένας/μία από τούς κυρίους/κυρίες πού μπεινοδγαίνουν στό εργαστήριό του; Έκεί έντοπιζώ τό λάθος του σχολικού βιβλίου. Ότι δηλαδή παραγράφει τήν ιστορικότητα του κυρ-Ζήση καί στή θέση του βά-ζει ένα ιδεολόγημα: ο καλός μάστορας, τής προδοιμ-χανικής περιόδου, εκείνης τής καλής εποχής όπου όλα ήταν καλά καί αυθεντικά, οι άνθρωποι ήταν ταπεινοί

καί μετρημένοι —σάν τόν κυρ-Ζήση— φορείς των έλληνοχριστιανικών αξιών, δούλευαν άφοσιωμένοι μέ τήν πίστη ότι θά ανταμειφθούν στον Παράδεισο. Σέ αυτό τό ιδεολόγημα ή συγγραφέας του «επικίνδυνου κυρ-Ζήση» άπαντά: «*ή θρησκεία είναι τό όπιο του λαού*». Άντί όμως νά αντιτάξει στή θρησκεία τήν ιστορία του πράγματος, δάξει στή θέση της μιάς άλλης, σύγχρονης θρησκείας. Στο άρθρο αναγνωρίζονται δύο συστήματα αξιών: οι αξίες του Εύαγγελίου καί οι άρχές τής σύγχρονης αγοράς. Έχει δέ ενδιαφέρον ότι τό πρώτο κρίνεται από τή σκοπιά του δεύτερου —σάν νά μήν υπήρξε ποτέ καμία άλλη σκοπιά μέσα στην ιστορία πέ-ρα από τήν κάθε φορά κυρίαρχη—, κρίνεται λοιπόν αναχρονιστικό, ξεπερασμένο, μή αποτελεσματικό. Δέν μπορεί όμως κανείς νά συγκρίνει άνόμοια πράγματα, παρά μόνο εάν καταργήσει τήν ιστορία τους. Έπι-πλέον, τά ζητήματα στρατηγικής, οι τεχνικές αποτελεσματικότητας μπορούν ίσως νά αντιμετωπιστούν μέ όρους του σωστού καί του λάθους, τό ζήτημα όμως των αξιών δέν υπάγεται σέ τέτοια κριτήρια ορθολογι-κότητας.

Τό άρθρο εκφράζει μιά συνωμοτική αντίληψη γιά τήν ιστορία: αυτοί πού διαδίδουν ότι «*μέ τό σταυρό θά πάμε μπροστά*» έχουν σκοπό τήν αποχαύνωση του κινήματος· ο σκοπός τους είναι νά μήν αγωνιζόμαστε καί νά μήν διεκδικούμε τίς θέσεις μας καί τά αξιώμα-τά μας μέσα στην κοινωνία. Η λύτρωση καί ή δικαιο-σύνη είναι ζητήματα αυτού καί όχι του άλλου κόσμου, αλλά ποιός είναι αυτός, ποιός είναι ο άλλος κόσμος; Μπερδεύτηκα στά αλήθεια, ή απάντηση στό «*τί νά κάνουμε*» είναι «*νά γίνουμε έμεις χαλίφηδες στή θέση του χαλίφη*»;

Δέν καταλαβαίνω τί σημαίνει νά προβάλλουμε καλό-γουστα τόν έαυτό μας· όταν δηλαδή οι άλλοι γράφουν 20 σελίδες βιογραφικό έμεις νά γράφουμε 12; Όπως, δηλαδή, λέμε «*ένα διακόσια νά τό άφήσω*»; Η συλλο-γιστική φαίνεται απλή καί ρεαλιστική: όλοι οι κλέφτες, ψευτες, θρασεϊς καί έπαρμένοι μās τρώνε τίς θέσεις. Έμεις θά πάμε μέ τό σταυρό στό χέρι; Όχι δά, δέν είμαστε κορόιδα, ζούμε σέ αυτή τήν κοινωνία καί γνω-ρίζουμε καλά «*πώς άμείβεται ή σεμνότητα καί πώς τό θράσος*». Θά προβάλλουμε λοιπόν καί μεϊς τόν έαυτό μας, όπως καί αυτοί. Σέ τί λοιπόν έγκειται ή διαφο-ρά μας από αυτούς τούς κακούς; Αφού, κατά τά με-ταμοντερνικώς λεγόμενα, «*δηλώσεις είσαι*», ή δια-φορά είναι πλέον ζήτημα στυλ, αισθητικής, ύφους: «*Πρέπει νά μάθουν στά παιδιά πώς νά προβάλλονται αποτελεσματικά, καλόγουστα, συστηματικά, νά μήν βγάξουν μάτι, νά μήν γίνονται γελοίοι, νά μήν φτά-νουν στό θράσος, αλλά κάπως, διάολε, νά δείχνουν τά προσόντα τους*».

Άν λοιπόν δέν ξέρεις νά γράφεις βιογραφικό καί νά προβάλλεις τόν έαυτό σου, τότε «*είσαι υποχρεωμένος νά βλέπεις τούς άλλους· πού ξέρουν [...] νά προχωρούν μπροστά καί νά πετυχαίνουν κι έσύ κάθεσαι κι ανα-ρωτιέσαι άν είσαι άχρηστος*». Πολύ μεταμοντέρνο μου

φαίνεται πάλι αυτό! Δηλαδή, όσοι πάνε μπροστά είναι αυτοί που ξέρουν να γράφουν ένα βιογραφικό; Δηλαδή, η κοινωνία χωρίζεται σε δύο τάξεις, σε αυτούς που γράφουν και σε αυτούς που δεν γράφουν καλά βιογραφικά; Σε «ταπεινούς» και σε «έπαρμένους»; Σε «άχρηστους» και σε «πετυχημένους»;

Υπάρχουν άνθρωποι που δεν προχώρησαν «μπροστά» γιατί ήθελαν να πάνε «άλλοι» που στερήθηκαν το «έξω» γιατί τους έκλεισαν «μέσα». Η στάση τους αυτή υπήρξε πράγματι αναποτελεσματική καθόλου αποδοτική: δεν αγωνίστηκαν για να γίνουν «πετυχημένοι». Δεν αναρωτήθηκαν όμως ποτέ αν υπήρξαν «άχρηστοι» γιατί, σύμφωνα με το δικό τους λεξικό, το αντίθετο του «πετυχημένος» δεν είναι το «άχρηστος», κυρία Ά. Δαμιανίδη. Υπάρχει ή σκοπιά του Ευαγγελίου, υπάρχει ή σκοπιά της ανταγωνιστικής αγοράς, υπάρχει όμως και η δική τους σκοπιά την οποία το άρθρο φαίνεται σαν να την αγνοεί.

Βέβαια, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι το συγκεκριμένο κείμενο αναφέρεται στην εμπειρία και εκφράζει την αγωνία μιας σύγχρονης μητέρας σχετικά με το μέλλον, την επαγγελματική αποκατάσταση και την κοινωνική καταξίωση του οκτάχρονου παιδιού της και μάλιστα αγοριού. Υπάρχει λοιπόν το δεδομένο της διωματικής σχέσης της συγγραφέως με το ζήτημα που θίγει, ζήτημα το οποίο έχει εύρύτατο ενδιαφέρον, ζήτημα που καίει σχεδόν όλους: σαραντάρηδες άριστους, με καλόγιστα βιογραφικά και με παιδιά πάνω κάτω αυτής της ηλικίας.

Ένα φάντασμα πλανιέται κάθε βράδυ στα όνειρα των νέων γονιών, ένα φάντασμα σαν ερώτημα: «Τί θα γίνει σαν θα μεγαλώσει, σε ποιο σχολείο θα πάει, με ποιούς θα κάνει παρέα, θα γίνει καλός μαθητής, τί δουλειά θα βρει, τί μισθό θα πάρει». Σημάδια μιας μεταφεμινιστικής εποχής: οι μπαμπάδες περιφέρουν και επιδεικνύουν τα μικρά τους παιδιά σαν τρόπαια μάχης, οι μαμάδες τουρλώνουν περήφανες και καμαρωτές την έγκυμοσύνη τους ενώ φωτογραφίζονται γυμνές, οι γονείς γράφουν το παιδί τους, από την ηλικία των 9 μηνών, στο τάδε ιδιωτικό σχολείο για να του εξασφαλίσουν στα σίγουρα μία θέση. Εκεί θα μάθει οπωσδήποτε να γράφει ένα καλό βιογραφικό, θα πετύχει, θα 'ναι χαμογελαστό, εύτυχισμένο και αισιόδοξο, θα φτιάξει αντισώματα και δεν θα κολλάει γρίπη!

Τά χρόνια πέρασαν γρήγορα. Ο κυρ-Ζήσης μεγάλωσε, άσπρισε ή κεφαλή του και οι κινήσεις του γίνανε κάπως άργες. Σήμερα, οι πλούσιοι άνθρωποι αλλάζουν τη διακόσμηση του σπιτιού τους κάθε δεκαετία, δεν αγοράζουν πια τα «αθάνατα επιπλά» του. Πήρε σύνταξη, έκλεισε το μαγαζί και ασχολείται με τα εγγόνια του. Δεν ζηλεύει αυτούς που «πρόβαλαν τον εαυτό

τους», που «προχώρησαν μπροστά», που «πέτυχαν». Δεν νιώθει «άχρηστος», δεν έχει «πίκρα σταλαγμένη μέσα του», δεν τον «ποτίζει το αίσθημα της αδικίας». Δεν είναι ούτε «θλάκας» ούτε «επικίνδυνος» ούτε «θρασύς» ούτε «ταπεινός». Ο κυρ-Ζήσης είναι περήφανος για τη ζωή και την τέχνη του.

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ 1946-1949

του Άγγελου Έλεφάντη

Οταν κάποια στιγμή τελειώνει ένας εμφύλιος πόλεμος τί αφήνει πίσω του, εκτός από νικητές και νικημένους, σκοτωμένους, άταφους και άκλαφτους νεκρούς, άκρωτηριασμένους, σακατεμένους, τρομοκρατημένους, φυλακισμένους, έξορισμένους, βασανισμένους, ταπεινωμένους, μεταμελημένους, αποχρωματισμένους, «άνανήψαντες» και είλικρινείς αλλά ξεσκούφηδες; Αν τὰ προηγούμενα επίθετα είναι όλα άρσενικού γένους, αυτό δέν σημαίνει ότι οι γυναίκες δέν έχουν τό ισόποσο μέ τούς άνδρες μερίδιο στά δεινά; δυστυχώς, δέν μπορεί κανείς νά τούς φάει τό δικιο. Άνδρες και γυναίκες, λοιπόν, φέρνουν πάνω στά σώματά τους τὰ ίδια τὰ σημάδια του πολέμου. Άλλά είναι και ο τόπος βαριά λαβωμένος: χωριά καμένα, δέντρα καμένα, γέφυρες άνατιναγμένες, κτίρια κατεστραμμένα, δρόμοι άνασκαμμένοι, όχυρά εγκαταλειμμένα, συρματοπλέγματα και πολυβολεία θυμίζουν γιά καιρό ότι σ' αυτά τὰ μέρη κελαϊδούσαν πολυβόλα κι άντηχούσαν πυροβόλα. Άφήνει κι άλλα πίσω του ο πόλεμος: αλλάζει υπέρ των νικητών τό συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων, τὰ μεγέθη των οικονομικών δεδομένων, τις συμπεριφορές, τις ιδεολογίες, τις άλληλεγγυότητες, άκόμη και τόν τρόπο πού μιλάνε και κοιτάνε οι άνθρωποι. Όπως και νά έχει τό πράγμα, όταν τελειώνει ο πόλεμος κανείς δέν γυρίζει, έτσι απλά, στό σπίτι του κρεμώντας τό όπλο του πίσω απ' τήν πόρτα του αν είναι από τούς νικητές ή τήν άγκλίτσα του

* Εισήγηση στη διεπιστημονική συνάντηση μέ θέμα «Οι εμφύλιοι πόλεμοι στην Εύρώπη του 20ού αιώνα», πού διοργάνωσαν τὰ Άρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), ή Fontazione Giangiacomo Feltrine (Μιλάνο), τό International Institute of Sociale History (Άμστερνταμ) και τό Τμήμα Πολιτικής Έπιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Άθήνα 24-26 Φεβρουαρίου.

αν είναι από τούς νικημένους. Οι άνθρωποι δέν ξαναπιάνουν τὰ ειρηνικά τους έργα από κεί πού τὰ άφησαν, πριν από τόν πόλεμο, εικόνα πού υποβάλλει γιά τό μεταπολεμικό τοπίο τό άνακουφιστικό σύνθημα «παύσατε πύρ» και τὰ δημοφιλή τραγουδάκια όπως εκείνο τό σουξέ της Βέμπο περί τό 1950 «ή ζωή ξα-

ναρχίζει για μᾶς καί χαρούμενοι τώρα // ἄνθη κόδου-
με Πρωτομαγιάς στή γαλάζια μας χώρα».

Ὡστόσο, ὅταν τελειώνει ὁ πόλεμος, ἐκτός ἀπό πλη-
γές καί καταστροφές πού παραμένουν ζωντανές χρό-
νια μετά, ἀφήνει ἀναπάντητο ἓνα σημαντικό ζήτημα,
ἢ μᾶλλον τό δημιουργεῖ ἀμέσως μέ τή λήξη του, ἀπό
τό ὅποιο ἐξαρτᾶται ἡ μεταθανάτια... ὑστεροφημία του.
Εἶναι τό ζήτημα τῆς ιστορικῆς μνήμης, πού δέν ἀπα-
ντιέται στά πεδία τῶν μαχῶν πού προηγήθηκαν. Για-
τί ἡ μνήμη εἶναι ἐρώτημα τοῦ μέλλοντος, διαμορφώνε-
ται καί κρατᾶ μέσα της ὅ,τι εἶναι νά κρατήσῃ ἀπό τή
γεγονική ἱστορία μετά τά γεγονότα. Ἐνα διακύβευμα
εἶναι ἡ μνήμη, ἓνας ἄλλος πόλεμος πού διεξάγεται με-
τά τόν «ἐνοπλο» πόλεμο. Ἀπό τήν ἐκβασή του ἐξαρ-
τᾶται τί θά κρατήσουν στίς ἀναμνήσεις τους οἱ ἄνθρω-
ποι, πῶς θά τακτοποιήσουν στόν μεταπολεμικό τους
κόσμο αὐτά πού οἱ ἴδιοι ἐπρατταν ἢ ὑφίσταντο στή
διάρκεια τοῦ πολέμου, πῶς θά τά νοηματοδοτήσουν
καί πῶς θά τά ἀξιοδοτήσουν. Καί πάντα ἀπομένει
ἀνοιχτό τό ἐρώτημα: τί θά προσλάβουν οἱ ἐπερχόμε-
νοι, τί θά συγκρατήσουν ἀπό ἐκείνη τήν αἰμόφυρτη
περίοδο τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, αὐτοί πού δέν τόν ἐξη-
σαν καν;

Ἐνα τέτοιο ζήτημα, πού δίχασε καί διχάζει ἀκόμη
μέχρι σήμερα τόν κόσμο, προέκυψε καί μετά τή λήξη
τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμφύλιου πολέμου 1946-1949. Τί προ-
σέλαβαν οἱ Νεοέλληνες, πῶς προσέλαβαν τόν ἐμφύλιο
μετά τόν Ἐμφύλιο; Βιάζομαι νά τονίσω εὐθύς ἐξαρχῆς
ὅτι ἡ πρόσληψη ἐνός ὁλοπαγοῦς γεγονότος ὅπως ἓνας
ἐμφύλιος, ἀπό συγχρόνους καί ἐπιγενομένους, δέν
εἶναι μόνον ζήτημα ἀτομικῆς ἢ συλλογικῆς μνήμης, δέν
εἶναι ζήτημα μνημοτεχνικό, καταγραφῆς ἐνός ὑλικοῦ,
ὑπαρξῆς καί ἐκμετάλλευσης ἀρχειακῶν διαθεσιμότη-
των, δέν εἶναι μόνον τό ἀποτέλεσμα τῶν ιστοριογραφι-
κῶν ἀναζητήσεων καί ἐπεξεργασιῶν. Ἀν ἡ «μνήμη»,
ὅπως τονίζει ὁ Λέ Γκόφ, «ἀποτελεῖ οὐσιαστικό στοι-
χεῖο τῆς ἀτομικῆς καί τῆς συλλογικῆς ταυτότητας, ἂν
ἡ συλλογική μνήμη δέν εἶναι μονάχα μιά κατάκτηση
ἀλλά καί ἓνα ὄργανο καί ἓνα ἀντικείμενο ἰσχύος», τό-
τε ἡ πρόσληψη τοῦ πολέμου μετά τό πέρασ τῶν ἐπι-
χειρήσεων, ἡ νοηματοδότησή του καί ἡ ἀξιοδότησή
του, ξεπερνᾷ τό ἐρώτημα τοῦ τί θυμόμαστε καί τί ξε-
χνᾶμε, ἀτομικά καί συλλογικά, ἢ μᾶλλον τό τί θυμό-
μαστε καί τί ξεχνᾶμε εἶναι ἀποτέλεσμα συγκρούσεων
καί διεργασιῶν πού ἐρχονται μετά. Καί εἶναι φυσικό
οἱ πολιτικές δυνάμεις νά μὴν ἀφήνουν ἓνα τέτοιο ζή-
τημα στά τερτίπια τῆς τύχης ἢ στίς φυσιολογικές δυ-
νατότητες τοῦ νευροδιανοητικοῦ μηχανισμοῦ. Κατα-
σκευάζεται ἡ μνήμη γιατί πρέπει νά κατασκευαστοῦν
οἱ ταυτότητες, οἱ ὁποῖες δέν εἶναι, δέν μπορεῖ νά
εἶναι, ἔσαι δεδομένες. Αὐτή ἡ κατασκευή θά ἀποδώ-
σει, γιά παράδειγμα, τήν ταυτότητά του στόν μεταπο-
λεμικό δεξιό ὅπως καί στόν μεταπολεμικό ἀριστερό. Ἡ
πρόσληψη, λοιπόν, τοῦ πολέμου μετά τόν πόλεμο ἀπο-
βαίνει ἓνα ἐξαιρετικό σύνθετο πρόβλημα, στό ὅποιο

μετέχει ἡ πολιτική προπαγάνδα, οἱ μεταλλασσόμενες
πολιτικές ἀνάγκες, οἱ ἀντικρουόμενες ἰδεολογίες, οἱ
σχέσεις ἰσχύος, φανερά ἢ λανθάνοντα ρεύματα κοινω-
νικῆς ψυχολογίας πού διαπερνοῦν τά κοινωνικά στρώ-
ματα, ἀλλά καί κάποια θραύσματα ἀναμνήσεων ἀδια-
μεσολάβητα ἀκόμη στό λόγο τῶν νικητῶν, ἢ στίς σιω-
πές, τά μισόλογα, τίς χαμηλόφωνες καί ὑπαινικτικές
ἀφηγήσεις τῶν ἡττημένων, ἀκόμη καί στίς «ἀφηγή-
σεις» πού ἐρχονται ἀπό κάποια ἄφωνα ὑλικά ἔχνη: ἓνα
κομμένο πόδι ἢ ἓνας τραυματισμένος ἀπό σφαῖρες
τοῖχος «θυμοῦνται» γιά καιρό, μιᾶνε.

Σταχυολογώντας ἀπό δῶ καί ἀπό κεῖ, ἀπό πολύ
εὐανάγνωστα καί πασίγνωστα στοιχεῖα ἀλλά καί ἀπό
ἀποσιωπημένα, θά προσπαθῶ νά δῶ τί συγκράτησαν
οἱ Νεοέλληνες ὡς ἐμφύλιο πόλεμο, πῶς ὀργάνωσαν τά
διάφορα στοιχεῖα σέ συλλογικές ταυτότητες. Ἐχω συ-
νειδίση ὅτι ἡ πραγμάτευση ἐνός τέτοιου ζητήματος
ἔχει πολλές πλευρές, ὅτι συναρτᾶται μέ τή σύνολη με-
τεμφυλιοπολεμική ἱστορία ἐντός τῆς ὁποίας συνωστί-
ζονται στοιχεῖα πού ἐρχονται ἀπό περισσότερες ἱστο-
ρικές φάσεις, ἀπό τόν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας, τήν
Ἀντίσταση, τά Μεσανατολικά, τά Δεκεμβριανά, τή με-
ταδεκεμβριανή περίοδο καί τόν καθαυτό Ἐμφύλιο τοῦ
1946-49. Εἶναι ζήτημα πού συναρτᾶται μέ τίς ἰδεολο-
γίες πού διαμορφώνονται αὐτή τήν ἐποχή, μέ τόν πο-
λιτικό λόγο τῶν παρατάξεων, τίς μορφές ἀξιοδοτή-
σεων, τίς πολιτικές ἐντάξεις καί τίς μεταλλαγές τους
μέσα στό χρόνο, τίς βιοτικές ἀνάγκες. Καί βέβαια στίς
μετεμφυλιοπολεμικές προσλήψεις τοῦ Ἐμφυλίου ἐρχο-
νται νά διαδραματίσουν σπουδαῖο ρόλο ἄλλες ἀφηγή-
σεις μέ τή σχετική τους αὐτονομία, ὅπως ἐκείνες τῆς
λογοτεχνίας, ποίησης καί πεζογραφίας, ἢ τῆς ὁποίας
ιστοριογραφίας. Ἐχω δηλαδή συνειδίση ὅτι τό νά μι-
λῶ σέ ἓνα συνέδριο γιά ἓνα τέτοιο θέμα εἶναι τουλά-
χιστον θράσος, γιατί προϋποθέτει πολλές καί συστημα-
τικές μελέτες σέ πολλά ἐπίπεδα καί γιά διαφορετικές
χρονικές περιόδους, μελέτες καί ἐρευνες πού ὥστόσο
δέν ἔχουν γίνει. Ἀλλωστε ὁ Ἐμφύλιος μέχρι τώρα ἐλά-
χιστα ἀγγίξε τήν ἐπιστημονική - ἀκαδημαϊκή ιστοριο-
γραφία. Παρά ταῦτα, καί ἐξομολογούμενος ὅτι ἐγώ ὁ
ἴδιος δέν ἔχω κάνει κάποια συστηματική ἐρευνα γιά
τό θέμα οὔτε γνωρίζω κάποια ἄλλη ἐκτός ἀπό τίς
ἰσχυρές νύξεις πού πράγματι ὑπάρχουν σέ λογοτεχνι-
κά κείμενα, θά ἀποπειραθῶ νά μιλήσω γιά τίς «προσ-
λήψεις τοῦ Ἐμφυλίου μετά τόν Ἐμφύλιο».

Μιά πρώτη διάσταση μέ ἰσχυρές ἀξιοδοτήσεις καί νο-
ηματοδοτήσεις εἶναι ὁ ὅρος *συμμοριτοπόλεμος* ἢ, συ-
χνότερα, *κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος*, ὅρος πού χρη-
σιμοποιήθηκε ἀπό τήν κυβερνητική παράταξη στή διάρ-
κεια τοῦ πολέμου 1946-1949 ἀλλά κι ὡς πολύ ἀργά,
ὡς τήν κατάρρευση τό 1974 τῆς στρατιωτικῆς δικτα-
τορίας τῶν συνταγματαρχῶν, πού ἦταν οἱ τελευταῖοι
χρηστες καί διαχειριστές τοῦ ὅρου αὐτοῦ. Διαφορετι-

κοί, αλλά μέ τίς ίδιες στοχεύσεις, ήταν οί όροι «στασιαστασιασταί» πού χρησιμοποιήθηκαν στά Δεκεμβριανά από τόν Γεώργιο Παπανδρέου, καί αργότερα, στή διάρκεια του Έμφυλιου έναλλακτικά πρós τό «κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος». Έσχάτως επανήλθε από τόν πρώην πρωθυπουργό κ. Ράλλη καί ό όρος «άνταρσία», έν χρήσει καί τότε. Ό όρος, όμως, άνταρσία είχε νομική λειτουργία: αποτέλεσε τή νομική προϋπόθεση γιά τή νομιμοποίηση τών έκτάκτων μέτρων. Καί είναι γνωστό ότι σύμφωνα μέ τό Συμβούλιο τής Έπικρατείας ή άνταρσία είχε πάψει νά υπάρχει ως πραγματική κατάσταση μέ ακρότατο χρονικό όριο τό 1953. Αντίθετα ό Άρειος Πάγος νομολογούσε ως τή δικτατορία μέ βάση τό πλάσμα τής άνταρσίας καί μ' αυτό τόν τρόπο νομιμοποιούσε τά ισχύοντα έκτακτα μέτρα.

Πάντως καί ό όρος κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος καί ό όρος άνταρσία σέ ένα πρώτο επίπεδο θέλουν νά τονίσουν ότι δέν ήταν πόλεμος εκείνο τό τρίχρονο μακελειό, παρ' όλο πού ως πρós τά ποσοτικά του δεδομένα -νεκροί, τραυματίες, άγνοούμενοι- μόνο μέ τή Μικρασιατική Έκστρατεία μπορεί νά συγκριθεί. Ό βάναυσα καί άκραία μύθεντικός όρος συμμοριτοπόλεμος όρίζει καί χαρακτηρίζει τούς αντίπαλους τής κυβερνητικής παράταξης ως συμμορίτες. Διότι δέν ήταν παρά όλιγομελείς έγκληματικές ομάδες πού έστρεψαν τά όπλα κατά τής πατρίδος, ήθικώς καί έθνικώς άποσυνάγωγες. Γιά τή δίωξη τών συμμοριτών ανασύρθηκε ένας νόμος τής δεκαετίας του 1880 περί «ληστοσυμμοριτών».

Άλλωστε, ή έθνικόφρων λαϊκή εικονογραφία καί ή σκιτσογραφία τών έφημερίδων κατά τόν Έμφυλιο καί άμέσως μετά εικονίζουν τόν συμμορίτη ως δασύτριχο γενειοφόρο άγριάνθρωπο, μέ άραιά καί προεξέχοντα δόντια, μέ φυσεκλίκια σταυρωτά, κραδαίνοντα αίμοσταγή χατζάρα ένώ στά πόδια του σπαράσσει ή Έλλάς ή κάποιο άλλο θύμα, κατά προτίμηση κορασίδες.

Μέ αυτόν πάντως τόν ιδεολογικό μύθο του συμμορίτη ή κυβερνητική παράταξη θέλησε νά αποδώσει τά ποιοτικά καί ποσοτικά χαρακτηριστικά τής έμπόλεμης Άριστεράς, τήν ιδιότητα καί τήν ταυτότητα του κομμουνιστοσυμμορίτη προσπάθησε νά αποτυπώσει στόν αντίπαλο, ό κόσμος νά προσλάβει τούς άριστερούς ως έγκληματίες-συμμορίτες, ξενοδούλους έαμοβούλγαρους δέ, καί ως τέτοιοι νά καταγραφούν στή συλλογική μνήμη γιά πάντα.

Έδώ ό πολιτικός λόγος, δημιουργός του μύθου του ξενοδούλου καί ξενοκίνητου συμμορίτη, αναλαμβάνει νά διαχειρισθεί τό παρελθόν καί τή σχέση του μέ τό μεταπολεμικό παρόν. Δέν κατασκευάζει μόνο μιά εικόνα χρήσιμη γιά τίς πολεμικές επιχειρήσεις, αλλά έναν διαχρονικό ιδεότυπο του άριστερού ανθρώπου, αναλλοίωτο έσαεί.

Ό μύθος καί τά αξιακά συστήματα πού θέλει νά οργανώσει, ό μύθος πού εγκαθιδρύει νοήματα, συνδέεται μέ τήν πολιτική τελετουργία ή πιό σωστά διαπερνά έγκάρσια τό σύνολο τών πολιτικών τελετουργιών

τής δεκαετίας του '50 καί έν μέρει του '60. Δέν υπάρχει πολιτικός λόγος τής κυβερνητικής παράταξης χωρίς άναφορά στόν συμμορίτη πού γίνεται όλοένα καί πιό μονότονη, όλοένα καί πιό μονοσήμαντη όσο κατεβαίνουμε στήν κοινωνική καί πολιτική ιεραρχία. Η μόνη καί τυφλή άναφορά στόν συμμορίτη δέν είναι παρά ή ψυχαναγκαστική έπιστροφή του άπωθημένου καί συνάμα, γιά τούς νικητές, χρυσότοκος όρνις.

Μέσα στή διάρκεια, όμως, ή έθνικόφρων παράταξις τήν έχασε αυτή τή μάχη γιατί δέν μπορούσε, καί έν πάση περιπτώσει δέν μπόρεσε, νά γεφυρώσει τά νοηματικά καί τά ψυχολογικά χάσματα ανάμεσα στίς γενιές καί στίς ιστορικές περιόδους. Η διαφορά μεταξύ αυτών πού έζησαν ένα γεγονός ή μιά ιδιαίτερη εποχή καί εκείνων πού δέν τά γνώρισαν μπορεί νά μετατραπεί σέ απόλυτη έτερότητα έφόσον οί διαχειριστές ως πρós τό παρελθόν πατούν σέ σάπιες σανίδες. Ό μύθος του Συμμορίτη δέν άντεξε στό μύθο του Άντάρτη.

Όστόσο, δέν πρέπει νά παραγνωρίζουμε ότι όσο κι αν οί κώδικες καί οί αξιολογήσεις τής έθνικοφροσύνης μοιάζουν σήμερα εκτός από μισαλλόδοξοι καί κάτι σάν γεροντική φλυαρία, στόν καιρό τους έγραψαν ιστορία, ήταν δραστικοί καί λειτουργικοί γιατί «έπεισαν» πολλούς πόσο άναγκαία ήταν ή πολιτική, ή ήθική καί ή φυσική έξόντωση τών κομμουνιστοσυμμοριτών. Σ' αυτόν τό μύθο καί τίς συνάδουσες κατασταλτικές πρακτικές όφείλεται, κατά τή γνώμη μου, τό γεγονός ότι αλλοιώθηκε ή έαμική πλειοψηφία καί ή κοινοβουλευτική Άριστερά στίς μετεμφυλιοπολεμικές άναμετρήσεις περιορίστηκε σέ ποσοστά τής τάξεως του 12% μέ 13%, πλύν τών εκλογών του 1958 πού γιά ειδικούς λόγους έφτασε τό 25%. Είναι βέβαιο ότι στή μετεμφυλιοπολεμική περίοδο ή παλαιά, πλειοψηφική έαμογενής παράταξη δέν θεώρησε ποτέ τούς αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού κομμουνιστοσυμμορίτες, στολισμένους μέ όλα τά σχετικά άπαξιωτικά κατηγορήματα, ώστόσο εκείνος ό πόλεμος μέ τήν ήττα τής Άριστεράς διέρρηξε σέ μεγάλο βαθμό τό δεσμό σημαντικών τμημάτων τών λαϊκών στρωμάτων μέ τήν Άριστερά.

Ένα πάντως είναι βέβαιο γιά τίς παραστάσεις τής έθνικόφρονος παρατάξεως, εκείνες πού διαμόρφωνε γιά τόν έαυτό της κι εκείνες πού προσπάθησε νά επιβάλει στό σύνολο του έλληνικού λαού: ή έθνικόφρων παράταξη ούδέποτε θεώρησε ότι ό πόλεμος 1946-49 ήταν έμφυλιος, ότι ή ίδια βγήκε νικήτρια σέ έναν πόλεμο έναντίον ενός μεγάλου τμήματος του έλληνικού λαού. Ουδέποτε τό ελληνικό κράτος καί οί πολιτικές του δυνάμεις χρησιμοποίησαν τόν όρο έμφυλιος πόλεμος. Η υιοθέτηση του όρου συμμοριτοπόλεμος δέν ήταν άποτέλεσμα πνευματικής άβελτηρίας ή αναλυτικής άνεπάρκειας. Ήταν λύση άνάγκης, άπολύτως βέβαια εργαλειακή, τόσο άναγκαστικής άνάγκης όσο καί ή φυσική έξόντωση τών κομμουνιστοσυμμοριτών. Άλλωστε, αν τότε ή κι αργότερα παραδεχόταν ότι μετείχε σέ έναν έμφυλιο, θά έπρεπε εκ προοιμίου νά άποδεχθεί ότι δέν εκπροσωπεί παρά μόνο ένα τμήμα

του έθνους. Τί είδους εθνικόφρων παράταξη θά ήταν αν αναγνώριζε ότι άφηγε τό μισό έθνος άπ' έξω; Διότι όπως τό έθνος δέν επιδέχεται μερικεύσεις, άλλο τόσο και οι πολιτικές δυνάμεις πού διεκδικούν τήν εκπροσώπησή του δέν αναγνωρίζονται στή μερικότητα. Καί επειδή όμως αυτή ή μερικότητα ένυπρχε στά ίδια τά πράγματα, ή εθνικόφρων παράταξη δέν μπόρεσε νά δημιουργήσει παραστάσεις πού θά αντιπροσώπευαν και θά αντιστοιχοῦσαν στό σύνολο: δέν γέννησε θέατρο, κινηματογράφο, ποίηση, λογοτεχνία, τέχνες, ιστοριογραφία, κοινωνική επιστήμη, ινδάλματα. Άρκέστηκε σέ διάφορα μισοκακόμοιρα κατασκευάσματα, πού μέ κρατικοδίαιτο τρόπο άντεξαν ως τήν πτώση τής δικτατορίας κι ύστερα ξεχάστηκαν. Κανείς δέν μπορεί νά είναι περήφανος ότι ο πατέρας του ή ο παππούς συνέτριψε τούς κομμουνιστοσυμμορίτες στόν Γράμμο.

Άν ξεφυλλίσει κανείς τά επίσημα κείμενα του ΚΚΕ και τόν κομματικό Τύπο τής περιόδου 1946-1950, τό διάστημα δηλαδή πού ή Άριστερά, μέσα από διάφορες φάσεις και διαδικασίες, εμπλέκεται σέ στρατιωτικές συγκρούσεις μέ τόν κυβερνητικό στρατό και πού θά καταλήξουν σίς μεγάλες μάχες του 1948 και 1949, σέ όλο αυτό τό διάστημα δέν θά βρεϊ ούτε μία φορά τόν όρο έμφύλιος πόλεμος. Πόλεμος όμως, και μεγάλης έκτασης μάλιστα, γίνεται. Τί πόλεμος είναι αυτός για τήν Άριστερά, για τό ΚΚΕ, για τόν στρατό τους, τόν Δημοκρατικό Στρατό Έλλάδος; Έναλλα-

κτικά ή σωρευτικά θά βρεϊ κανείς τούς όρους άντάρτικο, λαϊκή επανάσταση (μάλλον περιορισμένης χρήσης αυτοί οι όροι), λαϊκοαπελευθερωτικός πόλεμος, ένοπλος άγώνας του ΔΣΕ, λαϊκοδημοκρατική πάλη, ένοπλη πάλη, ένοπλη εξέγερση, λαϊκή αυτοάμυνα, ένεργητική λαϊκή αυτοάμυνα, και πολύ συχνά σκέτο άγώνας. Πού και πού τό μεταδεκεμβριανό κράτος και οι Άγγλοι καταγγέλλονται ότι διεξάγουν μονόπλευρο έμφύλιο ή ότι έξωθούν τόν ελληνικό λαό σέ έμφύλιο σπαραγμό.

Ο πόλεμος από τή μεριά τής Άριστεράς είναι δικαίος —κάθε πόλεμος για τούς έμπολέμους είναι δικαίος— πού νομιμοποιείται, έναντι του άδικου αντίπαλου, διότι ο αντίπαλος είναι ή «δεύτερη κατοχή» στήν όποια απαιτείται αντίσταση. Σύνδεση, επομένως, τής πρώτης (γερμανοϊταλικής) κατοχής τής περιόδου '41-'44 και τής αντίστοιχης ένδοξης έαμικής Άντίστασης μέ τή μεταδεκεμβριανή κατάσταση πού χαρακτηρίζεται κι αυτή κατοχή. Κι όπως στήν πρώτη κατοχή αντίπαλος ήταν ο Γερμανοϊταλός φασίστας, έτσι και τώρα ο αντίπαλος χαρακτηρίζεται μοναρχοφασίστας και τό καθεστώς πού πάει νά επιβάλλει μέ τή στρατιωτική βία μοναρχοφασισμός.

Δέν θά σχολιάσω τήν αναλυτική επάρκεια και τήν πολιτική έγκυρότητα αυτών των όρων. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι προσπαθούν νά νομιμοποιήσουν τήν ένοπλη αντίσταση, νά αποδώσουν στόν αντίπαλο τέτοια ταυτότητα πού ή ένοπλη πάλη νά θεωρείται αναγκαία, κάτι σαν ultimatum remedium. Θά μπορούσα νά προσθέσω ότι τό ΚΚΕ δέν χρησιμοποιεί τόν όρο έμφύλιος πόλεμος, παρ' όλο πού ο πόλεμος στόν όποιο συμμετέχει είναι ένας πεντακάθαρος έμφύλιος, γιατί αποποιείται τήν ευθύνη γι' αυτόν. Γι' αυτό μιλά για μονόπλευρο έμφύλιο.

Η κατάσταση αυτή διατηρείται αρκετά χρόνια μετά τή λήξη του Έμφυliου. Πρώτη φορά πού τό ΚΚΕ χρησιμοποιεί τόν όρο έμφύλιος πόλεμος είναι στήν «Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚΕ προς τόν ελληνικό λαό» τόν Φεβρουάριο του 1957, όπου σημειώνεται ότι «έπτά χρόνια μετά τή λήξη του έμφυliου πολέμου» κλπ., πλύν κι αν ή έρευνά μου είναι έλλιπής, πράγμα πιθανό.

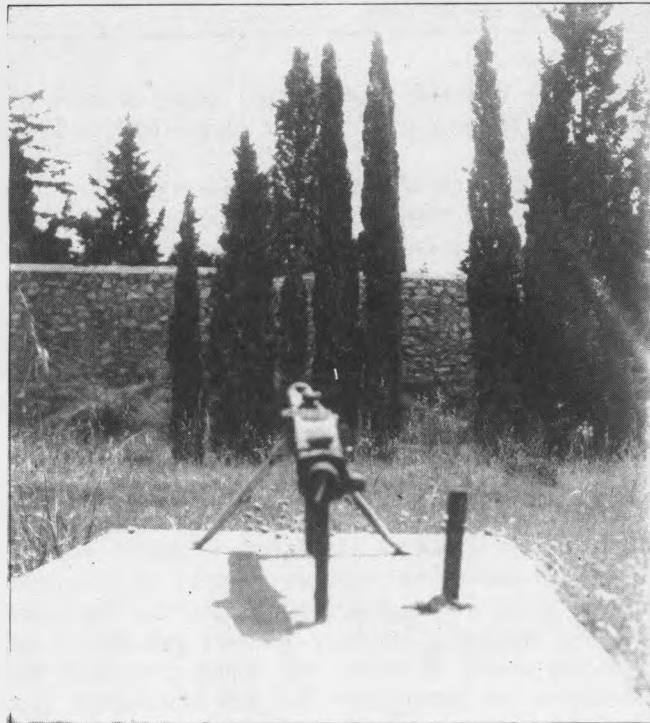
Η χρησιμοποίηση του όρου στό μεταξύ γενικεύεται. Οι άνθρωποι, ιδιαίτερα στήν επαρχία, πού μιλούσαν παλαιότερα για τό «δεύτερο άντάρτικο», αρχίζουν νά χρησιμοποιούν τόν όρο Έμφύλιος, ο όρος περνάει άπολύτως στό γραπτό και τόν προφορικό λόγο τής Άριστεράς και των άριστερών και γενικότερα τής δημοκρατικής παράταξης. Η περίοδος, σ' αντίθεση μέ τήν Άντίσταση πού τώρα πιά απέκτησε και τό επίθετο εθνική, προσλαμβάνεται και θεματοποιείται σαν μία τραγική περίοδος τής νεοελληνικής ιστορίας μέ θύμα συνολικά τόν ελληνικό λαό: Τό τραγούδι του νεκρού αδελφου πού μελοποίησε ο Μίκης Θεοδωράκης αποδίδει πολύ καλά τούς κώδικες μέσα από τούς όποιους προσλαμβάνεται ο Έμφύλιος, καθώς επίσης και τά πο-

λιτικά νοήματα πού αναδεικνύονται: τήν ανάγκη νά ξεπερασθoύν τό ἐμφυλιοπολεμικό πνεῦμα καί οἱ ἐμφυλιοπολεμικές καταστατικές πρακτικές πού στηρίζουν τό κράτος τῆς Δεξιᾶς.

Στή συλλογική μνήμη τῶν ἀριστερῶν, ὅσο περνοῦν τά χρόνια, ὁ Ἐμφύλιος Πόλεμος, τό στρατιωτικό του σκέλος δηλαδή, δέν ἔχει κάποια ιδιαίτερη αἴγλη. Ὅλοι βέβαια μιλοῦν γιά τήν ἥττα καί ἀναζητοῦν τίς αἰτίες. Ὡστόσο ὁ Γράμμος, τό Βίτσι, ἡ Κόνιτσα, ἡ Φλώρινα, τό Καρπενήσι, ἡ Καρδίτσα, οἱ ἐκατοντάδες μικρές καί μεγάλες μάχες πού ἔδωσε ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς ὁ ΔΣΕ, οἱ στρατιωτικές τραγωδίες τῆς Πελοποννήσου, τῆς Κρήτης, τῆς Κεφαλλονιάς, τῆς Ἰκαρίας καί τῆς Σάμου, τά στρατηγήματα, οἱ ἐλιγμοί, τά ὄπλα, τά κατορθώματα, οἱ ἀποτυχίες, ἡ ἀνήκουστη ἀντοχή τῶν ἀνταρτῶν, οἱ ἐκατόμβες καί τόσα ἄλλα στοιχεῖα πού συνθέτουν τό κλίμα τοῦ πολέμου ὁλοένα καί περισσότερο ἀπωθοῦνται στήν ἀθέατη πλευρά τῆς σελήνης. Ἔνα μικρό βιβλιαράκι τοῦ Δημήτρη Χατζῆ, πού περιγράφει σκηνές ἀπό τή μάχη τῆς Μουργκάνας τό 1948, ἐγινε γνωστό στήν Ἑλλάδα πολύ ἀργότερα. Τό στρατιωτικό μέρος αὐτοῦ τοῦ πολέμου, πού ἦταν ἕνας ὁλοκληρωτικός πόλεμος μέ τήν ἐννοια ὅτι ἀφοροῦσε ὄχι μόνο τοὺς στρατοὺς τῶν μάχιμων ἀλλά ὁλόκληρη τήν κοινωνία, τό στρατιωτικό σκέλος λοιπόν δέν δρέθηκε ποτέ στό προσκήνιο. Οὔτε κἀν τό ζήτημα τῶν ἀνταρτοπλήκτων, πού ξεπέρασαν τίς 700.000 ψυχές, κατοίκων τῶν ὄρεινῶν καί ἡμιορεινῶν περιοχῶν. Ἴδια εἰκόνα μᾶς δίνουν καί οἱ ἐκδόσεις. Ἀρκετές ὥς τή δεκαετία τοῦ '60, μέ κατακλυσμιαῖο τρόπο θά ἔλεγε κανεῖς μετά τό 1974, τά πάσης φύσεως βιβλία γιά τήν περίοδο τῆς Ἀντίστασης ἀνέρχονται σέ χιλιάδες. Γιά τόν Ἐμφύλιο μόλις τά τελευταῖα δέκα χρόνια ἀρχισαν νά βλέπουν τό φῶς μερικά ἐνθυμήματα μαχητῶν τοῦ ΔΣΕ καί ἐλάχιστες ἱστοριογραφικές ἐπεξεργασίες, καθῶς καί οἱ ἱστορίες τοῦ ΓΕΣ. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ὁ πολεμικός Ἐμφύλιος δέν ἤθελε νά ἐγκατασταθεῖ στή συλλογική μνήμη οὔτε κἀν τῶν ἀριστερῶν. Τόν ἀπωθοῦσαν.

Ἀντίθετα, οἱ ἀριστεροί μίλησαν πολύ καί ἐπικέντρωσαν τήν προσοχή στά γεγονότα τῆς καταστολῆς: τίς ἐκτελέσεις, τίς πάσης φύσεως διώξεις, τοὺς ξυλοδαρμούς, τά Μακρονήσια, τοὺς ἐξόριστους, τοὺς φυλακισμένους, τό κλίμα τῆς λευκῆς τρομοκρατίας, τίς δηλώσεις μετανοίας, τό νόμο καί τόν τρόπο τοῦ χωροφύλακα, τοὺς μάρτυρες καί τά μαρτύρια, τά πιστοποιητικά κοινωνικῶν φρονημάτων, τά ἐκτακτά μέτρα, ὅλο αὐτό τό κλίμα τῆς δικτατορείας καί τῆς δικτατορίας πού βασίλευε στήν Ἑλλάδα ὥς τό 1974.

Νά προσθέσω λίγα λόγια γιά τή διάσταση αὐτή μεταξύ τῆς υπεραξιολόγησης τῆς καταστολῆς, τῶν συνεπειῶν δηλαδή τοῦ πολέμου καί τῆς ἥττας, καί τῆς ἀποσιώπησης τῶν μαχῶν. Νά πάρουμε μόνο ὑπόψη ὅτι γιά τρεῖς δεκαετίες περίπου τό νά μιλά κανεῖς γιά τό Γράμμο, ἂν δέν ἀκολουθοῦσε τίς ὑποδείξεις τοῦ ΓΕΣ, ἦταν πολύ ἐπικίνδυνο, ἀκόμη καί σέ ἰδιωτικό χῶρο. Εἶχαν καί οἱ τοῖχοι αὐτιά. Ὑστερα ἡ ἐλληνική Ἀρι-

στερά μετά τό 1956-57 εἰσέρχεται στή φάση τοῦ «εἰρηνικοῦ περάσματος στό σοσιαλισμό» καί ἡ ἀξιολόγηση τοῦ Ἐμφυλίου θά ἦταν δυσαρμονικό στοιχεῖο στό ὅλο κλίμα. Ἀλλωστε σέ γενικές γραμμές θεωρήθηκε λάθος τό ὅτι σύρθηκε σ' αὐτόν. Καί γενικότερα, ἡ ἐλληνική κοινωνία εἰσέρχεται κι αὐτή προοδευτικά σέ μιά φάση στήν ὁποία ἡ ἐνοπλη βία, καί ἡ ἐπαναστατική ἐνοπλη βία, παύει νά θεωρεῖται τρόπος ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν καί βάση πολιτικῶν προοπτικῶν. Καί ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ φόνος τοῦ Ἐμφυλίου ὥς τραγική μέν πραγματική δέ φάση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας μέσα ἀπό τήν ἀλαζονική ἀδολεσχία τοῦ κράτους τῶν νικητῶν καί τίς πολιτικές τελετουργίες καί σκηνοθεσίες πού ὑμνολογοῦσαν τό κλέος αὐτῆς τῆς νίκης εἰς δάρος τοῦ μισοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ, αὐτός ὁ φόνος λοιπόν τοῦ Ἐμφυλίου ὥς ἱστορικοῦ γεγονότος καθιστοῦσε ἀνάπηρη τήν ὁποιαδήποτε ἐνασχόληση μαζί του. Ὁ συμμορίτης ἦταν ἕνα πτώμα πού θά ἐπρεπε νά σκοτωθεῖ πολλές φορές. Δέν μπόρεσε τό ρωμέικο νά τόν δεῖ ὅπως πραγματικά ἦταν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅσοι ἄνδρες καί γυναῖκες τοῦ ΔΣΕ δέν ἔπесαν στά πεδία τῶν μαχῶν —κάτι μεταξύ 25 καί 35 χιλιάδες—, ὅσους δέν τοὺς ἔφαγε ἡ μαρμάγκα τῆς ταπείνωσης καί τῆς λευκῆς τρομοκρατίας, δρέθηκαν γιά πολλά χρόνια ὄμηροι στήν Τασκένδη καί τίς Λαϊκές Δημοκρατίες. Δέν ἔφτανε ἡ μαρτυρία τῶν μαχητῶν ὥς τήν Ἀθήνα, ὥς τήν Ἑλλάδα, πού μέ βασανιστικό τρόπο ἔπαιρνε ἕναν ἄλλο θηματισμό. Εἶναι πάντως σίγουρο ὅτι ἐκείνων οἱ ἀναμνήσεις εἶχαν σταματήσει στά πολεμικά γεγονότα τοῦ ἀγῶνα στόν ὁποῖο εἶχαν συμμετάσχει. Εἶπαν καί

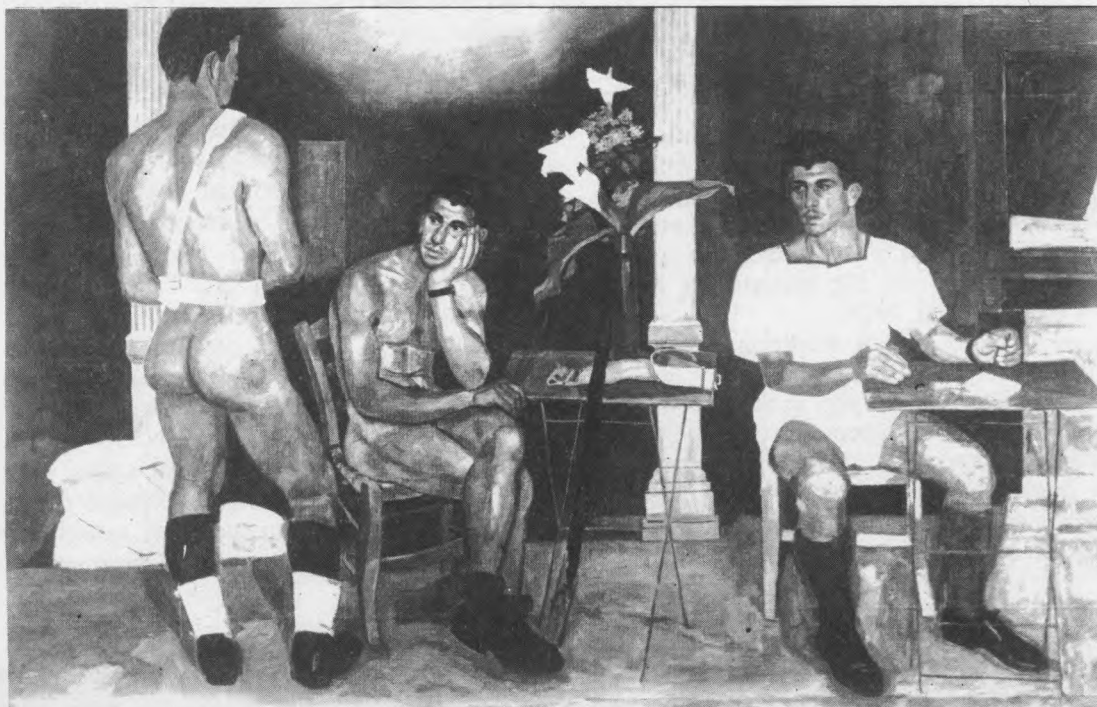
ξαναιπταν ανάμεσά τους ἄπειρες φορές τί ἔγινε στή μάχη τοῦ Κλέφτη, στόν τακτικό ἐλιγμό ἀπό τό Γράμμο στό Βίτσι.

Τό ποιητικό φαινόμενο πού ὀνομάστηκε ποίηση τῆς ἥττας δέν ἦταν ποίηση τῆς ἡττοπάθειας, ὅπως καταγγέλθηκε, ἀλλά ποίηση γιά τήν ἥττα καί ταυτόχρονα μιά ποιητική, ὥς πούμε, ἀναρώτηση γιά νέους ὀρίζοντες πού δέν θά ἦταν ἀναγκαστικά μπαρουτοκαπνισμένοι. Ἀλλ' οὔτε ἐδῶ θά βροῦμε ἀναφορές στίς μάχες καί τούς μαχητές. Ὡστόσο, ἂν οἱ μέραρχοι καί τά στάγερ, οἱ ἀντιαρματικές γροθιές καί οἱ νάρκες δέν μποροῦν νά μιλήσουν γιά τό παρόν, ἀρχίζουν λίγο λίγο νά ἀπαξιώνονται, νά ξεθωριάζουν στήν ἀνάμνηση, νά μὴν κινοῦν τό ἐνδιαφέρον. Ἔτσι ἀκόμη καί στό ἴδιο τό ἐσωτερικό τῆς ἀριστερῆς παράταξης ἀναδεικνύονταν μιά διχαστική ἐτερότητα: τό παρόν γεφυρωνόταν καί ἐδῶ μέ τό παρελθόν μέ πολύ παραποιητικό τρόπο, ὥσάν ἡ διαχρονική ταυτότητα τοῦ ἀριστεροῦ καί τῆς Ἀριστερᾶς νά ἦταν ἀμέτοχη στά αἵματα καί τούς σκοτωμούς. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐμφύλιου πολέμου πού θά ἔπρεπε νά προσλάβουν ὅσοι δέν τόν ἔζησαν ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς καταστολῆς καί τῶν κατατρεγμῶν, ἡ εἰκόνα μιᾶς παράλογης τραγωδίας. Αὐτή τήν παράλογη τραγωδία θεματοποίησε ἡ Ἀριστερά ὡς Ἐμφύλιο Πόλεμο, κάτι σάν ἐξ οὐρανοῦ ἀτύχημα ἢ ἔξωθεν ἐπιβουλή—πράγμα πού φαίνεται καί στήν ὑπεραξιολόγηση τοῦ ἱμπεριαλιστικοῦ παράγοντα τῶν Ἀγλοαμερικανῶν ἢ τό πούλημα ἐκ μέρους τοῦ Στάλιν, χωρίς τή δέουσα ἐπισήμανση τῆς δράσης τῶν ἐσωτερικῶν παραγόντων. Καί θά ἔλεγα ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτή εἶναι σήμερα ἡ κυρίαρχη στίς παραστάσεις τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς κοινωνίας.

Δέν ἀσχολήθηκα καθόλου μέ τό πῶς προσέλαβε τόν

Ἐμφύλιο ὁ κόσμος τῆς γενικότερης δημοκρατικῆς παρατάξεως, τῶν φιλελευθέρων, τῶν πλαστηρικῶν, τῶν καφανταρικῶν κλπ. Ἐδῶ δέν υἱοθετεῖται πάντα καί ἀπό ὅλους τό ἐμφυλιοπολεμικό μοντέλο τοῦ συμμοριτοπόλεμου καί τοῦ συμμορίτη, καί πράγματι ὑπάρχει μιά εὐαισθησία ἀπέναντι στίς καταστάσεις καί τούς θεσμούς τῆς καταστολῆς, καί ἀναζητεῖται μιά λύση λήθης καί κατευνασμοῦ. Ὡστόσο οἱ παραστάσεις τῆς δημοκρατικῆς φιλελεύθερης παράταξης, μέ πολλές παραλλαγές, ἐστιάζονται στήν ἐναγώνια προσπάθεια νά κατασκευασθεῖ ἡ εἰκόνα τῶν δύο ἄκρων πού ματοκύλησαν τήν Ἑλλάδα. Μᾶλλον ὅμως δέν ἀπέδωσε ἡ προσπάθεια.

Ὁ Βάλτερ Μπένγιαμιν σέ ἓνα δοκίμιό του γιά τόν ἱστορικό ὕλισμό ἔγραφε ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι πάντα ἐκείνη πού ἱστοροῦν οἱ νικητές. Εἶναι πολύ βαριά κουθέντα αὐτή. Γόνιμη καί ἐπικίνδυνη. Ἐπικίνδυνη γιατί κατατάσσει τήν ἱστορία καί τούς ἱστοροῦντες στό στρατόπεδο τῶν ἐκάστοτε νικητῶν, τούς καθιστᾷ κάτι σάν ἰδεολόγους τῆς νίκης τους καί ταυτόχρονα ἐπαγγελματίες νεκροθάφτες τῆς ἱστορίας. Συμβαίνει αὐτό πολύ συχνά. Νομίζω ὅμως ὅτι καί οἱ νικημένοι μποροῦν νά γράψουν τή δική τους ἱστορία, χωρίς αὐτή νά εἶναι δικαιοδικός μύθος. Οἱ νικημένοι ἔχουν τήν πολύ ἐπιτακτική ἀνάγκη νά ἀποκαταστήσουν τήν πραγματική ἱστορικότητα τῶν γεγονότων μέσα στά ὁποῖα ἡττήθηκαν. Καί μποροῦν νά τό πράξουν αὐτό γιατί, ἴσως μέ πόνο, εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἀπομυθοποιήσουν καί ἀρχήν τόν ἑαυτό τους. Οἱ ἀγοραῖοι μύθοι εἶναι ὁ χειρότερος ἐχθρός τους.

ΓΙΑ ΤΟ 3ο ΔΙΑΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΦΕΣΤΙΒΑΛ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΘΕΑΤΡΟΥ

του 'Ανέστη 'Αζᾶ

Στή Θεσσαλονίκη στις 1-5 Δεκεμβρίου του 1999 διοργανώθηκε τό 3ο Διαβαλκανικό Φεστιβάλ Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν Θεάτρου. Πρόκειται γιά θεσμό πού ξεκίνησε τό 1997, ὕστερα ἀπό πρωτοβουλία τῆς Ἑθνικῆς Ἀκαδημίας Θεάτρου καί Κινηματογράφου τῆς Σόφιας. Στόχος αὐτῆς τῆς πλέον οὐσιαστικῆς ἐνέργειας δέν ἦταν ἄλλο ἀπό τή δημιουργία μιᾶς ἐτήσιας συνάντησης τῶν ἀνώτατων θεατρικῶν σχολῶν τῆς Βαλκανικῆς, πού κάθε φορά θά φιλοξενοῦνταν σέ διαφορετική πόλη καί χώρα καί βεβαίως θά ἀποτελοῦσε γέφυρα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στούς λαούς τῆς ταραγμένης περιοχῆς ἢ ἔστω τῶν θεατρικῶν ἀντιπροσώπων τους. Τό πρῶτο φεστιβάλ, λοιπόν, ἔλαβε χώρα στή βουλγαρική πρωτεύουσα, τό δεύτερο στή Τίρανα καί τό τρίτο στή Θεσσαλονίκη. Τό τέταρτο θά γίνει τοῦ χρόνου στό Βουκουρέστι. Ἡ ἐλληνική διοργάνωση εἶχε δύο σημαντικές ἰδιαιτερότητες σέ σχέση μέ τίς προηγούμενες συναντήσεις. Ἦταν αὐτή στήν ὁποία πήραν μέρος οἱ περισσότερες σχολές καί ἡ μόνη πού διοργανώτρια ἀρχή δέν ἦταν ἡ ἴδια ἡ σχολή ἀλλά ὁ σύλλογος τῶν φοιτητῶν της. Ὡς μέλος τοῦ Συλλόγου Φοιτητῶν τοῦ Τμήματος Θεάτρου καί τῆς ὁργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ φεστιβάλ μοῦ εἶναι δύσκολο νά βρεθῶ στή θέση τοῦ οὐδέτερου παρατηρητῆ, τοῦ ἀνυποψίαστου ἢ ὑποψιασμένου θεατῆ μιᾶς θεατρικῆς πράξης. Ὡστόσο θά προσπαθῶ νά εἶμαι ἀντικειμενικός, παραλείποντας λεπτομέρειες πού ἴσως νά μήν ἐνδιαφέρουν ἢ κουράσουν τόν ἀναγνώστη.

Συγκεκριμένα, στό φεστιβάλ συμμετεῖχαν τά Τμήματα Θεάτρου τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν τῶν Τιράνων, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ζάγκρεμπ, τοῦ Πανεπιστημίου Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ Πανεπιστημίου Μιμάρ Σινάν τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Σκοπίων καί ἀκόμη τό Πανεπιστήμιο Θεάτρου καί Κινηματογράφου «Ἴον Λούκα Καρατζιάλε» τοῦ Βουκουρεστίου καί ἡ Ἑθνική Ἀκαδημία Θεάτρου καί Κινηματογράφου τῆς Σόφιας.

Τό Φεστιβάλ δέν προβλήθηκε ἀρκετά, ἀλλά αὐτό δέν ἀναιρεῖ τή σημασία του. Τό γεγονός ὅτι ἄνθρωποι ἀπό κάθε γωνιά τῶν Βαλκανίων, διαφόρων ἐθνικοτήτων καί μάλιστα μέ κοινό ἐνδιαφέρον καί ἄξονα ἐπικοινωνίας τό θέατρο, δρέθηκαν μαζί εἶναι κοινωνικό καί πο-

λιτικό. Περισσότεροι ἀπό ὀγδόντα φοιτητές καί καθηγητές τῶν σχολῶν αὐτῶν ἦρθαν στήν πόλη, ἀνέβασαν καί παρακολούθησαν παραστάσεις, κοινωνώντας ὁ ἕνας τό θέατρο τοῦ ἄλλου, γνωρίστηκαν μεταξύ τους, συζήτησαν, συνέφαγαν, χόρεψαν, κάποιοι ἔκαναν νέες φιλίες, κάποιοι ἐρωτεύτηκαν, σέ κάθε περίπτωση ἐπικοινωνήσαν. Ἄν ἡ διοργάνωση πέτυχε ἀπόλυτα σέ κάποιο τομέα, αὐτός δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τή δημιουργία τοῦ κατάλληλου κλίματος καί ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν προϋποθέσεων πού εὐνόησαν τήν ἐπαφή καί ἐπικοινωνία. Αὐτό ἀποκτᾷ ιδιαίτερη σημασία ἂν ἀναλογιστοῦμε τοὺς πολέμους τῆς δεκαετίας τοῦ '90 καί κυρίως τό βομβαρδισμό τῆς Γιουγκοσλαβίας ἀπό τό ΝΑΤΟ πού προηγήθηκε μόλις λίγους μήνες τοῦ φεστιβάλ.

Οἱ παραστάσεις ἔγιναν στό θέατρο ANETON, ἕνα ἀπό τά δεκάδες κτίρια πού ἀνακατασκευάστηκαν γιά τήν πολιτιστική πρωτεύουσα τοῦ '97. Τό ANETON εἶναι θέατρο μέχρι τό προσκήνιο, ἀπό κεῖ καί μετά τό χάος. Ἡ σκηνή του εἶναι ἀπελπιστικά μικρή καί ὁ τε-

χνικός εξοπλισμός ανεπαρκής, οποιοσδήποτε έχει μία ἔστω μικρή σχέση μὲ τὸ θέατρο ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀκαταλλήλότητα τοῦ χώρου γιὰ παραστάσεις ἀπαιτήσεων καὶ εἰκάζει ὅτι σχεδιάστηκε μᾶλλον ἀπὸ διακοσμητὴ παρά ἀπὸ μηχανικό. Ὡστόσο ἔχει ζεστά καὶ ἀναπαυτικά καθίσματα. Οἱ Βαλκάνιοι συνάδελφοί μας, καὶ ιδίως οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Βούλγαροι, πού στίς ἐγκαταστάσεις τους ἔχουν μεγάλα, παραδοσιακά καὶ τεχνικά ἄρτια θέατρα, διερωτήθηκαν πῶς εἶναι δυνατόν ἡ πλούσια Ἑλλάδα νὰ εἶναι τόσο φτωχή σέ θεατρικὴ ὑποδομὴ.

Εἶναι εὐλόγο τὸ ἐρώτημα γιατί μιά τόσο σημαντικὴ ἐκδήλωση φιλοξενήθηκε σ' ἓναν τόσο κακὸ χώρο. Διότι αὐτὸς παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ δῆμο, καὶ ὁ δῆμος ἦταν ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ιδιωτικούς καὶ κρατικούς φορεῖς πού, σέ κάθε περίπτωση, διέθεταν κάποιον ἀμύγως θεατρικὸν χώρο καὶ ἐνδιαφέρθηκε νὰ στηρίξει τὸ φεστιβάλ. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ Τμήμα Θεάτρου τοῦ Α.Π.Θ., πού στεγάζεται στὸ πρῶν σινεμά «Κλειώ», δὲν ἔχει θέατρο. Ἡ ἀνακατασκευὴ-μετασκευὴ τῆς κινηματογραφικῆς αἴθουσας σέ θεατρικὴ ἔχει ξεκινήσει πρὶν ἀπὸ ἐπτὰ χρόνια καὶ προχωρεῖ μὲ ρυθμούς χελώνας, προφανῶς λόγω ἐλλείψεως χρημάτων. Αὐτὴ εἶναι ἡ μοίρα ὅλων τῶν καλλιτεχνικῶν σχολῶν στὴν Ἑλλάδα, καθὼς ἡ χώρα μας οὐδέποτε εἶχε, οὔτε καὶ ἔχει ὄραμα καὶ πολιτικὴ γιὰ τὸν πολιτισμό.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν αἰσθανθήκαμε ἄνετα ὅταν συνειδητοποιήσαμε, γιὰ ἀκόμη μίαν φορά, σέ ποῖο σημεῖο βρισκονται οἱ σχολές τῶν οἰκονομικῶν ἐξαθλιωμένων βαλκανικῶν χωρῶν. Μὲ δυσκολία βρῖσκει κανεὶς κάποιον ὀργανισμό θεατρικῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα πού νὰ πλησιάζει τὸ ἐπίπεδο τῶν θεατρικῶν τμημάτων πού ἐπισκέφτηκαν γιὰ πέντε ἡμέρες τὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ τμήματα αὐτά, ἰδιαίτερα οἱ ἀκαδημίες θεάτρου στίς πρῶν σοσιαλιστικὲς χώρες (Βουλγαρία, Ἀλβανία, Ρουμανία, πρῶν Γιουγκοσλαβία) διαθέτουν, πέρα ἀπὸ κτιριακὴ καὶ ὑλικοτεχνικὴ ὑποδομὴ, τοὺς, κατὰ τὸ δυνατό, ἱκανότερους καὶ πλέον ἀναγνωρισμένους καθηγητὲς πού ὑπάρχουν ἐκεῖ, δουλεύουν μὲ σκληρὴ πειθαρχία ἀπὸ τὸ πρῶν μέχρι τὸ βράδυ, καὶ διατηροῦν τὸ ὑψηλὸ ἐκπαιδευτικὸ ἐπίπεδο πού τοὺς κληροδότησε τὸ παρελθόν τους. Οἱ ἡθοποιοὶ ἐκπαιδεύονται στὰ πρότυπα πού ἔθεσε ὁ Μέγιερχολντ ἀποκτώντας δεξιότητες ἀκροβάτη, ἐρμηνευτικὴ δεινότητα καὶ ἐξαιρετικὰ εὐπλαστο καὶ μεγάλο φωνητικὸ εὖρος. Οἱ πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἀλλαγές φαίνεται πῶς δὲν ἔδωσαν ἰδιαίτερα τὸ γιγαντιαῖο σύστημα θεατρικῆς παιδείας πού ὑπῆρχε, ἢ καλύτερα ἢ παράδοση τῆς θεατρικῆς παιδείας ἀντέξε στους ἀνέμους τῆς ἀλλαγῆς καὶ τὴν ἐπέλαση τῶν μαφιόζων.

Μείναμε ἄφωνοι μὲ τίς ἱκανότητες τῶν Βούλγαρων ἡθοποιῶν-φοιτητῶν τῆς Ἀκαδημίας τῆς Σόφια. Γελάσαμε μὲ τὴν ψυχὴ μας, δίχως νὰ καταλαβαίνουμε οὔτε λέξη, μὲ τὸν τρόπο, τὴ ζωντάνια καὶ ὑπερκινητικότητά πού οἱ Ρουμάνοι φοιτητὲς ἐπαίξαν τὴν «Κωμωδία

τῶν παρεξηγήσεων». Θαυμάσαμε τὴ σοβαρότητα, τὴ συνέπεια καὶ τὴ μεθοδικότητα μὲ τὴν ὁποία δουλεύουν στὴν Τουρκία καὶ στὰ νεοσύστατα κράτη τῆς Κροατίας καὶ τῆς Π.Γ.Δ. Μακεδονίας. Εἶδαμε πόσο ἀκριβὰ στοίχισε μιά δεκαετία πολέμων στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ πόσα χρόνια πίσω γύρισε τὸ θέατρό της. Συγκινηθήκαμε μὲ τὴν πολιτικὴ ἀλληγορία γιὰ τὴν κατάσταση τῆς χώρας «Κοκκινোসκουφίτσα - Ἡ ἀληθινὴ ἱστορία», πού παρουσίασε ἡ ἀλβανικὴ ὁμάδα. Ὅλες αὐτὲς οἱ παραστάσεις ἀποτελοῦσαν παραγωγή τῆς κάθε σχολῆς, ἔγιναν ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς μὲ τὴν πλήρη συμπαράσταση, βοήθεια καὶ συντονισμό τῶν καθηγητῶν καὶ κάποιες ταξιδεύουν σέ διάφορα εὐρωπαϊκὰ φεστιβάλ διαφημίζοντας καὶ προβάλλοντας τὴ δουλειά πού γίνεται ἐκεῖ.

Ἡ σχολὴ τῆς Θεσσαλονίκης οὐδέποτε παρουσίασε μιά ὀλοκληρωμένη θεατρικὴ δουλειά, δηλαδή μίαν παράσταση, ἴσως ἐπειδὴ περιμένει νὰ ὀλοκληρωθεῖ τὸ «Κλειώ», ἴσως ἐπειδὴ δὲν τὸ θεωρεῖ προτεραιότητα, ἴσως γιατί φοβᾶται νὰ ἐκθέσει τὴν ἀβάσταχτη μετριότητά της. Ἡ θεατρικὴ ὁμάδα τοῦ Συλλόγου Φοιτητῶν δούλεψε σκληρά μὲ δευτεροεῖς φοιτητὲς πού δὲν ἔχουν κάνει ἀκόμη μαθήματα ὑποκριτικῆς καὶ παρουσίασε μίαν παράσταση πού, παρά τὴν ἀμέριστη ἀλληλεγγύη, σεβασμὸ καὶ ἐκτίμηση γιὰ τὴν προσπάθειά της, ἦταν σέ κάθε περίπτωση ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς πραγματικότητας. Ἡ σκληρὴ πραγματικότητα λέει ὅτι ἡ σχολὴ μας εἶναι ἡ κατώτερη ἀπὸ ὅσες συμμετείχαν στὸ φεστιβάλ, μὲ ἐξαίρεση ἴσως τοὺς βομβαρδισμένους Σέρβους.

Ἄν ὑπάρχει κάποιο ἐλαφρυντικὸ γιὰ τὴν κατάσταση στὸ Τμήμα Θεάτρου τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτὸ εἶναι ἡ νεότητά του, καθὼς ἰδρύθηκε μόλις τὸ 1992, καὶ τὰ ἐλάχιστα κονδύλια πού διατίθενται σ' αὐτό. Ἡ σχολὴ μας ὀφείλει νὰ ἐμπλουτίσει τὸν ὁδηγὸ σπουδῶν της στὰ πρότυπα τῶν ἀκαδημιῶν τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν κρατῶν καὶ νὰ πάρει πιὸ σοβαρὰ τὸ ρόλο της ὡς πολιτιστικοῦ φορέα μείζονος σημασίας γιὰ τὴν πόλη καὶ τὴ χώρα. Τὸ ἐλπιδοφόρο εἶναι ὅτι τουλάχιστον ἔχει δραστήριους φοιτητὲς, οἱ ὁποῖοι προχώρησαν καὶ στὴ διοργάνωση αὐτῇ. Ὁ Σύλλογος Φοιτητῶν ὡς διοργανωτὴς ἔκανε πολλὰ λάθη πού ὀφείλονταν οὐσιαστικά στὴν ἀπειρία του. Ὡστόσο τὰ ὁποῖα προβλήματα, ἔστω καὶ τὴν τελευταία στιγμή, λύνονταν, καὶ τὸ φεστιβάλ ὀλοκληρώθηκε μὲ ἐπιτυχία. Τὸ κλίμα γενικῆς εὐφορίας καὶ γλεντιοῦ πού ἐπικρατοῦσε ἔδωσε τὴ θέση του, τὸ τελευταῖο βράδυ, στὴ συγκίνηση καὶ τὴ θλίψη τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ. Μία παράξενη μελαγχολία μᾶς κατέβαλε, ὅπως συμβαίνει ὅποτε τελειώνει κάθε καλὸ φεστιβάλ, κάθε γιορτῇ. Τόσο οἱ φιλοξενούμενοί μας ὅσο καὶ μεις μοιραστήκαμε κοινὲς ἐμπειρίες καὶ ἐγκαινιάσαμε σχέσεις συχνότερης συνεργασίας καὶ ἐπαφῆς. Ὁ βασικότερος στόχος αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης, πού δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴν ἀλληλοπροσέγγιση καὶ τὴν ἐπικοινωνία, ἐπιτεύχθηκε μὲ τὸ παραπάνω.

ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΝΟΥ

«Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων»

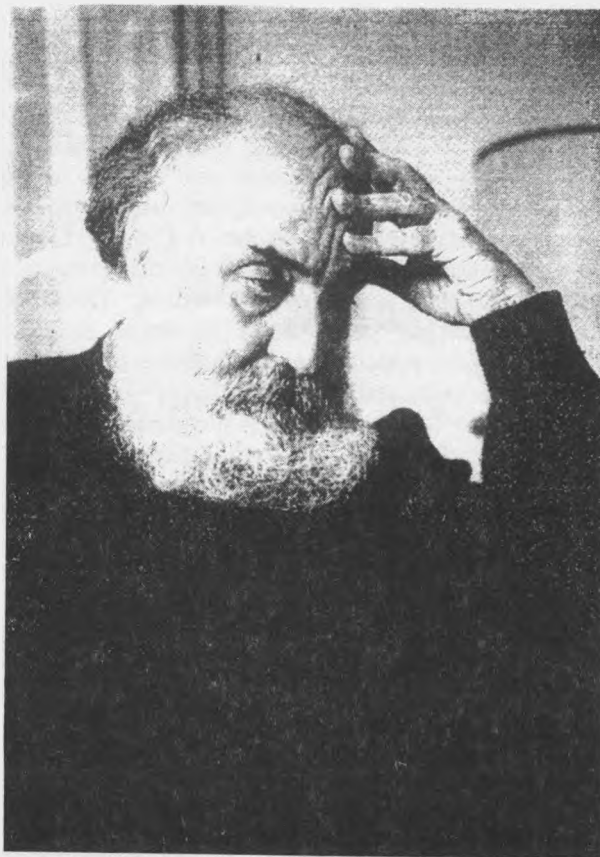
τοῦ Δ.Ν. Μαρωνίτη

I

Ο,τι ἔχω νά πῶ σήμερα γιά τήν *Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων* τοῦ Γιάννη Πάνου ἀποτελεῖ λίγο πολύ συνέχεια καί προέκταση τριῶν προηγούμενων κειμένων μου, πού καί τά τρία ἀναδημοσιεύτηκαν πρόσφατα στό περιοδικό *Ἐντευκτήριο*, τχ. 45/3. Προσθέτω ὅτι ὁ Γιάννης Πάνου, πέρα ἀπό προσφιλῆς συγγραφέας, ὑπῆρξε καί διακριτικός φίλος, τόσο στή Θεσσαλονίκη ὅσο καί στήν Ἀθήνα. Πρόκειται γιά φιλία ἄμεση καί ἔμμεση. Στόν ἔμμεσο τρόπο της διάμεσο ρόλο ἔπαιξε ἡ Ρούλα Πατεράκη, στήν ὁποία ὀφείλω τήν πιό οὐσιαστική θεατρική μου ἐμπειρία μέ τήν παράσταση τοῦ «Πολυμέκετ».

Σήμερα, περιορίζοντας ὅσο γίνεται τή συγκίνησή μου, προσθέτω κάποια ἐπιπλέον σχόλια στήν *Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων* μυθιστόρημα, ὅπως ἔχω γράψει κιόλας, σταθμό στά πεζογραφικά μας πράγματα: σίγουρα δύσκολο στή σύνταξή του ἀλλά καί στήν ἀναγνωστική του πρόσληψη. Τοῦτο, μέ ἀπλούστερα λόγια, σημαίνει ὅτι ἡ *Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων* κυκλοφορεῖ ἐξ ὀρισμοῦ στό περιθώριο τῆς πλήθουσας πεζογραφικῆς μας ἀγορᾶς. Σέ ὅ,τι ἐξάλλου ἀφορᾷ τήν κρίση τῆς κριτικῆς, στόν ἐνάμιση χρόνο πού μεσολάδησε, πιστεύω ὅτι ἐκεῖνο πού τή διακρίνει εἶναι ἡ ὁμολογημένη ἢ ἀνομολόγητη ἀμηχανία —στοιχεῖο πού προτείνω νά προσγραφεῖ στά θετικά σήματα τοῦ βιβλίου— τό ὁποῖο σαφῶς δέν προκαλεῖ τά ἐπικαιρικά μας, συνήθως ἐπιπόλαια, λογοτεχνικά ἐνδιαφέροντα. Τό ἴδιο πράγμα, εἰπωμένο ἀλλιῶς: ἡ *Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων*, ὅπως καί ὅσο πάλεψε μέ τόν χρόνο γιά νά συνταχθεῖ,

*Εἰσήγηση πού ἐκφωνήθηκε τόν περασμένο Μάιο στό Χαλάνδρι καί τόν Γενάρη τρέχοντος στήν Τρίπολη (ἀνακαινισμένο σπίτι Κ. Καρυωτάκη), σέ ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις εἰς μνήμην τοῦ Γιάννη Πάνου.

τῆς χρειάζεται χρόνος γιά νά ἀναγνωριστεῖ, ὅπως καί ὅσο τῆς ἀξίζει, στά γράμματά μας.

Σέ δύο συνοπτικά μέρη μοιράζεται ἡ Εἰσήγησή μου: τό πρῶτο μέρος σχολιάζει λοξά τόν τίτλο τοῦ μυθιστορήματος· τό ἄλλο ἐπιμένει σέ κάποια ἐσωτερικά ἀφηγηματικά σχόλια, τά ὁποῖα πιστεύω πῶς πρέπει νά διαδαστοῦν καί ὡς αὐτοσχόλια γιά τή διηγητική, κα-

τά κάποιον τρόπο οδυσσειακή, περιπέτεια του Γιάννη Πάνου, πού κατέληξε στον νεκρώσιμο νόστο του.

Ερώτημα πρώτο: γιατί και πώς *Ιστορία των Μεταμορφώσεων*, 'Η λέξη «ιστορία» προτείνω να άκουσεται κατ' αρχήν με τό πιο απλό και κοινότυπο νόημα της, όπως λ.χ. στη φράση «θά σάς διηγηθώ μιá ιστορία». Αφήνω επίτηδες σέ εκκρεμότητα τό ζήτημα αν πρόκειται για πραγματική ή πλασματική ιστορία· ή μήπως τό μυθιστόρημα αυτό του Γιάννη Πάνου κινείται κάπου στό ενδιαμέσο, καταργώντας τελικά τό δίλημμα ανάμεσα στην πραγματικότητα και στην μυθοπλασία. Προσθέτω ώστόσο ότι ή λέξη «ιστορία» στον τίτλο του βιβλίου δέν κοιτάζει μόνον προς την κατεύθυνση της λογοτεχνικής διήγησης· λοξοκοιτάζει και προς την έπιστήμη. Αυτό τό άλλοθι έπιστήμης για τό όποιο μιλώ δέν πρέπει, νομίζω, να παραγνωριστεί, στο βάθος πού τό μυθιστόρημα του Γιάννη Πάνου προϋποθέτει τερατώδη εργαστηριακό τύπου έρευνα και μελέτη –κατάμεστα συρτάρια με δελτία, όπως απλά όμολογούσε στην περσινή, τελευταία μας συνάντηση ο ίδιος ο συγγραφέας.

Προχωρώ τώρα στον κρισιμότερο όρο «μεταμορφώσεις». Με τό οδυσσειακό φορτίο πού κουβαλώ στη ράχη μου εδώ και κάμποσα χρόνια ως μελετητής και μεταφραστής του όμηρικού έπους, άκούω και διαβάζω τη λέξη μ' έναν δικό μου τρόπο, πού ελπίζω να μην είναι όλότελα αυθαίρετος, κάπως να διασταυρώνεται με ό,τι επ' αυτού είχε στο νοϋ του ο Γιάννης Πάνου.

Θά έλεγα λοιπόν πως τό μητρικό μοντέλο στην προκειμένη περίπτωση είναι ο πολύτροπος Όδυσσέας, ήρωας πού συνεχώς μεταλλάσσει τό όποιο πρόσωπό του με διαδοχικά προσωπεΐα· επιστρώσεις δηλαδή πού άλλες εύκολα ξεφλουδίζουν, άλλες όμως γίνονται καθ' όδόν ένα με τό δέρμα του. Αυτή ή πολυτροπία, κοινή πιστεύω στην *Οδύσεια* και στο βιβλίο του Γιάννη Πάνου, θεωρείται υποχρεωτική εξαιτίας της μακράς περιπλάνησης τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο –πρόκειται για διπλή προφανώς περιπλάνηση, πού όσοι τη ζούν, τούς κάνει άγνωριστους, δυσανάγνωστους ή και άδιάγνωστους.

Σ' αυτόν πάντως τον κύκλο περιπλάνησης ο χώρος μοιράζεται σέ πραγματικό και φανταστικό· ενώ ο χρόνος αλλάζει, από ευθύγραμμος γίνεται κυκλικός. Και κάτι ακόμη: περιπλάνηση σημαίνει μετακίνηση ανάμεσα σέ δύο όρια· από την πράξη στον άναστοχασμό, από τη δράση δηλαδή στον άπολογισμό και στον άπολογο μιās ριψοκίνδυνης περιπέτειας, εν' όψει ενός συντελεσμένου ή και άσυντέλεστου νόστου· ο όποιος συνεχώς σαλεύει, σέ κρίσιμα σημεία αντιστρέφεται σέ θάνατο, άλλου παραλύει από τό δέλεαρ της σωματικής ήδονής. Είναι κι αυτός ίσως ένας τρόπος να διαδαστεί ή *Ιστορία των Μεταμορφώσεων* του Γιάννη Πάνου.

Συνεχίζω, πάντα με πρότυπο την *Οδύσεια*. Κάθε μεταμόρφωση ταλαντεύεται ανάμεσα στον έξωραϊσμό και στην παραμόρφωση. Και στίς δύο αυτές περιπτώ-

σεις ή συνδρομή ενός προστάτη θεού κρίνεται απαραίτητη, άφου τόσο ο έξωραϊσμός όσο και ή παραμόρφωση άφορούν στο μέσα και στο έξω. Θά μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ή έξωτερική μεταμόρφωση εξηγείται φυσικά· ή έσωτερική όμως μεταμόρφωση χρειάζεται μεταφυσική εξήγηση –ένας ακόμη τρόπος για να διαδαστούν οι Μεταμορφώσεις του Γιάννη Πάνου.

Αφήνοντας τώρα στην άκρη την *Οδύσεια*, όσο μπορώ, άναρωτιέμαι για τά επιπλέον των Μεταμορφώσεων του Γιάννη Πάνου. Υποβάλλω λοιπόν και τίς έπόμενες έκδοχές: πρώτα την ύπόθεση ότι μεταμορφώνεται τό παρόν σέ παρελθόν, και αντιστρόφως· ύστερα ότι μεταμορφώνεται ο ένας ήρωας του βιβλίου στον άλλο (ο Don Lorenzo στον Φιλόσοφο, ο Φιλόσοφος στον Σκάλδο, ο Σκάλδος στον Μεσσία). Έτσι πιστεύω ότι τό μυθιστόρημα του Γιάννη Πάνου κερδίζει την έσωτερική του συνοχή και θεμελιώνει την άφηγηματική του σκηνοθεσία. Όσοι πάντως διαβάζοντας άμχανούν με την προφανή διάχυση τόσο του χώρου όσο και του χρόνου, ώφέλιμο είναι να σκεφτούν ότι χρόνος και χώρος στη ζωή μας λιγότερο σταθεμούν και περισσότερο κινούνται – συνήθως προς τά πίσω. Κι αυτή ή διπλή παλινδρόμηση αλλάζει, μεταμορφώνει (έξωραϊζει και παραμορφώνει) την έφήμερη ζωή μας, διαλύοντας τελικά την άσημαντότητά της.

Ή, για να τό πω αλλιώς· ο άδέσμευτος χώρος και ο παλίνδρομος χρόνος φτιάχνουν μιάν αΐθουσα παράλληλων κατόπτρων· ανάμεσά τους πολλαπλασιάζονται τά είδωλά μας, τό παρόν μας γίνεται παρελθόν, και έτσι μπαίνουμε για τά καλά στον μυθιστορηματικό μας λαβύρινθο. Άρκοϋν πιστεύω τόσα για τον τίτλο του βιβλίου. Οι προτάσεις μου, ασφαλώς γενικές, θά πρέπει να εξειδικευτούν από τούς άναγνώστες του μυθιστορηματος· και βέβαια να τροποποιηθούν, δηλαδή να μεταμορφωθούν.

II

Στό δεύτερο μέρος της εισήγησης θά είμαι συντομότερος και μάλλον άντιγραφικός. Παραθέτω άσχολία στα κάποια άφηγηματικά σχόλια, μοιρασμένα στα πέντε κεφάλαια του μυθιστορηματος. Έλεγα ότι τά σχόλια αυτά προσλαμβάνονται τελικώς, λοξά έστω, και ως αυτοσχόλια. Με την προϋπόθεση όμως μιās διαφορής: στην *Ιστορία των Μεταμορφώσεων* δέν προβάλλεται ο ίδιος ο συγγραφέας ως άφηγητής κατά μέτωπο· τό ρόλο αυτόν τον αναθέτει σέ έξέχοντες έσωτερικούς άφηγητές, είτε πρόκειται για έπώνυμη και πρωτοπρόσωπη άφήγηση (ο κανόνας) είτε για άνώνυμη και τριτοπρόσωπη άφήγηση (ή εξαίρεση). Τοϋτο σημαίνει ότι ο Γιάννης Πάνου σκηνοθετεί τον άφηγηματικό κόσμο του βιβλίου του παραμένοντας στα παρασκήνια· έμφανίζεται έπομένως σάν τεχνικός της σκηνης, πρόθυμος να άνοίξει και να κλείσει την αύλαία της άφήγησης, όταν και όπου χρειάζεται.

Μιά δεύτερη προειδοποίηση: οι σπουδαίοι και πεπει-

ραμένοι ἐσωτερικοί ἀφηγητές ἀποφασίζουν καί διεκπεραιώνουν τή διήγησή τους πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους, ἐν εἰδει, ὅπως ἤδη εἶπα, ἀπολογισμοῦ καὶ ἀπολόγου. Σέ μία περίπτωση μάλιστα ἡ ἀφήγησις μοιάζει νὰ ἐρχεται ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄχθη, ὡς ἀντίπαλος ἐνός νεκροῦ πού μιλώντας προσώρας ξαναζωντανεύει. Σέ τοῦτο τὸ σημεῖο παίρνω τὸ θάρρος νὰ ὁμολογήσω μιάν ἐμμονή ιδέα μου, πού τὴν ἐνίσχυσαν ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἀνάγνωσις τῆς *Ιστορίας τῶν Μεταμορφώσεων*.

Τὸ πολὺμυθο καὶ πολὺτροπο διδλίο τοῦ Γιάννη Πάνου ἐκπλήσσει ἀπὸ κάθε ἀποψη. Τὰ ἀξονικά του θέματα εἶναι μακροσκοπικά: κοσμογένεσις, γραμματογένεσις, φιλοσοφία, ραψωδική χρονογραφία καὶ ποίηση, μεσαιωνικὲς ἐπαγγελίες. Ἡ μακροσκοπικὴ ὥστόσο αὐτὴ θέασις τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου καθόλου δὲν ἐμποδίζει τὴν προσγείωσις στὸν καθ' ἡμέρα βίο, ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιο, τῶν πρωταγωνιστῶν ἀλλὰ καὶ τῶν δευτεραγωνιστῶν τοῦ μυθιστορήματος. Καὶ ὅλα αὐτὰ στὸ μεταίχμιό τῆς ἐννοίας καὶ τῆς παράνοιας, τῆς ταπείνωσης καὶ τῆς ὑπεροψίας, τοῦ φόβου καὶ τῆς παρὰ τολμῆς φαντασίας, πού ὀρίζουν ἀντιστοίχως τὴν κλειστή σιωπὴ καὶ τὸν ἀχαλίνωτο λόγο.

Μέ τούς ὅρους αὐτοὺς ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς φαντάστηκε καὶ ἔγραψε ἓνα τέτοιο μυθιστόρημα ὁ Γιάννης Πάνου, πέρα γιὰ πέρα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πρῶτο τοῦ διδλίου. Προτείνω λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὅτι: τὸ μυαλό γνωρίζοντας, πρὶν ἀπὸ τὸ σῶμα, πῶς ὅπου νὰ 'ναι ἐπέρχεται τὸ τέλος, θέλησε καὶ κατόρθωσε νὰ προλάβει τὸ τέλος καὶ νὰ τὸ περιλάβει. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὕτῃ ἡ *Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων* μοιάζει νὰ ὑπερβάλλει τὸν συγγραφέα τῆς σάμπως τὸ μυθιστόρημα νὰ τὸ ὑπαγόρευσε ἓνα μυαλό πού ἐκπνέοντας ἐμπνεύστηκε τὴν πλήρη ἐλευθερίαν του.

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ ΑΥΤΟΣΧΟΛΙΑ

Κεφάλαιο 1. Ὁ Κόσμος

(α)

Ἄνοιγν' ἀπὸ τὰ μογιλὰ καὶ βραδύγλωσσα χεῖλη καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα παρακαλῶ τοὺς μέλλοντας ἐντυγχάνειν τῇδε τῇ δίδλῳ νὰ μὴ διατρέξουν αὐτὴν ἐπιπόλαια ἀλλὰ νὰ σκύψουν πάνω τῆς μέ προσοχή καὶ ἐπιμέλεια καὶ νὰ τρυγήσουν μέ φιλόπονη σπουδὴ τίς παλιές ἱστορίες καὶ τὰ σχήματα καὶ τοὺς τόπους καὶ ὅσα μᾶς δίδαξαν ἐκεῖνοι πού προηγήθηκαν ἀπὸ ἐμᾶς καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν φοβᾶμαι νὰ μιλήσω μέ γλώσσα μυστικὴ ὅπου ἡ σύλληψη τὸ ἐπιβάλλει, μιὰ περιττὴ προφύλαξις ἂν ἤξερα πῶς ὅλα αὐτὰ θὰ ἔφταναν μονάχα σέ κείνους πού διαθέτουν πνεῦμα ἀγνό, μιὰ κατανόησις λεπτὴ, ὀρθὴ κρίσις καὶ εὐφυΐα καὶ ἔχουν ἀναλωθεῖ στίς ἐπιστῆμες.

(β)

Ἡ ὄντως εὐαίσθητη ὑγεία μου καὶ ἡ ἀσθενικὴ μου

κράσις εἶναι ἀλήθεια δὲν στάθηκαν σοβαρὸ ἐμπόδιο στ' ἀτέλειωτα ταξίδια μου. Στὴ λυσσασμένη ἀναζήτησις τῶν νεανικῶν μου χρόνων αἰσθάνθηκα βαθιὰ τὴν ἔλλειψιν τῆς ἐξωθεν ἐγκύκλιος παιδείας καὶ στερημένος καὶ ἄμοιρος τῆς ρητορικῆς τέχνης ἀναγκαζόμενος συχνά ν' ἀπομυζῶ τὴ γνώσιν μέ μιάν ἀρκετὰ ἀδόκιμη καὶ ἀκομῆσι σειρά ἐρωτηματικῶν σχημάτων, ἀδυναμία πού τρυφερά παρέδλεπαν οἱ φίλοι καὶ θάνατος ὑπογράμμιζαν οἱ ὑπερόπτες. Ὅταν πιά ἔφτασα στὸ σημεῖο πού θὰ μπορούσα νὰ μιλῶ μέ σιγουριά γιὰ κάποια πράγματα τοῦ κόσμου τούτου ἔπεσα στὴ σιωπὴ. Ἀδιαπέραστα καταπετάσματα ἀπὸ ὑάκινθο, δύσσο, πορφύρα καὶ κόκκινο μέ χώρισαν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἐννόησα τίς δύο καταστάσεις καὶ ἔμαθα νὰ διακρίνω τὴ σκιά ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

(γ)

Ἐτρεμα σύγκορμος καθὼς κύματα κύματα αἰσθήσεων μέ κατέκλυζαν καὶ μπορούσα νὰ περιγράψω κάθε κόκκο τοῦ σύμπαντος κόσμου καὶ στρέψε τὸ καράβι στὴν ἀνατολὴ εἶπα στὸν κυβερνήτη δὲν βλέπεις τὸ ἐξαίσιο καὶ μέγα κύμα τοῦ Ὁκεανοῦ καθὼς εἰσβάλλει στὸν Περσικὸ καὶ τὸν Ἀράβιο Κόλπο, δὲν ὁρᾷς τὸ ὄριο, τὸ ἀτμίζον χάος καὶ τὰ σούσφα τὰ ἀερόπορα; Θέλεις νὰ χαθοῦμε ὅλοι;

Κεφάλαιο 2. Don Lorenzo

(α)

Ὅσο γιὰ τὴν ἀφήγησίν του διαθέτει τὸ σπάνιο χάρισμα τῆς σαφήνειας, τὴ γνήσια ἀραβικὴ ἀπλότης καὶ τὴν πρωτοτυπία, στοιχεῖα πού μᾶλλον ἀπουσιάζουν ἀπὸ τίς σύγχρονες ἱστορίες, καὶ παρακαλῶ νὰ μέ διορθώσετε ἂν κρίνετε ἑλλιπὴ τὴν ἐνημέρωσίν μου.

— Θεωρῶ τὴν πρωτοτυπία θεῖο χάρισμα καὶ ἀκόμη μιὰ σημαντικὴ μορφή ἐλευθερίας. Μόνο πού δὲν προσφέρει κάθε φορὰ ἓνα νέο ὑλικό, ἀλλὰ τὸ ἴδιο παλιὸ ὑλικὸ πλασμένο μέ διαφορετικὸ τρόπο. Εἶναι παράξενο, ἐνῶ οἱ ἴδιες σκέψεις ἂν διαταχθοῦν διαφορετικὰ δὲν σχηματίζουν ἓνα νέο εἶδος λόγου, οἱ ἴδιες λέξεις, ἂν διαταχθοῦν διαφορετικὰ σχηματίζουν τελείως ἄλλες σκέψεις.

(β)

Ἀπὸ διαφορετικούς δρόμους κατέληγα πάντα στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ σάν μιὰ ἀτελεύτητη μεταφορά μισοτελειωμένων χειρογράφων ἀπὸ χεῖρα σέ χεῖρα, καὶ ὅτι ἀκριβῶς τὰ κενά, οἱ ἀσάφειες, οἱ ἀνολοκλήρωτες ιδέες, οἱ σημειώσεις στὰ περιθώρια, πού κάποιος ἐπρόσεχτος ἀντιγραφὴς στὸ λιγοστό φῶς τοῦ κεριοῦ ἐνσωμάτωσε στὸ ἀρχικὸ κείμενο, εἶναι πού τελικά ἐκτοξεύουν στὰ ὕψη τὴν ἀνθρώπινη σκέψη.

Κεφάλαιο 3. 'Ο Φιλόσοφος

(α)

Τώρα πού ο κύκλος έκλεισε και στή βαριά αλυσίδα των υπάρξεών μου προστέθηκε ο τελευταίος κρίκος, δουλεμένος όπως αρμόζει στο βίο του φιλοσόφου με καθαρό χρυσάφι, ήρθε καιρός ν' αποτινάξω κάθε ταπεινό ή υπέρλαμπρο χιτώνα πού τυλίγει τό ίδιο θλιβερό σαρκίο και ν' αφιερωθώ στον καθαρό της γλώσσας, νά πονέσω για τό ένδυμα του λόγου. Ύπηρέτησα – πιστά ή όχι αδιάφορο – δέκα αυτοκράτορες. Οί περισσότεροι από αυτούς μέ επέλεξαν για ύπουργό τους εκτιμώντας τό μοναδικό και άκαταμάχητο όπλο μου, τήν άπτική μου γλώσσα, αίχμηρό έγχειρίδιο άκονισμένο σέ πλάκες αὐλικῶν ψιθύρων, σέ μισοσκότεινους διαδρόμους εκεί πού βασιλεύει ο φόβος. Κάποιος Σλαῦς σοφός αποφάνθηκε ότι κατάφερα νά δημιουργήσω μία νέα γλώσσα, μέ έκτενή και εύγενική φράση, μία γλώσσα άλλοτε παθητική άλλοτε λεπτή και εύθραυστη, διανθισμένη μέ παλιές ξεχασμένες λέξεις, επιβλητικές στο άκουσμά τους, πού είχα τήν ικανότητα νά χρησιμοποιώ χωρίς νά δίνω τήν έντύπωση ότι τίς ψάχνω.

(6)

Ανέκαθεν θεωρούσα ξένη προς τίς φιλοδοξίες και τίς προθέσεις μου οποιαδήποτε απόπειρα συνθέσεως ενός άφηγήματος βυζαντινής ύποθέσεως. Σήμερα, άρθρώνοντας ένα λόγο απαλλαγμένο από πολιτικές σκοπιμότητες, επιθυμώ νά υπογραμμίσω μία παλιά μου πεποίθηση: ή άληθινή ιστορία δέν συνίσταται στην εύθυγραμμη χρονολογική καταγραφή των γεγονότων, αλλά στην έπισταμένη εξέταση και ένδελεχή μελέτη των αίτιών πού τά προκάλεσαν, και ιδίως στην λεπτομερή εξεικόνιση του ιδιωτικού βίου των αυτοκρατόρων και της διανοητικής και κοινωνικής καταστάσεως κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Σέ πολλά σημεία της Χρονογραφίας μου τόλμησα νά υπερβώ τους παραδεδομένους κανόνες, επιτρέποντας στην αφήγησή μου νά εισβάλει σέ απαγορευμένες περιοχές του ύλικού των ανθρώπινων σχέσεων, ή νά έκτραπεί σέ άμφιστομους σχολιασμούς και επικίνδυνες περιγραφές προσώπων άκόμη και σωμάτων, διατηρώντας πάντοτε είναι άληθεια μία σώφρονα αὐλική έχεμύθεια.

Κεφάλαιο 4. 'Ο Σκάνδος

(α)

Στήν αύλή των Νορβηγών βασιλιάδων εξαργύρωσα τό δώρο του Θεού μέ χρυσάφι, άσημοκάρφωτες άσπίδες και τοσκούρια μέ άστραφτερή κόψη. Γύρισα τόν κόσμο και γνώρισα μεγάλες πολιτείες, και ανθρώπους μέ

άλλιώτικη όψη και περίεργες συνήθειες. Μέτρησα γενναίους πολεμιστές νά πέφτουν στο πεδίο της μάχης, άτρόμητους άντρες νά κείνontαι στα χαντάκια, εύωχία των λύκων. Πέρασαν πολλά χρόνια μέχρι νά καταλάβω ότι γεννήθηκαν ποιητές σέ μία γλώσσα φτωχή. Και όμως, δέν είναι μόνο τό Νερό του Σπαθίου και ή Τροφή των Κορακιών πού κοσμοϋν τήν ποίησή μου, όπως συμβαίνει μέ τους άδέξιους σίχους του άδερφου μου του Μπούλδερκ, πού συνθέτει τά ποιήματά του άνακατώνοντας τίς λιγοστές μεταφορές του, όπου πάντα τό σπαθί είναι άπληστο, τά κοράκια μπουχτισμένα από τά πτώματα και οί λύκοι ούρλιάζουν στα βουνά.

(6)

– Θα πρέπει ν' άποστηθίσεις τά έργα του Όμήρου, ποιητή Χιοντούλβ, είπε ο συνομιλητής μου, δίνοντάς μου δυό μεγάλα βιβλία μέ κλειδωμένα επάργυρα καλύμματα. Είναι ένας παλιός ποιητής πού του άρεσε νά συνθέτει σίχους για τόν πόλεμο. Δέν ξέρω αν άμειδóταν γι' αυτό μέ χρυσά δαχτυλίδια από τους βασιλιάδες, αλλά είναι σχεδόν όμότεχνός σου.

Κεφάλαιο 5. 'Ο Μεσσίας

(α)

«Οί ιστορίες μου», συλλογίστηκε ο Γιοδά μπέν Σαμουέλ Σάνι, μοιράζοντας ξερά σύκα στους μαθητές του και στέλνοντάς τους νά έτοιμάσουν τους λύχνους για τή νύχτα, «έχουν άποχτήσει μέσα στα χρόνια τή δική τους τεχνική. Ένα χαρούμενο άνάλαφρο ξεκίνημα μέ άφορμή μία ιδιωτική σκηνή δευτερευόντος προσώπου, διανθισμένη κάποτε και μέ εύτράπελα στοιχεία τόσο μόνο όσο χρειάζεται για νά αιχμαλωτιστεί ή προσοχή του άκροατή, γρήγορη διαδοχή έπεισοδίων στην συνέχεια τονισμένων στο ρυθμό της άναπνοής, και τέλος ή δραματική κορύφωση, πού πρέπει νά λιώνει διακριτικά σέ πικρή θλίψη, για νά εξαναγκάσει μέσα από αυτό τό συναίσθημα τόν άκροατή νά επαναφέρει στην μνήμη του όλόκληρη τήν ιστορία, πετυχαίνοντας τελικά νά τήν κάνει δική του. Ποτέ μου δέν κατόρθωσα νά προσχεδιάσω μία ιστορία, απλώς ντύνω μέ λέξεις τίς εικόνες πού κυλοϋν άνάκατα μπροστά μου άρπάζοντας στην τύχη μιάν από αυτές».

(6)

Ό Γιοδά μπέν Σαμουέλ Σάνι γονάτισε τρέμοντας στα χαλίγια της όχθης:

– Ήμαρτον Σαμπατάι Σέβι, ήμαρτον! Και εγώ πού νόμιζα πως είσαι μία έπινοημένη άλληγορία!

«ΣΑΝ ΤΟ ΑΓΡΙΜΙ ΕΞΗΣΑ ΤΗ ΖΩΗ ΜΟΥ»

Τά Τραύματα καί τά ποιήματα τοῦ Θανάση Κωσταδάρα

τοῦ Παντελῆ Μπουκάλα

Από τήν έντυπη πρόσκληση γιά τή σημερινή τιμητική έκδήλωση αντιγράφω τό βιογραφικό τοῦ ποιητῆ Θανάση Κωσταδάρα, λιτό ὅσο κι ἐκεῖνο πού ὑπάρχει στόν τόμο μέ τους ποιητές τῆς πρώτης μεταπολεμικῆς γενιάς τῶν ἐκδόσεων Σοκόλη:

«Γεννήθηκε τό 1927 στήν Ἀνακασιά τοῦ Βόλου. Ἀπό πολύ νέος προσχώρησε στήν Ἐθνική Ἀντίσταση, εἶναι τραυματίας τοῦ ΕΛΑΣ. Γιά τή συμμετοχή του στόν ἐθνικοαπελευθερωτικό ἀγώνα διώχθηκε ἀπό τίς μετακατοχικές κυβερνήσεις, φυλακίστηκε καί ἐξορίστηκε. Σπούδασε ὁδοντιατρική στό Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας καί ἀσκεῖ τό ἐπάγγελμα τοῦ ὁδοντιάτρου. Στά γράμματα ἐμφανίστηκε τό 1956 μέ τήν ποιητική συλλογή Ἀναζήτηση. Ἀκολούθησαν 16 ποιητικές συλλογές, δύο βιβλία μέ πεζά καθώς ἐπίσης καί ἡ ἐμφάνισή του στό θέατρο (᾽Τό Φαγκότο᾽, Θέατρο Τέχνης 1977-78, ᾽Τά ἱερά καί τά ὅσια᾽, ΕΤ1, 1983). Ἄλλες ἐργασίες του βρίσκονται δημοσιευμένες σέ περιοδικά καί ἐφημερίδες».

Λίγες οἱ λέξεις, ἐπισημαίνουν ὡστόσο εὐκρινῶς ἕναν ἀνθρωπογεωγραφικό χώρο, ἔστω κι ἂν δέν καταγράφουν καί τίς εἰκαστικές καί γλυπτικές ἀναζητήσεις τοῦ Κωσταδάρα. Οἱ δείκτες πού χρησιμοποιοῦνται, λοιπόν, εἶναι ὁ γενέθλιος τόπος καί χρόνος, ἡ ἰδεολογική στάση, ἡ μαχητική υπεράσπισή της καί τό σοδαρότατο κόστος της, οἱ σπουδές καί ἡ ἐργασιακή εἰδικότητα, τέλος, ἡ συγγραφή, τά βιώματα πού τήν παρακίνησαν καί τήν ἐφοδίασαν, καί οἱ τρεῖς μορφές πού ἔλαβε: ἡ ποιητική, ἡ πεζογραφική καί ἡ θεατρική. Ἀλλά ὁ ἄνθρωπος, κάθε ἄνθρωπος, εἴτε φημισμένος εἴτε ἀπό ἐκείνους πού χάθηκαν «στῆς ἀπέραντες παραγράφους τῆς Ἱστορίας», γιά νά θυμηθοῦμε ἕναν ἄλλον ποιητή, ὄντας ἕνα μικρό σύμπαν, ἀπλώνεται πολύ εὐρύτερα καί πολύ βαθύτερα ἀπ' ὅσο προοικονομοῦν οἱ συντεταγμένες τοῦ βιογραφικοῦ του. Καί ἴσως τή σαφέστερη σύνοψη βίου τῆ συνέταξε ὁ ἴδιος ὁ Θανάσης Κωσταδάρας, μέ τό ποίημά του «Αὐτοβιογραφία», ἀπό τό ὁποῖο μᾶς χωρίζουν ἤδη 35 χρόνια, καί ὅπου μνημονεύει τό τραῦμα καί προοδιορίζει τόν αἰσθηματικό κλῆρο τῆς γραφῆς του καί τήν ἰδεολογική της σκόπευση:

Σάν τό ἀγρίμι ἐξησα.
Στυλώνοντας πάντα τ' αὐτί μου.
Ἀλλάζοντας πρόσωπο κι ὄνομα
ἀνάμεσα σέ τουφέκια, σίδερα καί σκοινιά.

Μές σέ πηγάδια ρίξαν τόν ὕπνο μου.
Σκυλιά καί σύρματα ξέσκισαν τό κορμί μου.
Δέ μοῦ ἄφησαν τίποτε.
Τή σιωπή μου γλίτωσα μόνο.

Σάν τό ἀγρίμι ἐξησα τή ζωή μου.

Τό ἀγρίμι λοιπόν, «στυλώνοντας τ' αὐτί του» προπάντων πρὸς τά μέσα, ἰδίως τίς ὥρες τῆς νυκτός πού καταλαγιάζει ὁ θόρυβος, συλλέγει ἤχους καί φωνές χρόνων ἀλλοτινῶν καί τά συνθέτει γιά νά ὑπηρετήσει τήν ποίηση καί τόν πολιτισμό της, γιά νά συμφιλιωθεῖ μέ τήν πικρή μνήμη καί νά ὁργανώσει τήν ἀντίστασή του. Ὅσος χρόνος κι ἂν ξοδεύτηκε ἐν τῷ μεταξὺ, γενέθλιος τόπος καί ἰδρυτική συνθήκη τῆς ποίησης τοῦ Κωσταδάρα, ὅπως καί τῶν περισσότερων ἐταίρων του στήν πρώτη μεταπολεμική γενιά, παραμένει ἀφ' ἐνός τό αἶσθημα ματαίωσης πού γεννήθηκε ὅταν χάθηκε ἕνα στοίχημα ζωῆς καί ἀφ' ἑτέρου ἡ βούληση δαπανηρῆς ἀντιδικίας μέ αὐτό τό ἀσφυκτικό αἶσθημα, μήπως καί ἀνοιχτεῖ μιά μικρή ραγισματιά στό μεγάλο καί ὑψηλό τεῖχος πού ἐπέβαλλε τήν ὑποταγμένη σιωπή.

Γιά τόν Κωσταδάρα ἄλλωστε τό «ἀγρίμι» ταυτίζεται ἀπό παλιά μέ τήν ποίηση, ἂν θυμηθοῦμε τό ποίημα «Ποιητική II» τῆς συλλογῆς του *Ὁ φόδος τοῦ ἀκροβάτη* («Νεφέλη», 1989):

Καί πάντως, δέν ξέρω ἄλλη ποίηση ἀπ' τήν ἀγωνία τῆς ποίησης. Ὅταν τό ποίημα βγαίνει μέσα ἀπ' τόν σκοτεινό θυθό ὅπου σαλεύουν τά ὄνειρα

κι ἀρχίζει νά σπαρταράει γυμνό μέσα στά φῶτα
κι ἀμήχανο.
Αὐτό τό ἴδιο τό ποίημα
πού ἂν ἐπιζησε, θά γίνη ἕνα ἀτίθασο ἀγρίμι.

Γιά τή γενιά τοῦ Κωσταδάρα καί τὰ ἀνεπίδοτα γράμματά της –τόν Ἀναγνώστᾱκη, τόν Ἀλεξάνδρου, τόν Κατσαρό, τόν Σινόπουλο, τόν Σαχτούρη, τόν Κύρου, τόν Λειβαδίτη, τόν Δάλλα, τόν Πατρίκιο, τόν Καρούζο...–, καί μέ ἀφορμὴ ἕναν ἐντελῶς πρῶμο καί μελαγχολικὰ ἐπιθετικὸ ἐπικηδεῖό της, τὴν «Μπαλάντα γιὰ τοὺς ποιητὲς πού πέθαναν νέοι» τοῦ Μιχάλη Καταραοῦ («Μέ ποιόν μέ ποιόν νά μιλήσω; / Καί σεῖς ποιητὲς ὅλοι ἐσεῖς μονάχοι / τί γίνετε; Ποιὸς ἄνεμος σᾶς ἔδιωξε, σᾶς πῆρε;») σημειώνα παλαιότερα στό περιοδικὸ *Ὁ Πολίτης* καί τὰ ἑξῆς:

Συνηθίσαμε –μᾶς ἔπεισε ἡ ἀνάγκη μας νά συνηθίσουμε– νά διαβάζουμε τὴν ποίηση τῆς πρῶτης μεταπολεμικῆς γενιᾶς ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἠθικῆς, τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς: στήν ἠθικὴ τῆς στάση καί στήν πολιτικὴ τῆς ἐνστάση στεφόμεστε πρωτίστως, πρὸς παρηγορίαν καί ἐγκαρδίωση. Θά μπορούσε λοιπὸν νά ὑποτεθεῖ πῶς ὑπάρχει μιὰ ὀρισμένη καλλιτεχνικὴ ἀδικία σ' αὐτὴν τὴν ἐπιλογή (ὅπως ὑπάρχει καί στή μεροληπτικὴ αὐτίση τῆς ἐν λόγω γενιᾶς μόνο μέ τὰ ἐξ ἀριστερῶν μέλη της, καί μάλιστα μέ τὰ πλέον κεκρωμένα): μέ τὴν ὑπεραξιολόγηση τοῦ πολιτικοῦ μηνύματος εἶναι πιθανὸ νά παραγνωρίζεται (εἴτε νά μειώνεται εἴτε ὅμως καί νά ὑπερτονίζεται) ἡ καθαυτὴ ποιητικὴ ἀξία τῶν ἔργων πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ· μέ τὴν ἀπόσπαση καί ἀξιοποίηση γνωμικῶν-διδασκτικῶν στίχων, συχνῶν ἁλωστε σὲ ποίηση σάν κι αὐτὴ, ἡ ὁποία ρυθμίζει προγραμματικὰ τὴ ρητορικὴ τῆς ἐπινοητικότητά πάνω στὸν ἔτομο στόχο τῆς κρίσης καί τῆς ἐπικρίσης, καθῶς καί μέ τὴν ἐντύπωση γιὰ τὸ ὁμόφωνο (τὴν «ἐνιαία ποιητικὴ φωνή») εἶναι πιθανὸ νά παραγνωρίζεται ἡ καλλιτεχνικὴ ἰδιο-τροπία, ἡ αἰσθητικὴ μέ τὴν ὁποία δοκίμασε κάθε ποιητὴς νά τελειώσει τὴν ἰδεολογικὴ ἢ πολιτικὴ του διαφορὰ.

Κι ὥστόσο, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καί μᾶς ἀφορᾷ ἡ ποίηση ἐτούτη, κι αὐτὸ ἀκριβῶς τῆς χρωστᾶμε: τὴν πολιτικὴ τῆς ἐμπλοκή, τὴν κυριολεξία τῆς ἀντιλογίας της, τὸ αἰρετικὸ τῆς φρόνημα τὸ ὁποῖο ἤκμασε σὲ καιροὺς πού δὲν ἄντεχαν τέτοιες «ἐκτροπές», τὴν ὠριμότητα τῆς ἐνστάσῆς της, τὸ ὅτι, ἔστω μ' ἕναν ἀνάποδο πιά ρομαντισμό, διεκδίκησε τὴ μετασχηματιστικὴ τῆς δύναμη, τὴν ὑλικότητά της. Ἀλλὰ τὸ πολιτικὸ διάθημά της, ἠθικῆς τάξεως παρὰ ἰδεολογικῆς, μᾶς ἀφορᾷ ἀεχώριστο ἀπὸ τὴν τεχνο-λογία του, μᾶς ἀφορᾷ ἀκριβῶς κατὰ τὴν ποιητικὴ του καὶ λόγω τῆς ποιητικῆς του. Κι ἂν τελικὰ ἔχουμε νά ἐξετάσουμε σάν ἰσοτίμη καί τὴν πιθανότητα νά μὴν ἡττήθηκε, ποιητικά, ἡ ποίηση αὐτὴ, τὸ λόγο θά τὸν ἐντοπίσουμε ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι ποτὲ δὲν γραφόταν γιὰ νά «ξεθυμώσει» παρὰ ἐνέτεινε τὸ θυμὸ τῆς ὁργανώνοντάς τον σὲ λόγο ἐντεχνο, στό γεγονός ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ποίηση καί ὄχι μεγαλήγορη μπροσούρα ἢ ἀδάπανη ρητορικὴ ἐξοιδημένων συναισθημάτων, ποίηση πρωτότυπα ἐπικαιρῆ, ἀρα μονίμως ἐγκαίρη.

Αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς γενιᾶς τίς «σταθερές» καί τὰ μοτίβα, ἰδεολογικὰ καί λογοτεχνικὰ, μοιράστηκε ὁ Κωσταδάρας, στὸν μισὸ αἰῶνα τῆς ἐμπλοκῆς του μέ τὴ γραφῆ. Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ἐνθουσιασμό, τίς προσδοκίες καί τίς δεβαιότητες ὡς πρὸς τὴν πορεία τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων, πορεύτηκε σταδιακὰ, μέ τὴν ἀναγκαῖα δαπανηρὴ αὐτογνωσία, στήν ἀμφιβολία καί στὸν συγκρατημένο πεσιμισμό, ἐλέγχοντας ὅλο καί πιο ἀποτελεσματικὰ τὸν μελοδραματικὸ τόνο, ὁ ὁποῖος, γενικά, ὅταν τὸ βάρος τῶν ὁδυνηρῶν διωμάτων ὑπερτερεῖ τῆς ποιητικῆς δύναμης ἡ ὁποία ἀναλαμβάνει νά τὰ τονίσει καί νά τὰ μετουσιώσει, ἀπειλεῖ τὴν ποίηση μέ ἄδοξο ναυάγιο στὰ ρηχὰ τῆς αὐτοδικαιωτικῆς τῆς πρόθεσης, τῆς συναισθηματικῆς τῆς μονομέρειας ἢ καί ἐπαρσης καί τοῦ ἰδεολογικοῦ τῆς αὐτοπειθαναγκασμοῦ.

Ἐλέγχοντας λοιπὸν τὴν ποίηση, ὁ Κωσταδάρας γράφει τὸ 1969, στὴ συλλογὴ τοῦ *Συμπληρώματα*: «Δὲν ἔχει πιά νόημα. / Κι αὐτὴ ἡ ποίηση ἀκόμα: / δικαιολογία γιὰ ν' ἀποφύγουμε / μιὰ δύσκολη ἐκλογή». Τὸ συμπέρασμα αὐτό, καθὼς καί ἡ ὁμοειδὴς διάγνωση πού ὁμολογεῖ ὁ στίχος τοῦ «Αὐτὴν ἔστω τὴν αὐταπάτη πού μοῦ προσφέρει ἡ ποίηση» (στὴ συγκεντρωτικὴ ἔκδοσι *Ὁ μουγκὸς τραγουδιστὴς καί συνοπτικὸς ὁδηγὸς '63-'71*) μᾶς παραπέμπουν εὐθέως στό κλίμα ἐντονης ἀμφισβήτησης τῆς τέχνης πού καθόρισε τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς γενιᾶς του καί τὴ στάση τῆς γενικότερα. Στὴ δημιουργία αὐτοῦ τοῦ κλίματος, καίρια (ἂν ὄχι γενετικά) συνέβαλε ἡ ποιητικὴ ἠθικὴ τοῦ Μανόλη Ἀναγνώστᾱκη, ἀποτυπωμένη μέ σκληρὴ διαύγεια στους στίχους του («Γιατί ἡ ποίηση δὲν εἶναι ὁ τρόπος νά μιλήσουμε, / ἀλλὰ ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τὸ πρόσωπό μας») ἢ «Σέ τί βοηθᾷ λοιπὸν ἡ ποίηση / (Αὐτὴ ἐδῶ ἡ ποίηση, λέω)...».

Καί στήν προτελευταία του συλλογὴ, τὸ *Ἡμερολόγιο τῆς αὐριανῆς ἐξορίας*, ὁ Κωσταδάρας ἐπανερχεται στήν ἀμνηχανία καί τὴν ἀδυναμία τῆς ποίησης, κεφάλαιο πού ὅλο καί περισσότερο ἀπασχολεῖ τοὺς ποιητὲς, ἀκόμη καί κάποιους νεοφώτιστους (κι ἴσως ἐδῶ νά ἀναγνωριστῇ ἐν καιρῷ ἕνας ἀνεστραμμένος ναρκισσισμός). Γράφει λοιπὸν στό ποίημα «Ἄνθη πικρὰ τῆς ἀγρύπνιας»: «Καί τί νά μᾶς κάνουν τὰ ποιήματα./ Ὅταν ὁ μέγας φόβος μένει ἀλώδητος· / ὅταν ἡ σφραγίδα πού φέρνουμε πάνω μας / εἶναι ὀριστικά ἀμετάκλητη– / τί νά μᾶς κάνουν τὰ ποιήματα» (γιὰ νά ἐπαναλάβει, σάν ἐπωδὸ, ἄλλες δύο φορὲς τὴ φράση «τί νά μᾶς κάνουν τὰ ποιήματα»). Γιὰ νά μὴν καταβληθεῖ λοιπὸν ἀπὸ τὴ στάχτη πού σώρευσε ἡ προσωπικὴ καί ἡ συλλογικὴ ἥττα –πού ἀποτυπώθηκε στὴ μεταπολεμικὴ συγκρότηση μιᾶς πολιτείας ἡ ὁποία πόρρω ἀπέχει ἀπὸ ὅσα ὁραματίστηκε ἡ Ἀντίσταση–, γιὰ νά μὴν ἐνδώσει στὴ σιωπῇ, ἐν ὀλίγοις, γιὰ νά μὴ γίνεи καί ὁ ἴδιος ἕνας τραγουδιστὴς μουγκός, ἀλαλος, ἀρπάζεται ἀπὸ τὴν ἀσφαλὴ γνώση ὅτι «Ἡ ζωὴ μου θά τελειώσει / τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού θά γράψω / τὸ τελευταῖο μου ποίημα». Εἰδάλλως, ἂν ἡ ποίηση δὲν ἐπινοοῦσε ἀδιά-

κοπα νέους πόρους, νέες ἐξόδους, ἡ μελάγχολη ἀμφιβολία θά κατέλγη στήν αὐτοακύρωση.

Ὁ ποιητής γνωρίζει, ὅπως ἄλλωστε τό ἔχει γράψει παλαιότερα, ὅτι ἡ ποίηση εἶναι κατά βάσιν μιᾶ ἀέναη ἐπιστροφή: ἐπιστροφή στά ἀσβεστα πρωταρχικά αἰσθήματα, ἐπιστροφή στήν «τρομερή στιγμή πού μᾶς ἀνοίξε τόν κόσμο ὁ Ἑρωτας» ὅπως στιχουργεῖ, ἐπιστροφή στή γλώσσα καί τήν ποίηση, μέ τήν ἐλπίδα, σέ κάθε νόστο, ὅτι αὐτή τή φορά θά ἀποσπαστοῦν ἐναργέστερα καί δραστικότερα νοήματα, θά κρυσταλλωθεῖ σαφέστερα ἡ αἴσθησις, θά διεκπεραιωθεῖ ἀκέραιο τό αἶσθημα στή μορφή. Γράφει λοιπόν τό 1963: «Ποῦ πᾶμε. / Ποῦ σπαταλᾶμε τά πιό ὠραῖα μας λόγια / τά πιό γενναῖα μας ὄνειρα. / Ἐπιστρέφουμε. / Ὅλο καί πιό ἀναπότρεπτα, ὅλο καί πιό ἀπελπισμένα. / Δίχως ὥς τώρα νά ταξιδέψουμε. / Πουθενά». Καί τό 1982 προλογίζει τή συλλογή του Ὁ μοναχός τραγουδιστής μέ τούς ἐξῆς στίχους: «Μή μέ ρωτᾶτε γιατί ἔρχομαι κι ἐπανερχομαι. / Γιατί μέ βασανίζουν τά ἴδια θέματα πάντα. / Στό βάθος δέν ἔκανα τίποτ' ἄλλο παρά νά μιλῶ γιά τό αἶμα μου. / Γιά τίς μέρες πού ὑπῆρξαν τόσο θολές. / Γιά τίς νύχτες τίς τόσο τρομερές καί ἀπάνθρωπες. / Γι' αὐτό φαίνομαι τόσο μονότονος, τόσο περιορισμένος. Πιασμένος στό ἴδιο δόκανο πάντα.» Καί στό βιβλίο Συμπληρώματα τοῦ 1970 ὑπογραμμίζει: «Τά λόγια μου εἶναι λίγα. / Στεγνά σάν τά πρόσωπα τῶν ἀπελπισμένων. Καί τά τραγούδια μου μοιάζουν τό 'να μέ τ' ἄλλο. / Σάν τά καμένα δέντρα. Ἀπαράλλαχτα. [...] Τά τραγούδια μου δέν εἶναι τραγούδια / Ἀνοιχτά τραύματα.»

Σέ αὐτούς τούς τελευταίους στίχους, ὁ ποιητής γεναλογεῖ τήν τέχνη του (ἀπό τά τραύματα στά τραγούδια) καί, ἐπιπλέον, ἀποσαφηνίζει ὅτι γνωρίζει πῶς ἡ ποίησή του σταθεμεῖ πεισματικά σέ ὀλιγάριθμα θέματα-πυρῆνες, παίζοντας μέ τόν ἀναγνωρισμένο κίνδυνο τῆς μονοτονίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Κωσταδάρας, ἀκολουθώντας μιᾶ παλιά παράδοση –τῆς ὁποίας πάντως τίς ρυθμοτονικές ἀναζητήσεις καί ἀνησυχίες δέν μοιράζεται– ὀνομάζει «τραγούδια» τά ποιήματά του· ἡ ποίησή του ὥστόσο ἐμφανίζεται περισσότερο ἐξοικειωμένη μέ τή φόρμα τῆς πρόζας, τῆς ἀφήγησης, ἡ ὁποία ὀρισμένες φορές εἶναι ἀρκετά ἐκτενής. Πολλά ποιήματά του λοιπόν μοιάζουν μικρά πεζά, ἐφόσον ἐκτυλίσσουν μέ ἥρεμο, συγκρατημένο τρόπο μιᾶ ἱστορία, μέ τά ποιητικά νοήματα καλά ἀφομοιωμένα, καί ἴσως γι' αὐτό διεισδυτικότερα. Ἡ φόρμα αὐτή ὑπηρετεῖ ἀποτελεσματικά τήν ἐπιζητούμενη ἀμεσότητα καί ἐπιτονίζει τήν κατά βάθος ἀπλότητα τῆς ποίησής του, ἡ ὁποία διατηρεῖται ἀκόμη κι ὅταν ὁ λογοτέχνης ἐπιχειρεῖ νά ἐφοδιάσει τή γραφή του μέ τίς παροχές τῆς διακειμενικότητας, ἀφοῦ τά κείμενά του δέν προσποιοῦνται αὐτό πού δέν εἶναι.

Ἀνατρέποντας τό ἴδιο τό μότο τοῦ βιβλίου, τό ἥρα κλείτειο ἀπόφθεγμα «ποταμῷ γάρ οὐκ ἐστὶν ἐμβῆναι δὲς τῷ αὐτῷ», τό Ἡμερολόγιο τῆς αὐριανῆς ἐξορίας» ὑπῆρξε τό μεστό ἀποθησαύρισμα ἄλλης μιᾶς καταθύ-

θισης στόν ἴδιο πόντο, ἄλλης μιᾶς ἐπιστροφῆς, τόσο στό παρελθόν ὅσο καί στό μέλλον. Καί παρότι τό μέλλον προδιαγράφεται ἀνύδρο, ὁ ποιητής δέν ὑποκύπτει, δέν παραιτεῖται, δέν ὑποχωρεῖ στή μοιρολατρία. «Πάντα ὄνειροπιασμένος θά εἶναι, / πάντα ἐκτός τόπου καί χρόνου» ὅπως τοῦ λέει ὁ πατέρας του σ' ἓναν ποιητικογενή ἐφιάλη. Γιατί μόνον οἱ ὄνειροπιασμένοι, οἱ ἐκτός τόπου καί χρόνου, ἔχουν τή γενναιότητα νά ἀναγνωρίσουν ὅτι «ἀκόμη καί μέσα σέ τούτη τήν ἐρημιά / ὑπάρχει ὁμορφιά· καί τό θαῦμα / ξαναγεννιέται κάθε μέρα μπροστά μου».

Στόν ἴδιο ἀκριβῶς τόπο στέκει ἡ καινούργια συλλογή, ἡ Μακρινή ἀγνωστή χώρα, καί τήν ἴδια ἀπόφαση συλλαβίζει: «Κι ἂν ἦταν νά ξανάρχιζε τή ζωή του / στό ἴδιο ὄνειρο θά δινόταν. / Στό ἴδιο ξόδεμα θά κατέληγε». Τό βιβλίο, ἀμέσως μετά τήν προλογική ἐνόητη «Μουσική μέσα στή νύχτα», μοιράζεται σέ δύο σχεδόν ἰσομεγέθεις «δοκιμασίες»: στή «Φοβερή δοκιμασία τῆς μνήμης» καί τή «Φοβερή δοκιμασία τοῦ Ἑρωτα»· ἃς σημειωθεῖ ἐξαρχῆς ὅτι ἐδῶ ὁ Ἑρωτας γράφεται πάντοτε μέ κεφαλαῖο τό πρῶτο γράμμα (ὅπως καί ἡ Ἀγάπη), θαρρεῖς γιά νά δηλωθεῖ καί τυπογραφικά ὅτι πρόκειται γιά ἓνα ἀνεξάντλητο κεφάλαιο πού ἐφοδιάζει τόν ἄνθρωπο μέ τό πείσμα πού χρειάζεται γιά νά ἐξανθρωπίσει τόν κόσμο καί νά ἀντέξει τό καταθλιπτικό μνημονικό φορτίο.

«Συχνά μέσα στή λύπη ἀνθίζουν τά τραγούδια μας» τιλοφορεῖται ἓνα ἀπό τά ποιήματα. Καί ἐκτός ἀπό τήν ἀμεση σχέση μέ τό ποιητικό δόγμα τοῦ Βύρωνα Λεοντάρη «μόνο διά τῆς λύπης εἶμαι εἰσέτι ποιητής», ἀναγνωρίζεται καί ἡ καταγωγή αὐτῆς τῆς στάσης, στό ποίημα τοῦ Κωσταδάρα «Ὁ ποιητής ἔξω ἀπ' τή λύπη» (Ὁ φόβος τοῦ ἀκροβάτη, 1989), ὅπου διαβάσουμε: «Ὁ ποιητής ὅταν βγαίνει ἀπ' τή λύπη του / αἰσθάνεται ἐξορισμένος. / Χαμένος ἀνάμεσα στά μέταλλα καί τίς λάμψεις / δέν ἔχει ἓνα στίχο ν' ἀκουμπήσει τόν τρόπο του. / Ἐνα πρόσωπο νά ντύσει τό πρόσωπό του.» Καί βέβαια μόνο ἡ αὐθιγενής καί αὐθεντική λύπη προικίζει, ὄχι ἡ ναρκισσιστικά σκηνοθετημένη καί εἰδωλολατρευομένη.

Τά ποιήματα τοῦ Κωσταδάρα πού καθιστοῦν θέμα τους τήν ἴδια τήν ποιητική τέχνη, τούς ὅρους καί τά ὄριά της, εἶναι ἤδη πολλά. Δέν αἰφνιδιάζει λοιπόν τό γεγονός ὅτι καί στό νέο βιβλίο ἡ ποίηση αὐτοτροφοδοτεῖται διά τῆς αὐτοαμφισβήτησής της καί αὐτοαναπαράγεται, κι ὄχι τόσο ἐπειδὴ ἔχει σκοντάψει σέ κάποιον μὴ περαιτέρω ὅσο ἐπειδὴ δοκιμάζει νά ἐπινοήσει ἄλλη μιᾶ φορά τήν ἐμπιστοσύνη στά ἴδια της τά ρήματα, ἐμπιστοσύνη ἀπολύτως ἀναγκαῖα καί γιά τόν ποιητή ἀλλά καί γιά τούς ὁλοένα καί πιό λίγους ἐπισκέπτες ποιημάτων· γιατί ὁ δηλωμένος πόθος τοῦ γραφῆ εἶναι νά βρεῖ ἡ ποίησή του «κάποιον νά τοῦ μιλήσει. / Νά τοῦ χαρίσει ἐστὼ τόν ἴσκιό της» ὥστε νά μὴν προστεθεῖ στά ἄπειρα ἀνεπίδοτα γράμματα.

Διαθέτει λοιπόν τήν ἐσωτερική του λογική καί διεκδικεῖ τήν καλλιτεχνική του κύρωση τό σιγανό κουβε-

ντολοί πού πιάνει (και) εδώ ο Κωσταβάρας με όμοτέχνους του, προγόνους, όμηλίκους και απογόνους. Άλλων τό όνομα άνέρχεται ήδη στον τίτλο του ποιήματος, όπως του Καρυωτάκη και του Έλύτη. Άλλοι μνημονεύονται εντός κειμένου, όπως ο Σολωμός, ο Όμηρος, ή Σαπφώ. Κι άλλοι γίνονται αποδέκτες του ποιήματος διά της σχετικής αφιερώσεως, όπως ο Σαχτούρης, ο όποιος επίσης, στίς τελευταίες του συλλογές, συνομιλεί όλο και πιο συχνά με τους ίσκιους του σογιού του: για να τον τιμήσει ο Κωσταβάρας, αναδημοσιεύει εδώ ένα ποίημά του πρωτοτυπωμένο στο *Φόβο του ακροβάτη*.

Στή *Μακρινή άγνωστη χώρα*, και ιδίως στους έρωτολογικούς στίχους πού υιοθετούν ενίοτε μιá ρομαντική αφέλεια, ο Κωσταβάρας, ο όποιος ούτως ή άλλως δέν επιδίδεται στην πολλή τεχνολογία, προσχωρεί σαφέστερα στην λογική της απλογραφίας και της πεζολογίας. Υπηρετείται έτσι ή αφηγηματικότητα, την όποία άνέκαθεν έπιζητεί ο ποιητής, αλλά ή ποίηση μένει στιγμές στιγμές στο προφανές και άμέσως προτεινόμε-

νο, δίχως τό άποκαλυπτικό ή και καυστικό φώς της θαθιάς κυριολεξίας πού της άποφέρει ή δύναμή της να μεταμορφώνει τά πρόδηλα και τά εύληπτα και να τά μετατοπίζει προς τον πολύσημο κόσμο της άφαίρεσης.

Άλλά ο ποιητής είναι ο αυστηρότερος κριτής της εργασίας του. «*Πάνω στην έπιφάνεια του νερού / έγραψα κάποια ποιήματα*» γράφει στο ακροτελεύτιο ποίημα, πού τό υποτιτλίζει «Ένας άπολογισμός έφ' όλης της ύλης», υποδηλώνοντας έτσι πως ακόμη και ή γραφή της άμμου, γνωστή μας και από τον Παλαμά και από τον Σεφέρη, είναι ισχυρότερη από τή γραφή του νερού. Άλλ' όχι. Η ποίηση δέν εκβάλλει στον πόνο της ματαιότητας. Ο Κωσταβάρας, πιστός στο δόγμα «*Μήτε και να έλπίζω μά μήτε και να άπελπίζομαι*» πού κατέθεσε στα *Ιστορήματα* («Θεμέλιο», 1985), αρνείται την ήττα με ένα ύστερόγραφο στο άπολογιστικό του ποίημα, και προτείνει την παραμυθητική έξοδο: «*Και όμως κάτι πρέπει να μένει. / Κάτι, σάν ένα φώς πού έπιμένει ν' άχνοφέγγει στο βάθος*»...

ΖΟΖΕΦ ΝΤΕ ΜΑΙΣΤΡ

«Κατά τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως»

Μετφ. ἀπό τὰ γαλλικά [*Écrits sur la Révolution*] Τ. Ἀθανασόπουλος, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999, σ. 484.

τοῦ Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

Εκδόθηκε πρόσφατα στὰ ἑλληνικά ἓνα βιβλίο σημαντικό γιὰ τὴν παγκόσμια ἀντιδραστικὴ σκέψη, τὸ *Κατά τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ Ζοζέφ ντέ Μαίστρ (Joseph de Maistre, 1753-1821). Ἡ ἑλληνικὴ ἐκδοσὴ, σὲ πολὺ καλὴ μετάφραση τοῦ Τ. Ἀθανασόπουλου, ἡ ὁποία κατορθώνει νὰ ἀναδείξει ὅλα τὰ χαρίσματα γραφῆς τοῦ Μαίστρ: τὴ ζωντάνια, τὴ στιλπνότητα τοῦ ὅφους καθὼς καὶ μιὰ ἀμεσότητα, ἡ ὁποία παραμένει ἀναλλοίωτη περὶ τοὺς δύο αἰῶνες μετὰ τὴ συγγραφὴ του, πάσχει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅποιο πάσχουν πολλὲς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις κλασικῶν, ἀπὸ τὴν ἀπουσία, δηλαδὴ, ἐνὸς προλογικοῦ σημειώματος τὸ ὅποιο νὰ διαφωτίζει τοὺς ἀναγνώστες γιὰ τοὺς ὅρους συγγραφῆς τοῦ ἔργου, τὴ συγκυρία μέσα στὴν ὁποία αὐτὸ κατασκευάζεται, ὅπως καὶ μιὰ σειρά στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ τὴν προβληματικὴ του, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου. Εἶναι ἀληθινὰ περιέργο σήμερα πού τὰ διδακτορικὰ πολλαπλασιάζονται, τὰ πανεπιστήμια καὶ οἱ πανεπιστημιακοὶ αὐξάνονται καὶ οἱ δημοσιεύσεις αὐτῶν τῶν τελευταίων, γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, πληθαίνουν, νὰ μὴν ὑπάρχει κάποια συνεννόηση ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω καὶ τὸ χῶρο τῶν ἐκδοτῶν ἔτσι ὥστε σημαντικὰ ἔργα νὰ μᾶς παραδίδονται ὄχι μόνον ἄρτια ἀπὸ τυπογραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ ἀποψη ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκεῖνα τὰ ἰδιαίτερα βοηθήματα πού ἀποτελοῦν οἱ κατατοπιστικοὶ πρόλογοι.

Ἄς ἐπανεέλθουμε ὅμως στὸ ἴδιο τὸ βιβλίο τοῦ Μαίστρ, τὸ ὅποιο στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα βιβλία γραμμένα σὲ διαφορετικὲς χρονιές: τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἐκδόθηκε τὸ 1793 καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο τυπωμένο βιβλίο τοῦ Μαίστρ καὶ αὐτὸ ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερο, πού ἐκδόθηκε τὸ 1794, δὲν παρουσιάζουν κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποία χάρισαν τὴν ὑστεροφημίαν στὸν συγγραφέα τους, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ τρίτο, τοὺς *Στοχασμούς πάνω στὴ Γαλλία*, βιβλίο πού ἐκδόθηκε

στὸ Νοσατέλ (Neuchâtel) τῆς Ἑλβετίας τὸ 1796 καὶ στὸ Λονδίνο τὸ 1797, καὶ τὸ ὅποιο ἀποτελεῖ τὸ μεῖζον δημιούργημα τοῦ συγγραφέα του ὅσο γιὰ τὸ τέταρτο, ἓνα βιβλίο ἐξαιρετικὰ πολεμικὸ ἀπέναντι στοὺς προτεστάντες, αὐτὸ ἐκδόθηκε τὸ 1798.

Τὰ βιβλία τοῦ Μαίστρ, βιβλία πού ἐκδίδονται ἀμέ-

σως μετά τό ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης, λίγα ἔχουν νά μᾶς προσφέρουν γιά τά ἴδια τά γεγονότα τῆς ἐπανάστασης: τό ἱστορικό τους ἐνδιαφέρον, ἂν δε-
βαίως δεχθούμε ὅτι ἡ ἱστορία ἐξισοῦται μέ τήν ἀφή-
γηση τῶν διαφόρων συμβάντων, εἶναι ἀσήμαντο.
Ἀντίθετα, μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὡς δι-
βλία θεμελιωτικά μιᾶς ἀντιδραστικῆς, θεοκρατικῆς
παράδοσης, τῆς ὁποίας ψήγματα ἀνακαλύπτουμε γιά
ἀρκετές δεκαετίες σέ ἔργα πολύ διαφορετικά μεταξύ
τους.

Ὁ Μαίστερ, σέ ἀντίθεση μέ ἄλλους συντηρητικούς
στοχαστές τῆς ἐποχῆς του, ὅπως γιά παράδειγμα ὁ
Κονσταντ (Constant), στό βιβλίο τοῦ ὁποίου ἀποτε-
λοῦν ἀπάντηση οἱ *Στοχασμοί*,¹ δέν ἐνδιαφέρεται νά
ἐντάξει τήν ἐπανάσταση στήν ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ
ἔθνους· στόχος του δέν εἶναι νά ξεπερασθεῖ ὁ πυρε-
τός ἐκείνων τῶν χρόνων, στόχος του εἶναι νά συ-
ντριῖπει τήν ἐπανάσταση, νά τήν ξορκίσει ἔτσι ὥστε
ἡ γαλλική κοινωνία νά ὀδηγηθεῖ μέσα ἀπό τήν ἀντε-
παύση σέ μιᾶ κατάστασι ὅχι ὅμοια μέ αὐτή τοῦ
παλαιοῦ καθεστώτος, ἐφόσον τό παλαιό καθεστώς
παρουσίαζε ἐμφανῆ σημάδια παρακμῆς, ἀλλά σέ ἕνα
καινούργιο καθεστώς στηριγμένο στή θρησκεία.

Γιά τόν Μαίστερ οἱ ἄνθρωποι δέν μποροῦν πολλά.
«Στά ἀνθρώπινα ἔργα ὅλα εἶναι φτωχά... οἱ ἀπόψεις
εἶναι περιορισμένες, τά μέσα ἀνεπαρκῆ, οἱ δικαιοδο-
σίες ἀκαμπτές, οἱ κινήσεις πολὺμοχθες καί τά ἀποτε-
λέσματα μονότονα». Ἀντίθετα, πολλὰ μπορεῖ ὁ «αἰώ-
νιος γεωμέτρης». «Στά θεϊκά ἔργα ὁ πλοῦτος τοῦ
ἀπείρου ἀποκαλύπτεται ὡς τήν παραμικρή λεπτομέ-
ρεια, ἡ δύναμή Του ἐνεργεῖ παίζοντας. Στά χέρια
του ὅλα εἶναι εὐπλάστα, τίποτα δέν τοῦ ἀντιστέκε-
ται, γι' αὐτόν ὅλα εἶναι ἕνα μέσον, ἀκόμη καί τά
ἐμπόδια» (σ. 158). Τό περιθώριο δράσης τοῦ ἀνθρώ-
που, λοιπόν, ἔξω ἀπό τά ὅρια πού χαράσσει τό θεῖο
εἶναι μικρό καί τό περιθώριο αὐτό γίνεται ἀκόμη μι-
κρότερο στή διάρκεια τῶν ἐπαναστατικῶν ἀναστατώ-
σεων. Ἡ Γαλλική Ἐπανάστασι, μᾶς μαθαίνει ὁ Μαί-
στερ, κατάργησε κυριολεκτικά τόν ἄνθρωπο, ἡ δράσι
τῆς θείας πρόνοιας ἀντικατέστησε τήν ἀνθρώπινη καί
ἐνήργησε ὁλομόναχη. «Δέν θά κουραστοῦμε νά ἐπα-
ναλαμβάνουμε», γράφει, «ὅτι δέν εἶναι οἱ ἄνθρωποι
πού ὀδηγοῦν τήν ἐπανάστασι, ἀλλά ἡ ἐπανάστασι
πού χρησιμοποιεῖ τοὺς ἀνθρώπους. Πολύ σωστά λένε
ὅτι *προχωράει μόνη της*. Αὐτή ἡ φράσι σημαίνει ὅτι
ποτέ ὡς τώρα ἡ Θεότητα δέν εἶχε ἐκδηλωθεῖ τόσο
ξεκάθαρα σέ κάποιο ἀνθρώπινο συμβάν» (σ. 165).

Εἶναι ἀληθινά παράδοξο πού ὁ φιλομοναρχικός,
εὐσεβὴς Μαίστερ, ὁ ὁποῖος δέν φείδεται χαρακτηρι-
σμῶν γιά νά ἀπορρίψει τήν Γαλλική Ἐπανάστασι,
δέν ἀναζητεῖ τήν ἀρχή κατανόησης αὐτοῦ τοῦ «ἐπά-
ρατου συμβάντος» στίς προθέσεις καί τή δράσι τῶν
μισητῶν πρωταγωνιστῶν του ἀλλά τό ἀποτιμᾷ ὡς
ἀποκλειστικό ἔργο τῆς θείας πρόνοιας· τό παράδοξο
ὅμως αὐτό αἰρεται ὅταν καταλάβουμε ὅτι ἡ ἐπανά-
στασι στά μάτια του ἦταν ἡ τιμωρία τῆς Γαλλίας,

μιᾶ τιμωρία ἀπαραίτητη ἀπέναντι στήν ἀσέβεια πού
εἶχε κατακλύσει τή χώρα τὰ τελευταῖα προεπαναστα-
τικά χρόνια, μιᾶ τιμωρία ἀπαραίτητη ἔτσι ὥστε ἡ
Γαλλία νά ἀναγεννηθεῖ.

Ὁ Θεός τοῦ Μαίστερ δέν εἶναι τό πανάγαθο ὄν
πού ἀποδίδει δικαιοσύνη στή μετά θάνατον ζωή· τύ-
ραννος τοῦ κόσμου τούτου, ὅμοιος μέ τοὺς θεοὺς
τῶν εἰδώλολατρῶν καί τῶν Ἑβραίων, τιμωρεῖ μέ τι-
μωρίες φρικιαστικές, ὅπως ἡ Γαλλική Ἐπανάστασι,
τά παραπτώματά μας ἀποδεικνύοντας ὅτι εἶναι ὁ
ἀπόλυτος ρυθμιστής τοῦ κόσμου καί ὅτι στοὺς ἀν-
θρώπους δέν ἀπομένουν καί πολλὰ.²

Αὐτή ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἄνθρωποι στή διάρκεια
τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἀκόμη καί αὐτοὶ πού
διακήρυσσαν ὅτι τήν καθοδηγοῦσαν, δέν γνώριζαν τί
πράγματι ἔκαναν, αὐτή ἡ πλήρης ἀντιστροφή τοῦ
χαρακτήρα τῆς Ἐπανάστασης, ἀπό ἀνθρώπινο ἔργο
ισότητος καί ἀπελευθέρωσης σέ θεϊκό ἔργο κολα-
σμοῦ, συνάδει ἀπόλυτα πρὸς τήν ἀντίληψη πού ἔχει
ὁ Μαίστερ γιά τόν πολιτικό ρόλο τοῦ ἀνθρώπου.
Σύμφωνα μέ τόν Μαίστερ ὁ ρόλος αὐτός περιορίζεται
στό ἐλάχιστο, ἀκριβέστερα περιορίζεται σέ μιᾶ ἀπο-
κωδικοποίηση τῶν ἐπιταγῶν τῆς θεϊκῆς βούλησης
ἔτσι ὅπως αὐτές ἔχουν ἐγγραφεῖ στίς ἱστορίες τῶν
διαφόρων ἐθνῶν, μεταδίδονται ἀπὸ τίς μνήμες καί
ἐπικυρώνονται ἀπὸ τίς παραδόσεις.

Γιά τόν Μαίστερ δέν ὑπάρχει αὐτονομία βούλησης
τῶν ἐπὶ τῆς γῆς πολιτικῶν ὑποκειμένων· οἱ ἄνθρωποι
δέν μποροῦν νά κατασκευάσουν κανένα πολιτικό
οἰκοδόμημα σύμφωνα μέ ἕνα σχέδιο, προϊόν τοῦ λο-
γισμοῦ τους καί τό ὁποῖο νά καταλήγει σέ γραπτές
διατυπώσεις, ὅπως π.χ. ἕνα σύνταγμα· τό μόνο πού
ἐπιβάλλεται νά κάνουν εἶναι νά ἀποκρυπτογραφή-
σουν αὐτό πού ἱστορικά ὑπάρχει. Τό τραγικό λάθος
τῶν ἐπαναστατῶν εἶναι ὅτι προσπάθησαν νά δη-
μιουργήσουν ἐκ τοῦ μηδενός ἕναν πολιτικό χάρτη
παρᾶγνωρίζοντας τή μοναρχική τάξι πραγμάτων, μιᾶ
ἱστορία δηλαδή αἰῶνων ἡ ὁποία συμπύκνωνε τίς
ἀποφάσεις τοῦ Θεοῦ, ἀποκλειστικοῦ κατόχου τοῦ δι-
καιώματος διαμόρφωσης τοῦ πολιτεύματος. Ἄν γιά
τόν Κονσταντ οἱ κατ' αὐτόν ἀκρότητες τῆς Ἐπανά-
στασης, δηλαδή ἡ περίοδος τῆς τρομοκρατίας, δέν
ἀποτελοῦν ὀργανικό μέρος τῆς ἐπαναστατικῆς διαδι-
κασίας ἀλλά μᾶλλον παρεκβάσεις, γιά τόν Μαίστερ
ἀντίθετα εἶναι φυσικές στό βαθμό πού ἀποτελοῦν τι-
μωρία γιά τήν παραβίασι τῆς θεϊκῆς τάξεως πραγμά-
των πού ἐπιχειρήσαν οἱ ἐπαναστάτες.

Ἐξάλλου οἱ ἐπαναστάτες βαρύνονται ὅχι μόνον
ἀπὸ τό ὅτι προσπάθησαν νά οἰκοδομήσουν μιᾶ και-
νούργια κοινωνία σύμφωνα μέ ἕνα προκατασκευασμέ-
νο πνευματικά σχέδιο ἀλλά καί γιά τό ὅτι διαπνέο-
νται στή σύλληψή τους αὐτή ἀπὸ ἀφηρημένες καθο-
λικές ἀρχές. Τό κατηγορητήριο τοῦ Μαίστερ κατὰ τῆς
Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐπιβαρύνεται καί ἀπὸ τό ὅτι
δέν λήφθηκαν ὑπόψη οἱ ἰδιαιτερότητες τῶν ἐπιμέρους

καταστάσεων, οι προϋπάρχουσες πολιτικές συνήθειες έτσι όπως αυτές είχαν ενσωματωθεί στα ήθη των διαφόρων λαών με αποτέλεσμα μία άφηρημένη όρθολογικότητα και μία γενικόλογη επίκληση του ανθρώπου ως ανθρώπου. «Τό Σύνταγμα του 1795, όπως και τα προηγούμενα, έγινε για τόν άνθρωπο. Όμως δεν υπάρχει άνθρωπος στον κόσμο. Στή διάρκεια της ζωής μου είδα Γάλλους, Ιταλούς, Ρώσους κλπ., ξέρω μάλιστα, χάρη στον Μοντεσκιέ, ότι μπορούμε να είμαστε Πέρσες, αλλά όσον αφορά στον άνθρωπο δηλώνω ότι δεν τόν συνάντησα ποτέ στή ζωή μου, αν υπάρχει, υπάρχει εν άγνοιά μου» (σ. 269).

Η απόρριψη των καθολικών πολιτικών αρχών που ισχύουν γενικά για τόν άνθρωπο ως άνθρωπο από τήν πλευρά του Μαίστρ μαρτυρεί τήν επίδραση επάνω του ενός άλλου θεωρητικού της άντεπανάστασης, του Μπέρκ (Burke)· και ο Ίρλανδός Μπέρκ και ο εκ Σαβοΐας Μαίστρ –περιοχή τότε υπαγόμενη στο βασίλειο του Πιεμόντε και της Σαρδηνίας– έρχονται σε ρήξη με τήν κλασική πολιτική φιλοσοφία και τήν αξίωσή της για καθολικές αρχές και εισάγουν ως ανάγκη τήν προσεκτική εξέταση της μερικότητας, καθιστώντας τό πολιτικό πρόβλημα ένα πρόβλημα «πολιτικής κοινωνιολογίας». Τό πρόταγμα του Μαίστρ είναι τό παρακάτω: «Νά βοηθούν οι νόμοι που ταιριάζουν σε κάποιο έθνος, δεδομένου του πληθυσμού, των ήθων, της θρησκείας, της γεωγραφικής θέσης, των πολιτικών σχέσεων, του πλούτου, των προτερημάτων και των ελαττωμάτων του» (σ. 269-270).

Η άρνηση του καθολικού καθώς και των δικαιωμάτων του ανθρώπου εν γένει αντιτάσσει τόν Μαίστρ προς τή φιλοσοφία του Διαφωτισμού και ταυτόχρονα καθιστά τή σκέψη του Μαίστρ μία σκέψη αδράνειας: γιατί μόνον τό καθολικό μπορεί να κινητοποιήσει τούς ανθρώπους· τό ιδιαίτερο, όταν δεν αποτελεί τό επίμερους του καθολικού, όταν δεν εντάσσεται σε αυτό και στέκεται μόνο του, αναπόφευκτα οδηγεί σε μία εκ των υστέρων ιστορικού χαρακτήρα μελέτη ή σε μία νοσταλγία γι' αυτό που χάθηκε, και οι δύο απαγορευτικές οποιασδήποτε πολιτικής πραξεολογίας.³ Έτσι τό αίτημα του Μαίστρ, παρότι εκ πρώτης όψews παρουσιάζεται σαν μία ανάγκη κοινωνιολογικού χαρακτήρα έμβάθυνσης των ιδιαιτεροτήτων, στήν ουσία δεν είναι παρά μία φιλοσοφία της άκινησίας και της συντήρησης.

Η φιλοσοφία αυτή, εξάλλου, είναι πασίδηλη στον τρόπο με τόν οποίο ο Μαίστρ αντιμετωπίζει τόν λαό· «παθητικό όργανο» τό πλήθος, άγεται και φέρεται από μία δράκα ήγετων, που και αυτοί με τή σειρά τους είναι υποχείρια της θείκης πρόνοιας. Οι διατριβές του Μαίστρ ενάντια στή δυνατότητα του λαού να αυτοκυβερνηθεί, με κύριο έπιχείρημα τό ιστορικό άπραγματοποίητο της δημοκρατίας, τροφοδότησαν για πολύ καιρό τήν αντιδραστική σκέψη, ή οποία με

παραλλαγές άρνήθηκε αυτό που σήμερα μοιάζει αυτονόητο, τό σε ποιόν, δηλαδή, ανήκει ή κυριαρχία.

Τό κατά πρώτο λόγο θεοσεβές και δευτερευόντως φιλομοναρχικό έργο του Μαίστρ είναι ένα έργο έγκλωβισμένο στήν εποχή στήν οποία γράφηκε. Αν από αυτό τό έργο πρέπει να διασωθεί κάτι, τότε αυτό είναι ένα έρώτημα που θέτει ο Μαίστρ, παρότι ή απάντηση που ο ίδιος δίνει είναι άτελέσφορη όταν δεν είναι σκοταδιστική. Τό έρώτημα του Μαίστρ είναι πώς μπορεί μία κοινωνία που κατέλυσε τόν παραδοσιακό συνεκτικό ιστό της, τή θρησκεία, και που ανέδειξε τό άτομο ως υπέρτατη όντότητα να συνεχίσει να υπάρχει ως κοινωνία, να διαπνέεται, δηλαδή, από κοινές ιδέες και να προσανατολίζεται σε μία κοινή δράση. Έρώτημα επίκαιρο, αν άναλογισθοΰμε τόν άκρατο ατομικισμό ο οποίος επικρατεί στήν κοινωνία μέσα στήν οποία ζούμε. Βέβαια, τό κατηγορητήριο του Μαίστρ ενάντια στον ατομικό όρθό λόγο που θαλλιέργησε ή φιλοσοφία του Διαφωτισμού ενάντια στη θεωρία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τόν προτεσταντισμό ως «εξέγερση της ατομικής λογικής ενάντια στη συνολική λογική» (σ. 436) δεν πρέπει να μās αφορά. Ούτε, ακόμη περισσότερο, πρέπει να μās αφορά ή λύση που προτείνει, ή έπιστροφή, δηλαδή, σε μία παραδοσιακή κοινωνία «φυσικών ιεραρχιών», ή οποία να στηρίζεται στο λόγο του Θεού, έτσι όπως τόν έρμηνεύει ο άπόλυτος μονάρχης, ως αντίδοτο στή διάλυση που άναγκαστικά έπιφέρει ή χειραφέτηση του ατόμου.

1. Ο Κονσταντ στο βιβλίο του *Η δύναμη της παρούσας γαλλικής κυβέρνησης και ή ανάγκη να συμφιλιωθούμε με αυτή (De la Force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier, 1796)* υποστηρίζει τήν κοινωνία ή οποία προέκυψε από τήν επανάσταση καθώς και τά άστικά συμφέροντα πάνω στα οποία αυτή στηρίζεται, θεωρεί ότι ή αντιπροσωπευτική κυβέρνηση είναι πλέον δυνατή και έπιζητά τόν τερματισμό της επανάστασης μέσα από τήν άρνηση της άντεπανάστασης που δεν είναι γι' αυτόν παρά μία καινούργια επανάσταση.

2. Βλ. σε αυτό τό σημείο Massimo Boffa, «Joseph de Maistre: la défeuse de la souveraineté», *Le Débat*, 39, Μάρτιος-Μάιος 1986, σ. 85-86 ή του ίδιου «Maistre» στο François Furet και Mona Ozouf (έπιμ.) *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Flammarion, Παρίσι 1988, σ. 1015.

3. Βλ. έδώ τίς πολύτιμες παρατηρήσεις του Pierre Manent στήν παρουσίαση των *Στοχασμών*. Complexe, Βρυξέλλες 1988, σ. XIV, ή του ίδιου «MAISTRE Joseph de, 1753-1821», στο F. Chatelet, O. Duhamel, E. Pisier (έπιμ.), *Dictionnaire des œuvres politiques*, P.U.F., Παρίσι 1995, σ. 739.

DIMITRI OBOLENSKY

«Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες»

Μετάφραση Πόπη Πούγιουρου, Ἀγγελ Νικολάου-Κονναρῆ, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Παναγιώτης Ἀ. Ἀγαπητός, ἐκδ. Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1998

τῆς Ἀγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου

Γιά τόν μελετητή τῆς μεσαιωνικῆς ιστορίας τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου καί τῶν Ρώσων τό δυσκολότερο εἶναι, λησμονώντας τά σημερινά σύνορα καί τά ἐθνικά σχήματα, νά ἀντιληφθεῖ τή γεωγραφική ἐνότητα καί τή δημογραφική ποικιλομορφία τῆς Βαλκανικῆς καθώς καί τή μικρή σχετικά ἀπόσταση τοῦ Βυζαντίου, κυρίως τῆς πρωτεύουσάς του, ἀπό τή Ρωσία. Ἐξίσου δύσκολο εἶναι νά προσεγγίσει μέ τούς ὅρους τῆς ὀψιμης μεσαιωνικῆς περιόδου τή συμβίωση ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καί τούς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους καί τούς Ρώσους. Οἱ διανοούμενοι πού ἀνέλαβαν νά γεφυρώσουν τήν ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς τους καί τό Βυζάντιο καί πού ἐργάστηκαν γιά νά μετασχηματίσουν, χωρίς νά τό ἀναιροῦν, τό βυζαντινὸ σέ ἐθνικό, αὐτοὶ δηλαδή πού πρωτοστάτησαν στήν οἰκοδόμηση τῆς βυζαντινῆς «οἰκουμένης», ἀποτελοῦν προνομιακὸ πεδίο μελέτης καί κατανόησης αὐτῆς τῆς πολὺπλευρης καί σύνθετης ιστορικῆς διαδικασίας.

Ἐξί τέτοιες περιπτώσεις διανοουμένων ἀναδεικνύει ὁ γνωστὸς βυζαντινολόγος Ὁμπολένσκυ (D. Obolensky), καθηγητῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, στό βιβλίο πού κυκλοφόρησε στά ἑλληνικά *Ἐξι βυζαντινές προσωπογραφίες*.¹ Μέσα ἀπὸ μιά βιογραφικὴ κατὰ βάση ῥητὴ τοῦ βιβλίου (ισάριθμα κεφάλαια μέ τίτλο Κλήμης Ἀχρίδος, Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Βλαδίμηρος Μονομάχος, Σάββας Σερβίας, Κυπριανὸς Μητροπολίτης Κιέβου καί Μόσχας, Μάξιμος ὁ Ἑλληνας), ἀναδεικνύονται κατὰ κύριο λόγο συλλογικά φαινόμενα καί μάλιστα σέ μιά μακρὰ διάρκεια ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 16ο αἰώνα. Τό βασικότερο ἀπὸ αὐτά εἶναι τὸ φαινόμενο τῆς βυζαντινοσλαβικῆς ὁσμωσης καί τῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τή μεριά τῶν Σλάβων τῶν βυζαντινῶν προτύπων στήν οἰκοδόμηση τῆς πολιτικῆς τους ὁργάνωσης καί στοὺς τρόπους

σκέψης, ἓνα θέμα πού ἀπὸ παλαιότερα ἀπασχόλησε τό συγγραφέα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ συγκεκριμένη προσέγγιση ἀποτελεῖ μιά ὑπέρβαση τῶν θέσεων τῶν

έθνικῶν ιστοριογραφιῶν καί τῆς πολιτικῆς ιστορίας καί ἐντάσσεται στή γενικότερη ἀνανέωση, θεωρητική καί θεματική, τῆς μεταπολεμικῆς ιστοριογραφίας, πού ἔγινε δυνατή μέσα ἀπό τό μπόλιασμα τῆς ιστορίας μέ τή θεματική καί τίς θεωρητικές ἀναζητήσεις ἄλλων ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ συγγραφέας εἶχε συμμετάσχει σ' αὐτό ἀπό παλαιότερα.² Στό συγκεκριμένο βιβλίο, πού εἶναι γι' αὐτόν τό λόγος κι ἕνα ιστοριογραφικό πρότυπο, ἡ βιογραφία φωτίζει τήν κοινωνική ιστορία κι αὐτή μέ τή σειρά της δείχνει τά ὅρια καί τίς ἀντιφατικές ἀπολήξεις τῆς ἀτομικῆς δράσης.

Τό ἔργο αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ γνωστοῦ στό ἑλληνικό κοινό βιβλίου τοῦ ἴδιου συγγραφέα *Ἡ Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία. Ἡ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη 500-1453*, 2 τόμοι, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991 [1971]. Σ' ἐκεῖνο εἶχε ἐπιχειρηθεῖ μιά συνολική, θεματική κατά βάση, ἐξέταση τῆς ἀνάδυσης τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί τῆς συγκρότησης μιᾶς αὐτοσυνειδήσης μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους καί τὸν ἐγγραμματισμό τῆς σλαβικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς Κύριλλο καί Μεθόδιο, μέσα δηλαδή ἀπὸ τὴ σχέση τους μέ τό Βυζάντιο. Οἱ διαφορετικοὶ δρόμοι πού ἀκολούθησε ὁ κάθε λαὸς τονίζονται σ' αὐτό μέ εὐστοχία, ἔτσι ὥστε νά φανεῖ τό βάρος τῆς βυζαντινῆς ἀλλὰ καί τῆς δικῆς τους παράδοσης πού ὁ καθένας κουβαλοῦσε ἀπὸ τίς μακρινές τους κοιτίδες. Τό σχῆμα τῆς «Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας» –αὐτό πού οἱ ἴδιοι οἱ Βυζαντινοὶ ὀνόμαζαν «οἰκουμένη»–, πού «μᾶλλον τολμηρά», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, πρότεινε τότε γιὰ νά κατανοήσουμε τοὺς πολιτιστικούς κυρίως δεσμούς ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους, τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία καί τό Πατριαρχεῖο, ἀποδείχτηκε τελικὰ μιά καλὴ ἐπιλογή. Τώρα μέ τίς *Ἐξὶ βυζαντινῶν προσωπογραφίαις* ὁ συγγραφέας προσανατόλισε τό ἐνδιαφέρον του στὴ δράση ὀρισμένων διανοουμένων –οἱ περισσότεροι εἶναι κληρικοί. Κατάφερε ἔτσι μέσα ἀπὸ τίς βιογραφίες τους νά φωτίσει τὴ διαδρομὴ τῶν λαῶν πού ὁ καθένας τους ἀνέλαβε νά καθοδηγήσει καί νά διαφωτίσει ὡς ὁμοεθνῆς ἢ ὡς Βυζαντινὸς ἀπεσταλμένος. Καθὼς ὅλοι τους ἦταν ἐκφραστές μιᾶς οἰκουμενικῆς χριστιανικῆς ἀντίληψης, κυρίαρχης τότε στοὺς βυζαντινοὺς πολιτικούς καί ἐκκλησιαστικούς κύκλους, ἡ διερεύνηση τῆς δράσης τους φωτίζει τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἡ πολιτικὴ καί θρησκευτικὴ ἰδεολογία ἔγινε ἀποδεκτή, ἀλλὰ καί τίς ἀντιδράσεις πού προκαλοῦσε ἡ ταύτιση ὀρθοδοξίας καί βυζαντινῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὅταν προβαλλόταν στό πολιτικό πεδίο κάθε χώρας.

Ἐπιλέγοντας ὡς πρώτη προσωπογραφία τὸν Κλήμη Ἀχρίδος (περ. 840-916), ὁ συγγραφέας ἀγγίζει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ νήματος γιὰ τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου τῆς βυζαντινοσλαβικῆς συνύπαρξης καί πολιτισμικῆς ὁσμωσης. Αὐτὸς ὁ Βούλγαρος μαθητὴς τοῦ Κυρίλλου

καί τοῦ Μεθοδίου μᾶς συνδέει μέ τὴν ἀποστολὴ τῶν δύο ἀδελφῶν στὴ Μοραβία τὸ 863, ὅπου, προσκαλεσμένοι ἀπὸ τὸν ἐκεῖ ἡγεμόνα, μετέφρασαν στὴ σλαβικὴ γλῶσσα καί κατέγραψαν σ' αὐτὴ, σὲ ἀλφάβητο πού ἐπινόησαν, ἱερά καί λειτουργικά κείμενα. Ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τους, πού κυνηγήθηκαν ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μεθοδίου (885) καί διώχτηκαν ἀπὸ τὴ Μοραβία, ὁ Κλήμης καί ὁ Ναούμ εἶναι αὐτοὶ πού μετέφεραν στὴ Βαλκανικὴ καί διέσωσαν τὴν κυριλλομεθοδιανὴ παράδοση. Ἰδιαίτερα ὁ Κλήμης ὡς ἱερέας στὴν ἀρχὴ στάλθηκε ἀπὸ τὸν μόλις βαπτισμένο Βούλγαρο ἡγεμόνα Βόρι νά διδάξει τὸ χριστιανισμό στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴν Ἀδριατικὴ καί τὴ λίμνη Ἀχρίδα μέ κέντρο τὴν ὁμώνυμη πόλη. Ἐκεῖ λίγο ἀργότερα, ἀφοῦ χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος, κατάφερε νά μνηθεῖ στό χριστιανισμό τὸ «ἄξεστο» καί «τελείως ἀνίδεο» στὸν θεϊκὸ λόγο καί τίς γραφές» ποιμνιὸ τοῦ καί κυρίως νά ἐκπαιδεύσει ἕναν ἀριθμὸ μαθητῶν –3500, σύμφωνα μέ ἕναν ἀπὸ τοὺς βίους του– οἱ ὁποῖοι μπορούσαν νά ἀντικαταστήσουν τὸν βυζαντινὸ κληρὸ καί τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα στὴ λειτουργία. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσης τοῦ Κλήμη εἶχαν πράγματι μακροπρόθεσμα καί σταθερά ἀποτελέσματα. Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα, πού ἱδρύσε στὴν Ἀχρίδα, ἀπέτελεσε «κέντρο ἐκπαίδευσης τοῦ ἐγγῶριου κλήρου» καί «κοιτίδα τοῦ σλαβικοῦ χριστιανισμοῦ στὰ Βαλκάνια». Παρόμοια δράση ἀνέπτυξε ὁ Κλήμης καί στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴ βουλγαρικὴ πρωτεύουσα Πρεσλάβα. Τό νόημα τῆς δράσης του δέν περιορίζεται ὡστόσο στό ἱεραποστολικό, παρ' ὅλο πού πρόκειται γιὰ ἕνα ἐντυπωσιακὸ ἐπίτευγμα. Ἡ συνειδητοποίηση ἀπὸ μέρους του ὅτι οἱ Σλάβοι ὡς «ἕνας νέος λαὸς» ἀναγεννήθηκαν πνευματικά, καθὼς μπορούσαν νά «συγκαταλέγονται στὰ μεγάλα ἔθνη πού ὑμνοῦν τὸ Θεὸ στὴ δικὴ τους γλῶσσα», αὐτό κυρίως τὸν καθιστᾷ, σύμφωνα μέ τὸν συγγραφέα, ἕναν «ἀπὸ τοὺς κύριους ἀρχιτέκτονες τῆς βυζαντινῆς πολιτισμικῆς κοινοπολιτείας».

Ἡ περίπτωση τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδας, ἑνὸς μορφωμένου ἀνώτερου ὑπαλλήλου, εἶναι πιὸ πολὺ πλοκή καί γι' αὐτό πιὸ πολυσυζητημένη στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία. Ὁ συγγραφέας, χωρὶς νά ταχθεῖ μέ τίς θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἀπόψεις τῶν ἐθνικῶν ιστοριογραφῶν γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Θεοφύλακτου ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδας, προσπάθησε νά ἐξετάσει αὐτὸ τὸν Βυζαντινὸ ἱεράρχη μέσα ἀπὸ τίς ἀντιφάσεις πού ὁ ἴδιος βίωνε λόγω τῆς μόρφωσής του καί ταυτόχρονα τῆς ἀδυναμίας του νά ἐπικοινωνήσει μέ ἕνα ποιμνιο πού τοῦ ἦταν ξένο, ὄχι μόνο γλωσσικά. Ὡς αὐτοκρατορικός ἐκπρόσωπος σὲ μιά περιοχὴ πού πρὶν ἀπὸ τίς κατακτήσεις τοῦ Βασιλείου Β' (1018) ἀνῆκε στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησία, ὁ Θεοφύλακτος, στὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει «μιά φυσιολογικὴ συντηρητικὴ θεώρηση... ὡς ἀνερχόμενου ἀστέρα», κατάφερε τελικὰ νά «ἀντιμετωπίσει θετικὰ κοι-

ωνίες και ιδεολογίες που του ήταν ξένες». Μέ βάση αυτή την προβληματική ο συγγραφέας, μέσα από την κριτική ανάλυση των πηγών, διακρίνει τις πολυσυζητημένες λογοτεχνικές συμβάσεις στα κείμενα του Θεοφύλακτου, με τις οποίες εκφράζει την αντιπάθειά του για τον τόπο και τους ανθρώπους, από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν το καθήκον του και το συμφέρον της αυτοκρατορίας στην καθοδήγηση του ποιμνίου του. Για να απαντήσει ο συγγραφέας στο ερώτημα «ποιοί ήταν τό μυστικό αυτής της περιέργης προσαρμοστικότητας», αντιπροβάλλει τις σκόρπιες μαρτυρίες της πρώτης ομάδας με τα αγιολογικά κείμενα που έγραψε εκεί (Βίος Κλήμη Ἀχρίδας, Μαρτύριον τῶν ἱερομαρτύρων ἐν τῶν ἐν Τιβεριοπόλει μαρτυρησάντων). Μ' αυτά κατά τη γνώμη του ο Θεοφύλακτος «γεφυρώνει τό χάσμα ανάμεσα στον κόσμο της Κωνσταντινούπολης και της Ἀχρίδας». Ἡ αποδοχή από μέρους του της κυριλλομεθοδιανής παράδοσης δίνει στην προσπάθειά του την ιδεολογική βάση και ταυτόχρονα δικαιώνει τό έργο του. Ἡ ανάδειξη μιᾶς αυτοκρατορικής έκδοχης της ιστορίας της αρχιεπισκοπῆς του, στηριγμένη στην τοπική σλαβική παράδοση, ὅπως αυτή διαμορφώθηκε από τόν Κλήμη, δέν συνέβαλε παρά στή στερέωση μιᾶς ιδιαίτερης συλλογικῆς ταυτότητας που ἐγκαινίασε ὁ πρῶτος «ἐπίσκοπος στή βουλγαρική γλώσσα», ὅπως ὁ συγγραφέας ἀποκαλεῖ τόν Κλήμη. Αὐτή ὡστόσο ἡ ταυτότητα δέν ἀποκτᾷ μόνο μεγαλύτερη συνοχή μέσα ἀπό τό έργο τοῦ Θεοφύλακτου, ἀλλά καί ἐντάσσεται ἁρμονικά στή βυζαντινή παράδοση. Ἀνιχνεύοντας, τέλος, τή γενικότερη κοσμοαντίληψη τοῦ Θεοφύλακτου ὁ συγγραφέας πολύ εὐστοχα ἐντοπίζει τίς ἀφετηρίες της δράσης τοῦ Βυζαντινοῦ ἱεράρχη στά ἴδια του τά λόγια: «βαρβαρικῶν χωρῶν καταδουλώσεις χρηστότητι μᾶλλον ἐπαγομένων ἢ δόρατι».

Τό τρίτο «πορτρέτο» που σκιαγραφεῖ ὁ Ὁμπολένσκιν εἶναι τοῦ Ρώσου πρίγκιπα Βλαδίμηρου Μονομάχου. Ὁ Βλαδίμηρος ἦταν ἐγγονός τοῦ Ρώσου ἡγεμόνα Γιαροσλάβου που ἐπικύρωσε μιᾶ συνθήκη μέ τό Βυζάντιο, παντρεύοντας τόν γιό του Βοϊέβολοντ μέ μιᾶ Βυζαντινή πριγκίπισσα, πιθανότατα τήν κόρη τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, ἀπ' ὅπου καί τό βυζαντινό προσωνύμιό του. Ὁ Βλαδίμηρος (1053-1125) ἀπέτελεσε σέ μιᾶ κρίσιμη περίοδο τήν πολιτική συνοχή της χώρας του μέ ἀνάλογη γέφυρα ἀνάμεσα στό Βυζάντιο καί στούς Ρώσους. Ἀπό τή μιᾶ ὁ κίνδυνος πολιτικῆς διάσπασης, μετά τό θάνατο τοῦ παπποῦ του, κι ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἐμφάνιση τῶν Κουμάνων (1061) ἔθεσαν στόν Βλαδίμηρο τό διπλό καθήκον της πολιτικῆς συνοχῆς καί της στρατιωτικῆς ἄμυνας. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική ὁ συγγραφέας προσεγγίζει κριτικά τά ἱστορικά δεδομένα καί τίς ἀπόψεις της σύγχρονης ἱστοριογραφίας. Τό τέλος της ἐνδοδυναστικῆς διαμάχης σήμανε τήν τελική ἐπικράτηση τοῦ Βλαδίμηρου μέ ἔδρα τό Κίεβο,

που εἶχε κτιστεῖ μέ πρότυπο τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Διδασκαλία που ἔγραψε καί που περιέχει αὐτοβιογραφικά στοιχεῖα συμπυκνώνει τήν κοσμοαντίληψή του καί τούς στόχους της δράσης του. Οἱ βυζαντινές ἐπιδράσεις, που ἀνιχνεύονται στό έργο του, συμπληρώνονται σήμερα ἀπό τό μολυβδόβουλό του μέ ἑλληνική ἐπιγραφή καί τό φυλακτό, που πιθανότατα ἀνήκε στον ἴδιο, μέ ἑλληνική καί σλαβική ἐπιγραφή, σπάνιο δείγμα συγκερασμοῦ χριστιανικῆς καί παγανιστικῆς παράδοσης. Τέλος, μέσα ἀπό τίς παραστάσεις στήν Ἀγία Σοφία τοῦ Κιέβου που φιλοτεχνήθηκαν στήν περίοδο της βασιλείας του, μέ τόν Βυζαντινό αὐτοκράτορα νά παρακολουθεῖ ἀγωνίσματα στον Ἰππόδρομο, σκιαγραφεῖται ἀπό τόν συγγραφέα ἡ ρωσική έκδοχή της Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας.

Ὁ Σάββας (1175-1235), γιός τοῦ Στεφάνου Νεμάνια, ἰδρυτῆ τοῦ μεσαιωνικοῦ σερβικοῦ κράτους, που μόνασε μαζί μέ τόν πατέρα του στό Ἅγιο Ὄρος, ἐπιλέχθηκε δίκαια ἀπό τόν συγγραφέα νά συμπεριληφθεῖ ὡς «ὁ κύριος συντελεστής» χάρη στον ὅποιο «ὁ μεσαιωνικός πολιτισμός της Σερβίας ἀπέκτησε βυζαντινή σφραγίδα». Πράγματι, ὁ Σάββας ἀπό νεαρή ἡλικία ἐπέλεξε νά μονάσει στό Ἅγιο Ὄρος, κι αὐτό ἀποτέλεσε τήν πνευματική του πατρίδα, ἀπό τήν ὅποια ἀντλήσε ἀργότερα τά πνευματικά καί διοικητικά πρότυπα γιά τήν ὀργάνωση της σερβικῆς ἐκκλησίας. Μέ τίς δωρεές που ἔκανε ἀπό κοινού μέ τόν πατέρα του σέ μονές τοῦ Ἁθῶ καί της Θεσσαλονίκης καί ἀργότερα μέ τήν ἴδρυση της μονῆς Χιλανδαρίου (1198) ἀπέκτησε τά ἐρεῖσματα ὥστε, σέ μιᾶ κρίσιμη φάση γιά τή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία μετά τό 1204, νά πετύχει μέ τήν ἐγκριση της πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, που ἔδρευε τότε στή Νίκαια, τήν ἴδρυση μιᾶς αὐτοκέφαλῆς σερβικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἀγιοποίηση καί ἡ μετακομιδή τῶν λειψάνων τοῦ πατέρα του, που τελείωσε τή ζωή του ὡς μοναχός Συμεών στό Ἅγιο Ὄρος, φανερώνει τήν ἐπιδίωξη καί ἀποδοχή ἀπό μέρους τοῦ Σάββα μιᾶς ἀρχαίας σλαβικῆς παράδοσης γιά τή λατρεία τῶν νεκρῶν προγόνων. Αὐτή ἡ ἐπιλογή συνδυάστηκε μέ τήν ἐφαρμογή βυζαντινῶν προτύπων γιά τή σύνταξη ἐνός νομοκανόνα γιά τήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση – ἡ ἄμεση ἐπαφή του μέ τή Θεσσαλονίκη στάθηκε εὐεργετική σ' αὐτό τόν τομέα. Τέλος, ἡ ὀρθόδοξη χριστιανική ιδεολογία που τελικά υἱοθετήθηκε στή σερβική πολιτική ιδεολογία καί σ' ὅλους τούς τομεῖς της κοινωνικῆς καί μοναστικῆς ζωῆς εἶναι τά βασικά ἐπιτεύγματα της βυζαντινοσερβικῆς ὁμορφῆς στό πρόσωπο τοῦ Σάββα. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ κοσμοπολιτικός καί οἰκουμενικός χαρακτήρας τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανισμοῦ ἔδωσε τό θεωρητικό πλαίσιο γιά τή συγκρότηση καί τήν ἐκφραση μιᾶς τοπικῆς, ἐθνικῆς παράδοσης.

Οἱ δύο τελευταῖες προσωπικότητες που ἐξετάζει ὁ συγγραφέας, δηλαδή ὁ Κυπριανός μητροπολίτης Κιέβου καί Μόσχας καί ὁ Μάξιμος ὁ Ἑλληνας, φωτί-

ζουν την κυρίαρχη τάση στη βυζαντινή εκκλησία και πολιτική ζωή από τον 14ο αιώνα, δηλαδή τον ήσυχασμό που επέδρασε καταλυτικά στους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης. Σε μία περίοδο συρρίκνωσης και ανασφάλειας για την τύχη της αυτοκρατορίας, η ακτινοβολία της βυζαντινής ορθόδοξης παράδοσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά τη νίκη των ήσυχαστών σε εκκλησιαστικό και πολιτικό επίπεδο, είναι πράγματι εκπληκτική, αν και φαινομενικά αντιφατική.

Η δράση του Βούλγαρου Κυπριανού, που από νωρίς είχε ενταχθεί στον πατριαρχικό κύκλο της Κωνσταντινούπολης —ήταν οίκειος καλόγηρος, δηλαδή της απόλυτου εμπιστοσύνης του πατριάρχη και ήσυχαστή Φιλόθεου από το 1370 περίπου—, συμπιέει με την άνοδο του ήσυχαστικού κινήματος και την εξάπλωσή του εκτός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στο πλαίσιο της κηδεμονίας πάντων από τη μεριά του Πατριαρχείου. Ο Κυπριανός είχε έρθει σε επαφή με την ήσυχαστική παράδοση και τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της στην περίοδο που προηγήθηκε, ότανμόναζε στο Άγιο Όρος. Η ευκαιρία όμως να συμβάλει στην υλοποίηση αυτού του νέου ιδεολογικού προσανατολισμού του δόθηκε με την αποστολή που του ανατέθηκε στο Κιέβο (1373/4). Για άλλη μία φορά η οικουμενική πολιτική του Βυζαντίου διαπλεκόταν με τοπικές, εθνικές, παραδόσεις και αίτηματα. Η αποστολή ωστόσο του Κυπριανού ως μητροπολίτη Κιέβου και Λιθουανίας περιπλέχτηκε μέσα στη διαμάχη ανάμεσα στο δυνάστη της Λιθουανίας και το πριγκιπάτο της Μόσχας για την κατοχή της εκκλησιαστικής έδρας ή το χωρισμό της επικράτειας του μητροπολίτη Κιέβου και πασών των Ρωσιών σε δύο ξεχωριστές εκκλησίες. Η «ιερά πολιτεία των Χριστιανών» κινδύνευε έτσι να διασπαστεί ανάμεσα στον Αλέξιο μητροπολίτη Μόσχας και τον Κυπριανό. Τδιαίτερα όμως μετά το θάνατο του πρώτου ο Κυπριανός δυσκολεύτηκε αλλά κατάφερε να συμβάλει με τη δράση του και τα έργα του σε μία σταθερή σύνδεση της ρωσικής εκκλησίας με το Πατριαρχείο και στη συνοχή του ποιμνίου του στη βάση των μηνυμάτων του ήσυχασμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτός ο «φιλορρώμιος» Βούλγαρος, όπως και οι προηγούμενοι διανοούμενοι, εργάστηκε συνειδητά για τη συνοχή της Βυζαντινής Κοινοπολιτείας στη σπαρασσόμενη Ρωσία και έκανε να ριζώσει εκεί η μυστική παράδοση του ήσυχασμού.

Την ύστερη φάση της βυζαντινής κοινοπολιτείας παρακολουθούμε μέσα από την ταραγμένη ζωή του τελευταίου εκπροσώπου της Μάξιμου του Έλληνα. Πρόκειται για τον Μιχαήλ Τριβόλη από την Άρτα, που σπούδασε στην Ιταλία. Οι διαφορετικές ψηφίδες που συνθέτουν το μωσαϊκό της ζωής του (από δομνικανός μοναχός, θαυμαστής του Σαβοναρόλα και τέλος μοναχός στο Βατοπέδι) αποκτούν νόημα μέσα

από τη σύνδεση που προτείνει ο συγγραφέας, παρά τα κενά των πηγών. Ο Μάξιμος επιλέγεται από τις άθωνικές αρχές ως ειδήμων των ιερών κειμένων, για να σταλεί στη Μόσχα, κάτι που είχε ζητήσει ο ήγεμόνας Βασίλειος Γ' (1516). Ταυτόχρονα επιφορτίζεται από το Πατριαρχείο να ενισχύσει το κύρος του στη Ρωσία και να εξασφαλίσει βοήθεια για τους έλληνορθόδοξους υπηκόους του σουλτάνου. Το μεταφραστικό έργο του Μάξιμου —τη γνώση της ρωσικής πρέπει να απέκτησε ή να την τελειοποίησε επί τόπου— συναρτάται αναγκαστικά με τις πολιτικές και εκκλησιαστικές αντιπαλότητες της περιόδου αυτής στη Ρωσία. Οι εξελίξεις ήταν απρόδλεπτες και δυσάρεστες γι' αυτόν, μία και προσπάθησε να αποκαταστήσει σε βάρος της ντόπιας πολιτικής εξουσίας το κύρος του Πατριαρχείου και να αντιταχθεί ταυτόχρονα στο δικαίωμα γαιοκτησίας των μονών. Αφού πέρασε δύο φορές από δίκη (1525 και 1531), τα τελευταία χρόνια της ζωής του έζησε στη Μονή Άγίας Τριάδας έξω από τη Μόσχα στο Ζαγκόρσκ. Σ' αυτή τη φάση της ζωής του Μάξιμου ο συγγραφέας αναγνωρίζει μία συμβολική αξία, που σηματοδοτεί την απομάκρυνση της Ρωσίας από τη βυζαντινή κληρονομία της.

Από τη σύντομη παρουσίαση των απόψεων του συγγραφέα, έγινε φανερό πως οι Έξι προσωπογραφίες φωτίζουν, με διαφορετικό τρόπο ή καθεμιά, καιρία ζητήματα της μεσαιωνικής ιστορίας και της εθνογένεσης των Σλάβων. Η δράση τους δείχνει σε μία μακρά περίοδο το ειδικό βάρος της βυζαντινής παράδοσης, όπως αυτή μετεξελιχτηκε υπερτονίζοντας το μυστικό στοιχείο. Η κυριλλομεθοδιανή παράδοση, όπως την αποτύπωσαν ο Κλήμης και ο Θεοφύλακτος, άνοιξε το δρόμο για τη διεύρυνση της Βυζαντινής Κοινοπολιτείας, αλλά η δράση τους, αν και ακολουθήθηκε γενικά την ίδια κατευθυντήρια γραμμή, δεν ταυτίζεται με εκείνη του Σάββα, του Κυπριανού ή του Μάξιμου, γιατί τα κράτη στα οποία έδρασαν βρίσκονταν σε διαφορετικό βαθμό ανάπτυξης και άρα σε διαφορετική σχέση με το Βυζάντιο.

Η επεξεργασία των παραπάνω σύνθετων ζητημάτων από τον Ντ. Όμπολένσκυ, δέκα χρόνια πριν, μπορεί να οδηγήσει σήμερα σε ερωτήματα που προκύπτουν από σύγχρονους προβληματισμούς. Θα περιοριστούμε να σημειώσουμε δύο, αυτά που νομίζουμε πως θίγουν συλλογικά και διαχρονικά φαινόμενα. Το σύνθετο φαινόμενο της «μεταβολής των ήθων» των «άνιδρύτων έθνων», μ' άλλα λόγια της διεύρυνσης της χριστιανικής «οικουμένης», σχετίζεται κυρίως με την εμφάνιση σ' αυτά μιας νέας κυρίαρχης ομάδας που ανέλαβε την άσκηση της πολιτικής εξουσίας και την οικονομική και κοινωνική ανοδοιοργάνωση με βάση τα βυζαντινά πρότυπα, γιατί αυτός ήταν ο μόνος τρόπος που της επέτρεπε να υπάρχει ως ύπολογισμη δύναμη. Η αποδοχή της χριστιανικής θρη-

σκειάς ἀφορᾶ ἓνα ἀπό τὰ πεδία αὐτῆς τῆς «μεταβολῆς». Ἀπομένει νά δοῦμε, στό μέτρο πού δέν ἔχει ἀπασχολήσει τούς ἐρευνητές, τούς μηχανισμούς πού λειτουργοῦσαν ἐντός τοῦ Βυζαντίου καί ἐντός τῶν νέων «ἐθνῶν», ὥστε νά γίνει κατανοητό πῶς μαζί μέ «τό ἄπιστον» μπόρεσαν νά «ἀποβάλλουν» «τό τε ἄγριον καί τό νομαδικόν», νά «ἰδρυθοῦν» δηλαδή ὡς ἔθνη. Μιά περιοδολόγηση αὐτῶν τῶν μεταβολῶν γιά καθένα ἔθνος ἀλλά καί γενικότερα γιά τή διαδικασία διεύρυνσης τῆς Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας ὡς ἰδεολογικῆς καί οἰκονομικοπολιτικῆς ἐνότητας θά διαφωτίζε τό θέμα διαχρονικά. Στή βάση τῆς ἰδίας προβληματικῆς μποροῦν νά μελετηθοῦν οἱ ἴδιοι καί ἄλλοι διανοούμενοι, ὅσοι μπόρεσαν νά συμπυκνώσουν σέ μιᾶ χριστιανική ἰδεολογία τό αἶτημα τῶν κυρίαρχων ὁμάδων νά μετεξελίξουν τίς χαλαρά ὁργανωμένες ἢ νομαδικές κοινωνίες τους σέ χριστιανικά κράτη κατά τό βυζαντινό πρότυπο. Ἡ πολιτική ἐπιλογή ἀπό τούς διανοούμενους τοῦ ἴδιου ἢ παραπλήσιου διαμετρήματος μέ ὅρους χριστιανικούς εἶναι ἴσως ἓνα ὁξύμωρο σχῆμα, γιατί στή δράση τους τέμνεται ταυτόχρονα τό χριστιανικό/οἰκουμενικό μέ τό ἐθνικό. Χάρη ὡστόσο στίς συμβολές τοῦ Ντ. Ὁμπολένσκυ, εἴμαστε ἔτοιμοι νά θέσουμε παρόμοιες ὑποθέσεις ἐργασίας, πολύ περισσότερο σήμερα, πού στόν σλαβικό κόσμο ἀναβίωσαν ἐθνικές ιδέες δυσδιάκριτες, ὡς πρός τό «μυστικό» τους περιεχόμενο καί τό φανατισμό, ἀπό τή θρησκευτική πίστη.

Πολλαπλά χρήσιμο λοιπόν τό βιβλίο γιά τίς ἔξι βυζαντινολογικές προσωπικότητες, εἶναι εὐχάριστο πού ἔρχεται, ἂν καί ἀργοπορημένα, νά ἐμπλουτίσει τήν ἐλληνική βιβλιογραφία, πολύ περισσότερο μάλι-

στα πού μεταφράστηκε σέ καλὰ ἑλληνικά³ (κάτι στό ὅποιο ἀτύχησε παταγωδῶς τό προγενέστερο βιβλίο τοῦ Ὁμπολένσκυ *Ἡ Βυζαντινή Κοινοπολιτεία*, πού ἀναφέραμε πιό πάνω) καί ὅπου συμπεριλήφθηκαν οἱ χάρτες καί οἱ εἰκόνες τοῦ πρωτότυπου.

1. *Six Byzantine Portraits*, Clarendon Press, Oxford 1988.

2. Βλ. π.χ. ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει σχετικά μέ τόν ὄρο acculturation στήν ἀνακοίνωσή του «Late Byzantine culture and the Slavs: A Study in Acculturation», *XVe Congrès international d'Études byzantines. Rapports et co-rapports*, Ἀθήνα 1976, σ. 3-23, καί στό *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1982. Τό ἴδιο πρόβλημα εἶχε συζητηθεῖ καί στό 12ο Συνέδριο Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, Βιέννη 1965.

3. Ἐλάχιστα τὰ τυπογραφικά λάθη καί οἱ μεταφραστικές ἀδεξιότητες. Σημειώνουμε τό Ζακυνθινός ἀντί Ζακυνθινός, Νεμάνγιτς ἀντί Νεμάνιτς, Τούρνοβο ἀντί Τί(η) ὕρνοβο. Πιό σοβαρό εἶναι ἴσως ἓνα μεταφραστικό λάθος πού βλέπουμε ὅλο καί συχνότερα τὰ τελευταῖα χρόνια: οἱ ὄροι nationalism καί nationalist μεταφράζονται ἀδιακρίτως μέ τούς ὄρους ἐθνικισμός καί ἐθνικιστής, παρ' ὅλο πού στά ἑλληνικά διαθέτουμε ἤδη ἀπό τό 19ο αἰῶνα (ὡς νεολογισμούς τούς σημειώνει ὁ Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεισῶν, προλεγόμενα* Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1980 [1900]) ἐθνισμός καί ἐθνικισμός, πού σήμερα ταυτίζεται μέ τό σοβινισμός. Γιά τή μεσαιωνική ἱστορία ὁ δεύτερος ὄρος εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλος. Τίς περισσότερες φορές ἐνδείκνυται ὁ πρῶτος ἢ ἀπλῶς περιφράσεις, ὅπως π.χ. ἐθνική συνείδηση κλπ. (βλ. σ. 282, 308, 319, 323).

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ

«Σημειώσεις από τό τέλος τοῦ αἰώνα»

Ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1999

τοῦ Ἀγγελοῦ Ἐλεφάντη

Εἶχα διαβάσει τὰ περισσότερα ἀπό τὰ κείμενα τοῦ Νάσου Βαγενᾶ, πού τώρα συγκεντρώθηκαν στόν τόμο *Σημειώσεις ἀπό τό τέλος τοῦ αἰώνα* καί πού εἶχαν δημοσιευτεῖ μεταξύ Αὐγούστου 1984 καί Αὐγούστου 1999 στό *Βῆμα* καί τὰ *Νέα*. Σέ ἐκείνη τήν περιδιάβαση τοῦ κυριακάτικου Τύπου, σέ ἑκατοντάδες ἀνοστές σελίδες πού ἀπό τό ξεφύλλισμά τους ἀπομένει συνήθως μόνο ἡ μουντζούρα τῆς μελάνης στά δάκτυλα, κάθε φορά πού ἐπεφτα πάνω σέ κείμενο τοῦ Βαγενᾶ ἦταν γιά μένα ἓνα ξάφνιασμα. Ἐνα εὐχάριστο ξάφνιασμα, γιατί ἡ ἀνάγνωσή του δέν ἄφηνε τήν αἴσθηση τῆς ἀνοστιᾶς καί τοῦ χαμένου χρόνου πού προκαλεῖ ἡ σπουδαιοφάνεια καί ἡ ἀσημαντολογία μιᾶς ὀρισμένης ἐφημεριδογραφικῆς πρακτικῆς. Εἶχαν κάτι νά πουν αὐτά τὰ κείμενα, ὁ συγγραφέας τους εἶχε κάτι νά πεῖ καί διέθετε ἓνα τέτοιο τρόπο νά τό πεῖ πού σέ ἔκανε μέτοχο τοῦ προβλήματος καί τοῦ προβληματισμοῦ του. Τώρα, τὰ ξαναδιάβασα ὅλα μαζί καί μοῦ ἄφησαν μιᾶ διπλή τέρψη. Καί γιατί ὁ χρόνος δέν τά ἀκύρωσε, δέν ἦταν γραπτά «ὀρισμένης περιστάσεως» (Γκαῖτε) πού παρήλθε· τό πρόβλημα πού πραγματεύονται ἐξακολουθεῖ νά θρίσκεται ἀνάμεσά μας καί ὁ προβληματισμός τοῦ Ν. Βαγενᾶ παραμένει ἐρεθιστικός καί γόνιμος. Κάτι σάν ξυπνητήρι. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τὰ ἄρθρα αὐτά συγκεντρωμένα ὅλα μαζί στόν τόμο τῶν *Σημειώσεων* δείχνουν καλύτερα τήν ὀπτική τοῦ συγγραφέα τους ἔτσι καθὼς δοκιμαζόταν ὁ ἴδιος κι ὅπως ἡ σκέψη του ξετυλιγόταν αὐτά τὰ δεκαπέντε χρόνια τοῦ τέλους τοῦ αἰώνα ἀρθρώνοντας ἓνα συνεκτικό σῶμα. Σπανίζουν τέτοια ἄρθρα στόν ἐλληνικό Τύπο, συγκροτητικά μιᾶς ἀποψης, εἴτε τό θέμα τους εἶναι φιλολογικό εἴτε ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας, τό ποδοσφαίρο ἢ τὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας. Ὡς εἶδος θεωροῦνται «ἐπιφυλλίδες», ὅρος πού, σήμερα πιά, τὰ ἀκυρώνει, τὰ ἀποδυναμώνει, τὰ προσομοιάζει μέ τήν

ὀνομαζόμενη «ἐκθεση ἰδεῶν» πού γράφεται ὄχι ἀπό ἐφήβους, ὑποχρεωμένους νά διαγωνισθοῦν στίς Γενικές Ἐξετάσεις, ἀλλά ἀπό ἐνήλικες λογίους ἢ ἐπιστήμονες, καλούμενους νά κοσμήσουν μέ τό κύρος τῆς ἐιδικότητάς τους καί τοῦ ὀνόματός τους κάποια σελίδα τῆς ἐφημερίδας. Ἄν αὐτή εἶναι γενικά ἡ σημερινή λειτουργία τῶν «ἐπιφυλλίδων», ὅπου τό κύριο στοιχεῖο δέν εἶναι τί λέει ὁ ἐπιφυλλιδογράφος ἀλλά ποιός εἶναι, πόσο «ἐπώνυμος» εἶναι, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν «ἐπιφυλλίδες» σημαντικές. Καί τὰ κείμενα τοῦ Νάσου Βαγενᾶ εἶναι ἀπό τὰ σημαντικά.

Ἀλλά γιατί εἶναι σημαντικά; Γιά νά ἀποφύγει κανεῖς τήν ταυτολογία τῆς ἐξ ὑποκειμένου κρίσεως —π.χ. ὁ Ν. Βαγενᾶς εἶναι δόκιμος φιλόλογος, νεοελληνιστής μέ πλούσιο συγγραφικό καί ἐρευνητικό ἔργο, καθηγητής πανεπιστημίου, ποιητής· ἓνα τόσο σπουδαῖο πρόσωπο δέν μπορεῖ παρά νά λείπει σπουδαῖα πράγματα. Καί ὁ κύκλος κλείνει ἐνῶ στό ἐσωτερικό του στέκουν χάσκουσες οἱ ὑμολογίες— πρέπει νά δοκιμάσει νά μιλήσει γιά τὰ ἴδια τὰ κείμενα, νά συνομιλήσει μαζί τους. Γιατί καί τὰ ἴδια, καθὼς γράφονταν, ἔπαιρναν μέρος σέ μιᾶ συζήτηση, ἀπαντοῦσαν μέ τόν τρόπο τους σέ κάποιο ἐρώτημα καί ἔθεταν περισσότερα πού παραμένουν ἀκόμη ἀνοιχτά. Γιά νά μιλήσει ὅμως κανεῖς γιά τὰ ἄρθρα τῶν *Σημειώσεων* εἶναι «τεχνικά» πολύ δύσκολο γιατί δέν ἔχουν μιᾶ ἐνιαία θεματική. Naί μέν τὰ περισσότερα ἀπό αὐτά τὰ 70 ἄρθρα εἶναι φιλολογικά καί ἐπομένως ὁ ἀναγνώστης, ἔχοντας μπροστά του μιᾶ ὁμοειδή ὕλη, μπορεῖ νά ἐπικοινωνήσει μέ τίς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα γιά τή λογοτεχνία, ὥστόσο ὁ Ν. Βαγενᾶς καταπιάνεται καί μέ θέματα μὴ φιλολογικά, μέ θέματα πολιτιστικά ἢ κοινωνικά, ἐνίοτε «ἄσχετα» μέ τήν ἐπιστημονική του ιδιότητα, σχετικότερα ὅμως πρὸς τήν ιδιότητα τοῦ προϋεαμένου, τοῦ εὐαίσθητου πο-

λίτη. Σέ ένα από τά πρώτα του κείμενα για παράδειγμα («Βαθμός μηδέν της αντιγραφής») όχι μόνο καταγγέλλει περίπτωση χονδροειδέστατης αντιγραφής εκ μέρους πανεπιστημιακού στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης που «συνέγραψε» βιβλίο τι με τη μέθοδο του κολάζ (συρραφή φωτοτυπιών χωρίς αναφορά των πηγών) αλλά και ειρωνεύεται μιάν όρισμένη χρήση της θεωρίας του Ρολάν Μπάρτ για «τό θάνατο του συγγραφέα» και περί «μής λογοκλοπής» χάρη στην οποία ο υποψήφιος, όπως μάς πληροφορεί ο Ν. Βαγενάς, «άντί να οδηγηθεί στον εισαγγελέα [...] προήχθη με μεγάλη πλειοψηφία στη βαθμίδα του επίκουρου καθηγητή» (σ. 51). Έδω, τό ζήτημα δέν είναι καν ό αντιγραφέας, τόσο συνηθισμένη άλλωστε περίπτωση, αλλά τό αν και κατά πόσο ό πανεπιστημιακός θεσμός υπόκειται σε κανόνες και δεσμευτικές αρχές ή αν μπορούν να χρησιμοποιούνται ακόμη και οι μεταμοντέρνες θεωρίες περί θανάτου του συγγραφέα, διακειμενικότητας και πρωτοκαθεδρίας του αναγνώστη προκειμένου να βολέψουν τη βολή μας. Τό πρόβλημα δηλαδή για τόν Βαγενά γίνεται ευθέως πολιτικό, ξεφεύγει από τό στενό επαγγελματικό-φιλολογικό του κελυφος όπου και πρωτογενώς εκδηλώνεται, και έτσι τίθεται τό γενικότερο ζήτημα της ευθύνης, της δέσμευσης και των κανόνων που θα έπρεπε να διέπουν τόν δημόσιο βίο.

Ό Βαγενάς ωστόσο δέν αποσιωπά την ειδικότητά του αυτή είναι τό μετερίζι του, την επιστημονική του σκεπή χρησιμοποιεί για να καταστήσει δικά του ενδιαφέροντα (φιλολογικά, λογοτεχνικά, ιστορίας ή θεωρίας της λογοτεχνίας) στοιχεία που θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν τόν προβληματισμό και την παιδεία όλων μας. Απ' αυτή την άποψη τό διάθημά του είναι διαφωτιστικό, αρδεύεται από τις παραδόσεις του Διαφωτισμού. Γνωρίζει ότι δέν μπορεί να λέμε ό,τι μάς καπνίζει ή όταν τό κάνουμε κάτι ή πολλά στραπατσάρουν στον δημόσιό μας βίο.

Όταν, πάλι για παράδειγμα, ό Κωνσταντίνος Τσουνκαλός, υιοθετώντας την «άποψη» που υποστήριξε ό Γ. Βέλτοος στο βιβλίο του *Autodafé*, θεωρεί ότι ό Σεφέρης είναι έλληνοκεντρικός και ότι ό Βέλτοος που τόν ξεμπροστιάζει (τόν αποδομεί) είναι ό εικονοκλάστης που «έχει την τόλμη να αποστασιοποιηθεί από τό λόγο του Σεφέρη και του Μακρυγιάννη», ό Βαγενάς ήρεμα διαμαρτύρεται για την άδυσσαλέα άγνοια που θέλει τόν Σεφέρη «έλληνοκεντρικό». Αν όρθως ό Τσουνκαλός στρέφεται κατά των έλληνοκεντρικών (ή Έλληναράδων) που συνυπάρχουν με την «έξιδανίκευση του προγονόπληκτου ιδεαλισμού και τόν χθόνιο ρεαλισμό της συμφεροντολογικής μας καθημερινότητας» (Τσουνκαλός), ή κατάταξη ωστόσο του Σεφέρη στους έλληνοκεντρικούς –και γενικότερα της γενιάς του '30– εκτός από άγνοια και παραποίηση των απόψεων του ποιητή συνιστά μία οικειοποίηση του ύπερ του γνωστού αντιδυτικισμού και

της περιουσιότητας του έλληνισμού. Νερό στο μύλο του λαϊκισμού δηλαδή χάρη στην «άποδομητική» άδολεσχία.

Έναντίον αυτής της έγχώριας αποδομητικής άδολεσχίας και οίησης βάλλει κατ' επανάληψη στα κείμενά του ό Βαγενάς. Αναγνωρίζει βέβαια ότι αυτά τά νέα ρεύματα στη φιλοσοφία, τη φιλοσοφία της γλώσσας, τη θεωρία της λογοτεχνίας, όπως ό στρουκτουραλισμός, ή αποδόμηση, ή θεωρία της πρόσληψης, ή σημειολογία, προσέφεραν σημαντικά στην έρευνα της λογοτεχνικότητας, έστιάζοντας την προσοχή σε νέες περιοχές, όπως ή ανάγνωση, ό αναγνώστης, ή διακειμενικότητα, ή γλώσσα, οι διαδικασίες πρόσληψης. Ωστόσο, ακολουθώντας στο σημείο αυτό ύστερες επεξεργασίες του Ουμπέρτο Έκο (*Τά όρια της έρμηνείας*, εκδ. Γνώση, *Έρμηνεία και Υπερερμηνεία*, Έλληνικά Γράμματα, 1994) άρνείται την έγκυρότητα της θεωρίας για μία δίχως όρια και κριτήρια έρμηνευτική έλευθερία του αναγνώστη. «*Αν καμιά έρμηνεία δέν είναι λανθασμένη*», υποστηρίζει ό Έκο, «*έπειδή δέν υπάρχουν έρμηνείες των κειμένων αλλά μόνον χρήσεις τους*, τότε όλες οι απόψεις είναι όρθές». Ό Βαγενάς άρνείται αυτές τις υπερχετιστικές αντιλήψεις που αποτελούν μεταφορά του άμερικανικού φιλοσοφικού πραγματισμού (Ρόρτυ) στο πεδίο των λογοτεχνικών σπουδών, όπως και τη θεωρία των αποδομητών (Ντεριντά) που «*άδυνατεί να αποτελέσει πρότυπο λογοτεχνικής κριτικής γιατί δέν είναι ικανή να καλύψει τό φάσμα της κριτικής πράξης*» (σ. 125).

Απ' αυτή τη θεωρητική αλλά και πρακτική σκοπιά ό Ν. Βαγενάς κρίνει την εμφανισθείσα στις αρχές της δεκαετίας του '80 αυτοαποκαλούμενη «Νεοελληνική Φιλολογία της Αμερικής». Κατά τη «φιλολογία» αυτή, όπως συνοπτικά αλλά έντιμα συνοψίζει τις απόψεις της ό Βαγενάς, καθώς αποφαίνεται ότι δέν υπάρχει αλήθεια παρά μόνον οι ιδέες των ανθρώπων οι όποιες κατασκευάζουν την αλήθεια, καμιά έξήγηση γραμματειακού τύπου δέν μπορεί να θεωρηθεί όρθή. Ως εκ τούτου τό κείμενο –κατά τη Νέα Φιλολογία της Αμερικής– δέν υπάρχει και κάθε άποψη αναδεικνύεται σωστότερη από κάποια άλλη μόνο και μόνο έπειδή κατορθώνει να έπιδληθεί.

Είναι ζήτημα δηλαδή συσχετισμού δυνάμεων. «*Δίκιο έχει*», υποστηρίζει ό αρχηγέτης της «Νεοελληνικής Φιλολογίας της Αμερικής» Βασίλης Λαμπρόπουλος, «*όποιος επιβάλλει τό δικό του δίκιο*». Μεταφερόμενες οι απόψεις αυτές στην ιστορική πραγματικότητα του «φαινομένου» που ονομάζεται π.χ. Ελλάδα και έλληνικό έθνος, μάς «δείχνουν» ότι τό έθνος δέν είναι μία φυσική οντότητα –πράγμα σωστό– αλλά μία έπινοημένη κατηγορία από την ιδεολογία του έθνικισμού, πράγμα απολύτως λάθος. Ένα κείμενο, λένε, είναι και ή έπινόηση του έθνους, υποκείμενο κι αυτό στην έρμηνεία και κατάλληλο μόνο για τις πολιτιστικές σπουδές. Γι' αυτό και οι «Έρμηνείες της

Διασποράς», όπως επίσης αυτοαποκαλούνται, επικρίνουν και μηδενίζουν σύσσωμη την «έλλαδική» κριτική αφού ακόμη (!) ασχολείται με τους συγγραφείς του ανύπαρκτου κατ' αυτούς λογοτεχνικού κανόνα (λ.χ. τόν Σολωμό ή τόν Κάλβο, τόν Σικελιανό κλπ.) κι όχι με λογοτέχνες γυναίκες, μετανάστες, μειονοτικούς, θέματα τόσο προσφιλή στίς ποικιλώνυμες cultural studies.

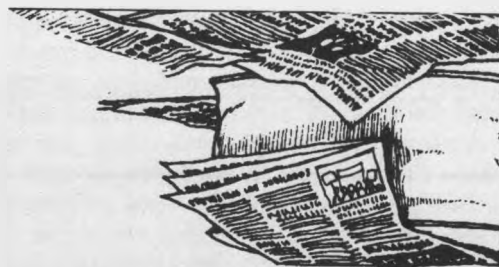
Οι απόψεις αυτές, λέει ο Ν. Βαγενάς, προϊόντα του μεταφυσικού σχετικισμού ή καλύτερα του σχετικιστικού ιδεολογισμού, «δέν είναι παρά ένα άφελές θεωρητικό συνονθύλευμα, ή εφαρμογή του οποίου στη νεοελληνική πραγματικότητα καταλήγει σε προσηγγίσεις που κυμαίνονται από τό ανώριμο ως τό έξωπραγματικό και τό φαιδρό» (σ. 147).

Η συμφωνία στο σημείο αυτό με τόν Βαγενά δέν είναι μόνο υποχρέωση ὀρθοφροσύνης και ἐπιστημονικής συνέπειας. Έχει νά κάνει μέ τήν ποιότητα και τήν κατεύθυνση γενικά τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν ἀπό τήν ἱστορία ὡς τήν ἀνθρωπολογία, τήν κριτική, τή φιλολογία. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη ἡ ἀντίκρουση τῆς «Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Ἀμερικῆς», στήν ὁποία συμβάλλει ὁ Βαγενάς, ἀναδεικνύεται σέ σοβαρό πολιτικό, ἰδεολογικό και ἐπιστημολογικό πρόβλημα, ἀκριβῶς γιατί αὐτή ἡ ἀναλυτική και θεωρητική φαιδρότητα ἀποκτᾷ ὀλοένα και μεγαλύτερη ἀκρόαση μέσα στό «έλλαδικό» Πανεπιστήμιο ἀλλά και ἐκτός αὐτοῦ.

Ὁ Νάσος Βαγενάς σ' αὐτά τά κείμενα τῶν Σημειώσεων δέν ἐκθέτει μιά συστηματική θεωρία τῆς λογοτεχνίας. Εἶναι ψηφίδες μιάς γενικότερης σύλληψης πού μένει νά γίνει ἔργο ὀλοκληρωμένο. Ἀμποτε. Ὡστόσο σ' αὐτούς τούς σύντομους σχολιασμούς παρέχει, κατά τή γνώμη μου, τό στίγμα μιάς θεωρητικῆς σκευῆς πού στήν ἀνάπτυξή της, αὐτά τά δεκαπέντε χρόνια, μπόρεσε και νά παρακολουθήσει τά διεθνή ρεύματα συνδιαλεγόμενος κριτικά μαζί τους ἀλλά και δέν ἀποσπάστηκε ἀπό συγκεκριμένες ἐλληνικές λογοτεχνικές πραγματικότητες ἀρμενίζοντας, ὅπως τόσοι ἄλλοι, γιά τό πουθενά. Ὁ ἀναγνώστης τῶν Σημειώσεων θά βρεῖ πληθώρα διαυγέστατων ἐπισημάνσεων καθώς ὁ συγγραφέας τους ἐρχεται ἀντιμέτωπος μέ τό ἔργο θεωρητικῶν ὅπως ὁ Ρολάν Μπάρτ, ὁ Ρόρτυ, ὁ Οὐμπέρτο Ἐκο, ὁ Τζ. Κάλλερ, ὁ Ντερντά ή τό Τσβεντάν Τοντόροφ, μέ τόν ὁποῖο και συμφωνεῖ περισσότερο βλέποντας στά ἔργα αὐτοῦ τοῦ Βαλκάνιου θεωρητικοῦ τίς δυνατότητες ἀνάκαμψης τοῦ οὐμανισμού πού οἱ μεταστρουκτουραλιστικές θεωρίες εἶχαν παρακάμψει. Καί ἐξάλλου, αὐτή ἡ θεωρητική ἐγνοια τοῦ Ν. Βαγενά συνυφαίνεται μέ ὀξυδερκεῖς ἐπεξεργασίες γιά τους μεγάλους τῆς λογοτεχνίας μας, τόν Σεφέρη, τόν Σικελιανό, τόν Καρυωτάκη, τόν Ροῖδη, τόν Παλαμά, τόν Ἐμπειρίκο κλπ. ἡ γιά σημαντικά ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας. Εἶναι κρίμα πού οἱ ὁμότεχνοι και οἱ ἐπαῖοντες δέν πρόσεξαν ὅσο θά ἔπρεπε αὐτή τήν

ἀνήσυχη και μαχητική σκέψη. Συνηθίζουμε τόσο πολύ στόν τόπο μας ὁ καθένας νά σολάρει στή γωνία του κι ἐνῶ νομίζει ὅτι ξανοίγεται σέ μεγάλους ὀρίζοντες ἀπλῶς καλπάζει ἐπιτόπου.

Ἐλεγα ὡστόσο ὅτι ὁ Ν. Βαγενάς δέν ἀσχολεῖται μόνο μέ ζητήματα λογοτεχνίας. Σημαντικό μέρος τῶν Σημειώσεων εἶναι ἀφιερωμένο σέ θέματα ὅπως τό ποδόσφαιρο, ἡ ἐκπαίδευση, τό βιβλίο, τά λογοτεχνικά βραβεῖα, ἡ ἐκδοτική πρακτική, και κυρίως μόνιμη ἡ ἐγνοια του γιά τήν τηλεόραση. Νά θίξω, ἀπλῶς, μιά στιγμή τῶν ἐκρήξεων τοῦ Ν. Βαγενά γιά τά τηλεοπτικά πράγματα. Ποιό εἶναι τό σημαντικότερο πολιτισμικό γεγονός, ἀναρωτιέται, αὐτό τόν καιρό; «Τό σημαντικότερο ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ κατάργηση τῶν περιορισμῶν τοῦ χρόνου και τοῦ χώρου στίς τηλεοπτικές διαφημίσεις» ἡ γιά τήν ἀκρίβεια «ἡ ἀπάθειά μας σ' αὐτή τήν κατάργηση» γιατί, ὅπως ὑποστηρίζει, «ἡ σχέση μας μέ τόν πολιτισμό τήν ὁποία διαμορφώνει ἡ τηλεόραση εἶναι ἀδύνατον ν' ἀφήσει ἀναλλοίωτες τίς ἐκτός τηλεοράσεως σχέσεις μας μ' αὐτόν» (σ. 69). Εἶναι ἐποχή (1991) πού ἡ ἰδιωτική τηλεόραση γίνεται ἡ νέα κατακτητική τῶν πάντων πραγματικότητα ἐνῶ οἱ θαρόνοι τῶν ΜΜΕ ἀποβαίνουν ἄρχοντες τοῦ πολιτισμικοῦ πεδίου και τά ἰδεολογίζοντα, στήν ὑπηρεσία τους παιδιά, «χαιρετίζουν τόν κατακερματισμό τοῦ τηλεοπτικοῦ κειμένου [διά τῶν διαφημίσεων] γιατί αὐξάνει τήν πολυσημία του ἐπιτρέποντας τήν ἀπολαυστική ἄφεσή μας στό ἀνέμελο παιχνίδι τοῦ σημαίνοντος» (σ. 71). Δίπλα μας συνέβαιναν αὐτά πού σαρκάζει ὁ Ν. Βαγενάς και, θεδαίως, χάρη στή γενική βουδαμάρα γιγαντώθηκαν καθώς διαβήκαμε τό κατώφλι τοῦ 21ου αἰῶνα. Ἀπό μιά ἀποψη οἱ Σημειώσεις εἶναι και ἕνα χρονικό αὐτῆς τῆς πολιτισμικής καθίζησης πού ἐπέβαλε ἡ τηλεόραση, ἰδιωτική και δημόσια. Αὐτή ἡ καταγραφή δέν εἶναι ἀπό τίς μικρότερες ἀρετές τῶν Σημειώσεων χρειάζουμένη σέ ὅποιους ἀκόμη ἔχουν προβλήματα μέ τά ἦθη και τους θεσμούς τοῦ δημόσιου βίου.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- ΤΣΒΕΤΑΝ ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Ο έκπατρισμένος*, μτφρ. Όντέτ Βαρών-Βασάρ, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 297.

Ένα βιβλίο που συστήνεται σαν προσωπικό οδοιπορικό, αλλά αρθρώνει ένα οδοιπορικό του διανοουμένου στον μεταπολεμικό κόσμο. Η προσωπική γραφή διατηρείται ακόμη και όταν αντιμετωπίζονται θεωρητικά προβλήματα, ο ρόλος του διανοουμένου διερευνάται μέσα στις πιο αντιφατικές συνθήκες, ο χρονικός ορίζοντας του βιβλίου εκτείνεται μέχρι τη στιγμή της έκδοσής του (1996).

Τό πρώτο κεφάλαιο τοποθετεί την αφετηρία του βιβλίου σε ένα ταξίδι επιστροφής στη γενέθλια Βουλγαρία, δεκαοκτώ χρόνια μετά από την άφιξη του Τοντόροφ στο Παρίσι τό 1963, ενώ τό τελευταίο αφηγείται τη στιγμή της αποδημίας, μέ αυτή την αντιστροφή νά θέλει νά όρίσει την «έδρα» του συγγραφέα, ενώ τό κυρίως σώμα του χωρίζεται σε τρία ισότιμα μέρη που φέρουν τούς χαρακτηριστικούς τίτλους «Καταγόμενος εκ Βουλγαρίας», «Πολίτης της Γαλλίας», «Επισκέπτης στις Ήνωμένες Πολιτείες». Στο πρώτο μέρος κυριαρχεί ή εμπειρία του έγκλεισμού που αφορά την κοινωνία της μεταπολεμικής Βουλγαρίας, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία και περιγραφή των «Έστιών αναμορφώσεως διά της εργασίας», δηλαδή της βουλγαρικής έκδοχής του γκουλάγκ.

Υπάρχει μία αιτιολόγηση της κατάρρευσης που κατά τον Τοντόροφ οφείλεται στην «αυξανόμενη απόσταση ανάμεσα στη διωμένη πραγματικότητα και στις επίσημες αναπαραστάσεις της» και τέλος ή ψηλάφηση της «μεταολοκληρωτικής μελαγχολίας». Τό δεύτερο μέρος ξεκινά από τη στάση των Γάλλων διανοουμένων απέναντι στα γκουλάγκ, δηλαδή τη σιωπή τους ή την άρνηση νά δεχθούν την ύπαρξή τους. Αμέσως μετά περνά στον τρόπο που ή συλλογική συνείδηση αντιμετώπισε την πραγματικότητα της συνεργασίας μέ τούς ναζί ενός μέρους της γαλλικής κοινωνίας, αντιστοιχίζοντας τις δύο περιόδους ως προς την ολοκληρωτική εμπειρία και ταυτίζοντας τούς δύο τύπους στρατοπέδων συγκέντρωσης. Διερευνά την έννοια των «έγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας», όχι για νά προτείνει αντίστοιχες δίκες στις χώρες του πρώην «ύπαρκτου», αλλά για νά έρθει στη γαλλική πραγματικότητα της τελευταίας είκοσαετίας, που σημαδεύεται από την επανεμφάνιση του ρατσισμού, προτείνοντας ένα προκλητικό σχήμα: ή συλλογική μνήμη αφορά και ένίοτε απειλεί τη συλλογική ταυτότητα και ή ανάδειξη του αυτόδουλου της συμμετοχής Γάλλων στο καθεστώς του Βισύ, στους μηχανισμούς του και κυρίως σε ναζιστικού τύπου εκκαθαρίσεις απειλεί τη

συλλογική ταυτότητα, όπως ή παραδοχή της ύπαρξης των γκουλάγκ, τό 1950, άνέτρεπε τό αντιφασιστικό και νικητήριο σκητικό, τραυμάτιζε σοβαρά ακόμη και τις ουτοπικές υποθέσεις. Ο ρατσισμός έρχεται νά ακουμπήσει σε ακόμη μία απώθηση, αυτή του αποικιακού παρελθόντος, και, σε συνθήκες διάθρωσης της παραδοσιακής πολιτισμικής ταυτότητας, απειλεί πάλι τη συνοχή της συλλογικής συνείδησης.

Τό τρίτο μέρος του βιβλίου αφορά σκέψεις, συμπεράσματα και παρατηρήσεις που προκύπτουν από την τακτική ανά έτος μετάβαση του συγγραφέα σε αμερικανικά πανεπιστήμια. Σχολιάζεται τό στίγμα των βασικότερων μεταστρουκτουραλιστικών τάσεων της θεωρίας της λογοτεχνίας, δηλαδή της αποδόμησης και του νεοπραγματισμού, αλλά και οι επιδιώσεις του παραδοσιακού μαρξισμού, αντιπαραθέτοντας μία έκδοχή του ούμανισμού που την έχει όρίσει ως «κριτικό ούμανισμό». Τέλος, επιμένει στη συζήτηση περί ταυτότητας και διαφοράς, ελέγχοντας αυστηρά την «πολιτική των ποσοστώσεων», ή όποια αναπαράγει ισχυρότερη τη διαφορά έστω και αν προσπαθεί νά απαντήσει θετικά στο έρώτημα της ένταξης.

Τό βιβλίο είναι εξόχως ενδιαφέρον για τόν Έλληνα αναγνώστη, ιδίως μετά τόν πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία. Η άνεξήγητη για έμάς στάση των Ευρωπαίων διανοουμένων φωτίζεται μέσα από τις πλέον κρίσιμες συνιστώσες της σκέψης τους, αφού είναι εμφανή όσα θεωρούνται δεδομένα και λυμένα, σχετικά μέ τά καθεστώτα του «ύπαρκτου» και τη δημοκρατία, δεβαίως και για όσους ήταν κατά του πολέμου. Έμφανής επίσης και ή αγωνία του Τοντόροφ νά αρθρώσει έναν κριτικό λόγο, μέσα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, απέναντι στη θριαμβεύουσα άφασία και τόν νικητήριο κυνισμό.

- ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Οδόσημα. Στοιχεία προσανατολισμού στο τοπίο της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 273.

Πατώντας στα σαράντα και μέ τουλάχιστον δεκαετή διαδρομή πίσω τους, όσοι αποτελούν τη νεότερη γενιά «συγχρονικών» κριτικών έρχονται νά αποθέσουν, σιγά σιγά, συγκεντρωμένα δείγματα του μόχθου τους. Η πρώτη συλλογή κριτικών κειμένων του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου περιλαμβάνει κείμενα δημοσιευμένα ανάμεσα στα 1988-1999, αλλά, σε αντίθεση μέ τόν προηγθέντα Παντελή Μπουκάλα (*Ένδεχομένως. Στάσεις στην ελληνική και ξένη τέχνη του λόγου*,

1996), τό βιβλίο του Χατζηθασσιλείου περιορίζεται αυστηρά σε κάποιες περιόδους της νεοελληνικής ποίησης και της πεζογραφίας, χωρίς και να παρεκβαίνει σε όμορους χώρους, με εξαίρεση τό μικρό, δί-κην επίμετρον, κεφάλαιο *Περί κριτικής*, με τρία κείμενα που αναφέρονται στην κριτική της ποίησης και τούς κριτικούς 'Αλέξανδρο 'Αργυρίου και Σπύρο Τσακνιά. 'Αποφεύγει όμως να περιλάβει και τακτικά βιβλιοκριτικά κείμενα «αίχμης», όπως ή Μάρη Θεοδοσοπούλου (*Έποχικά. Κείμενα για νεότερους πεζογράφους*, 1999), αφού επιλέγει τά κατά τεκμήριο συνθετικότερα, συνήθως δημοσιευμένα στο περιθώριο της εβδομαδιαίας βιβλιοκρισίας, κείμενα που αφορούν παλαιότερους ή σύγχρονους πεζογράφους, που όμως έχουν ολοκληρώσει τόν δημιουργικό τους κύκλο ή τουλάχιστον διαγράφει τό μεγαλύτερο μέρος του. Τέλος, δέν μπορούμε νά τό χαρακτηρίσουμε ούτε «κριτικοκεντρικό», όπως ίσως τό αντίστοιχο του Δημοσθένη Κούρτοβικ (*Ήμεδαπή έξορία. Κείμενα για τήν ελληνική λογοτεχνία 1986-1991, 1991*), γιατί ελάχιστα συζητούνται τά προβλήματα της κριτικής και του κριτικού, θά έλεγα μάλιστα πώς έδω βασικό μέλημα είναι ή διακριτικότητα της παρουσίας του, ακόμα και στίς λίγες περί κριτικής σελίδες του βιβλίου.

Τό πρώτο μέρος του βιβλίου επιγράφεται «'Οψεις του 19ου αιώνα», τό δεύτερο «Γενιά του '30» και τό τρίτο «Στοιχεία για τή μεταπολεμική πεζογραφία». Τό γραμματολογικό σχήμα του Χατζηθασσιλείου συμφωνεί με τήν αποδεκτή από ένα μεγάλο μέρος της κριτικής περιοδολόγηση, μιά και ή βασικότερη τομή της νεότερης λογοτεχνίας μας όρίζεται στο σημείο όπου εμφανίζεται ή νεωτερική γενιά του '30, με παράδοξο αποτέλεσμα ό μεσοπολεμικός Καρυωτάκης νά τοποθετείται στο κεφάλαιο *'Οψεις του 19ου αιώνα*, κλείνοντας ή σχετικά ενότητα της ποίησης. Τό περί της γενιάς του '30 κεφάλαιο ξεκινά με ένα κείμενο για τίς άφετηρίες της νεωτερικής ποίησης και σταθμεύει στον Έγγονόπουλο (του *Μπολιβάρ*), τόν ύστερο Έλύτη και τόν Σεφέρη. Τέλος, πío αναλυτικό και αποκεντρωμένο τό τρίτο κεφάλαιο, που αφορά τή μεταπολεμική πεζογραφία, με τούς συγγραφείς νά διαχωρίζονται σε πρώτους μεταπολεμικούς και επιγόνους και τό τοπίο νά τέμνεται με κεντρικό άξονα τήν 'Ιστορία, με τούς προηγηθέντες νά τοποθετούνται «'Ανάμεσα στον ρεαλισμό και στην 'Ιστορία», ενώ οι επιγονοί στεγάζονται κάτω από τόν υπότιτλο «'Από τήν 'Ιστορία στον έρωτα και στην καθημερινότητα».

Υπάρχει μιά διάχυτη άμηχανία στον τρόπο που συγκροτείται τό βιβλίο, άμηχανία κοινή και στους προαναφερθέντες συνδοιπόρους του Χατζηθασσιλείου. Θά δικαιωθεί τό έγχείρημα; Τά δημοσιευμένα κείμενα δικαιούνται μιάς δεύτερης ζωής ή ό κύκλος τους είναι άπολύτως όρισμένος, τίς περισσότερες φορές ήμερήσιος και εξαντλείται τήν επομένη; Πρόκειται για βιβλία που χαρακτηρίζονται από τήν αναπόφευ-

κτη μερικότητα ή τήν άκυρωτική άποσπασματικότητα;

Βέβαια, οι γράφοντες «συγχρονικά» κείμενα γνωρίζουν πώς κατ' ουσίαν ένα και μοναδικό βιβλίο γράφουν, έστω πολύτομο, χωρισμένο σε κεφάλαια, σε περιόδους ή ακόμα και συνεχούς ροής. Άλλος γράφει με ιδιότυπο τρόπο κάποια άτελή 'Ιστορία της λογοτεχνίας, άλλος συνθέτει ένα άτελεύτητο παλίμψηστο, άλλος τό έλλειπτικό προσωπικό του ήμερολόγιο, άλλος χρονικά της εποχής έξοφλώντας άχρονολόγητες επιταγές, όλοι άποσπασματικά και άνισα, τό αποτέλεσμα ψηφίδες ζωής κειμένων επί κειμένων, μαρτυρίες αναγνώσεων αναγνωστών, χρονικές ενδείξεις επί της διαχρονίας της πάντα προηγούμενης και προβαδίζουσας πρωτογενούς λογοτεχνίας. Η ανάγκη και ή πρόθεση για ευρύτερες αναπτύξεις δεδομένη και παρούσα, αλλά σπανίως ικανοποιούμενη, αφήνοντας μετέωρο τό διάβημα και τό μόχθο του γράφοντος και άπειλητική τήν ύποψία πώς αυτός αρκείται στην εφήμερη δόξα, στην επί τροχάδην άναγνωσιμότητα, στην επαγγελματική θαλπωρή, έστω και αν είναι γνωστό πώς κατά κανόνα πρόκειται για «ετεροαπασχόληση», για «δεύτερη δουλειά» όχι πάντα επ' άμοιβή και σίγουρα από τίς πλέον κακοπληρωμένες, άγχωτική γιατί ή επικαιρότητα είναι άμείλικτη, άδοξη στην προοπτική του χρόνου γιατί τό περιοδικό σπανίως μπαίνει στην βιβλιοθήκη και ή εφημερίδα ποτέ, με παραλυτικό τό αίσθημα της ματαιότητας.

Νόμιμη όμως ή άνάκληση δημοσιευθέντων κειμένων, τεκμήριο σπονδών στην άενάως μάταιη περικύκλωση του «θέματος» και της «αλήθειας», που πάντα διαφεύγουν, καταλείποντας μόνο τίς μνημειώσεις και τήν έργολογία άλλων έκδοχών του κριτικού λόγου και κάποια δυσδιάκριτα ίχνη των εφήμερων έπεισοδίων. 'Ανάκληση, βέβαια, και για «τρέχοντα» κείμενα, γιατί μόνο έτσι ή σπλαχνική λήθη δέν θά καλύψει όσες έγκυρες και άσφαλείς ενδείξεις της διάρκειας, της έντασης και κυρίως της επικαιρικότητας των έρωτημάτων, εν όλίγοις της ισχύος τους.

Τά κείμενα που συλλέγει στο βιβλίο του ό Βαγγέλης Χατζηθασσιλείου όπωσδήποτε δημιουργούν ένα σύνολο, τό όποιο περιγράφει τό φάσμα των προτιμήσεων του και απογράφει τίς σταθερές της κριτικής του ματιάς, παρότι τό κάθε κείμενο ξεχωριστά άποτελεί και ένα σχέδιο μονογραφίας. Νομίζω όμως πώς δικαιούμαι νά περιμένω (εύχομαι) και ένα ακόμα βιβλίο με περισσότερα ή και άμειγώς βιβλιοκριτικά κείμενα, τά όποια, ως αναγνώστης, τά προσέλαβα ως άυτότελη και ολοκληρωμένα και είμαι σίγουρος πώς είναι αρκετά τόν άριθμό.

- **ΒΙΒΛΙΟΑΜΦΙΑΣΤΗΣ**, περιοδική έκδοση για τήν ελληνική βιβλιοδεσία, 'Αθήνα 1999, έκδοση έργαστηρίου βιβλιοδεσιών Μπάμπη Λέγγα, σ. 319.

Πάντα ή βιβλιοδεσία ήταν αποτέλεσμα αναγκών πρακτικῶν καί συνάμα αἰσθητικῶν. Ἀνάλογες καί οἱ τιμές της (καί μέ τίς δύο σημασίες τῆς λέξης), διαχωρισμένα τά προϊόντα της, ἄλλοι οἱ παραγωγικοί τεχνίτες καί ἄλλοι οἱ μαίτρ τοῦ εἴδους. Μήπως, λοιπόν, μιά σημερινή ἔκδοση γιά τή βιβλιοδεσία ἔχει νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα στήν ἀνιστόρηση ἐνδοξῶν ἐποχῶν καί στήν προσπάθεια διάσωσης της στήν ἐποχή τῆς ψηφιακῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κειμένων;

Ὁ τόμος *Βιβλιοαμφιάστης* ἐκδίδεται κάτω ἀπό τό βάρος αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος, προσπαθώντας νά βγεῖ ἔξω ἀπο τήν ἐπικράτειά του. Ἀναδεικνύει τήν αὐτόνομη καλλιτεχνική διάσταση τῆς βιβλιοδεσίας καί τήν ἱστορική της διαδρομή, ἐνσωματώνει πληροφορίες τεχνικές καί δείγματα τῆς δουλειᾶς διακεκριμένων βιβλιοδετῶν, διαγράφει τήν πορεία τοῦ ἐπαγγέλματος στή νεοελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Μέ λίγα λόγια, ὁ *Βιβλιοαμφιάστης* κατοχυρώνει μέ ἄρκετά ἐπιχειρήματα τήν ἀνάγκη νά συνεχιστεῖ αὐτή ἡ τέχνη, προσφέροντας τό καλαίσθητο «σῶμα» του ὡς ἀναμφισβήτητη ἐπικύρωση καί ἐπιπρόσθετη ἀπόδειξη τῆς ἀλήθειας τῶν λόγων τοῦ τόμου, ἀλλά καί τῆς ποιότητάς τοῦ ἔργου τῶν σημερινῶν βιβλιοδετῶν.

Κώστας Βούλγαρης

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

John Ashbery, *Αὐτοπροσωπογραφία σέ κυρτό κάτοπτρο*, μτφρ. Χάρης Βλαβιανός, δίγλωσση ἔκδοση, ἐπίμετρο Harold Bloom, 6' ἔκδοση ἀναθεωρημένη, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 82.

Ζέφη Δαράκη, *Ποίηση 1971-1992*, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 294.

Πέτρος Α. Δήμας, *Ὀλίγο φῶς καί μακρινό...* Ἀνθολογία κινεζικῆς ποίησης, ἐκδ. Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 1999, σ. 141.

Κέιτ Ἀτκινσον, *Τό ἀνθρώπινο κροκέ*, μυθιστόρημα, μτφρ. Ἀργυρώ Μάνογλου, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 1999, σ. 401.

Ρόμπερτ Λίντελ, *Ἀνύπαρκτη Πολιτεία*, μυθιστόρημα, μτφρ. Εὐαγγελία Κιζήλου, ἐπιμ. Ἄννυ Σπυράκου, ἐπίμετρο Ἰων Ζῶτος, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1998, σ. 301.

Πῶλ Γουέστ, *Ὁ γιατρός τοῦ Λόρδου Βύρωνα*, μυθιστόρημα, μτφρ. Δημήτρης Παπᾶς, ἐπιμέλεια-σημειώσεις Ἄννυ Σπυράκου, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 441.

Ἄρης Κυριαζής, *Ἡ Ἐρατώ εἰς Λέσβον καί εἰς τόν Μυτιληναίων Αἰγιαλόν*, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1999, σ. 109.

Γιώργος-Ἰκάρους Μπαμπασάκης, *Au Revoir*, σημειώσεις στή σκιά μιᾶς συνάντησης, μυθιστόρημα, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 141.

• ΙΣΤΟΡΙΑ

Loring Danforth, *Ἡ μακεδονική διαμάχη. Ὁ ἐθνικισμός σέ ἕναν ὑπερεθνικό κόσμο*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 294.

Arna Momigliano, *Ξένη σοφία. Τά ὅρια τοῦ ἐξελληνισμού στήν Ἀρχαιότητα*, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Κατσιβελάκη, ἐπιμ. Δήμος Κουβίδης, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1998, σ. 266.

Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, *Πέρα ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική δημοκρατία*, μτφρ. Θέμης Μιχαήλ, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 495.

• ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Marc Augé, *Γιά μιά ἀνθρωπολογία τῶν σύγχρονων κόσμων*, εἰσ. Ἑλπίδα Ρίκου, μτφρ. Δέσποινα Σαραφίδου, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 238.

• ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Κοινωνιολογική θεωρία τῆς ἀνάπτυξης (συλλογικό), μτφρ. Κώστας Ἀθανασίου-Θόδωρος Παρασκευόπουλος, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Ἀλέξανδρος-Ἀνδρέας Κύρτσος, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1999, σ. 395.

Ἐ. Παπαταξιάρχης-Θ. Παπαδέλλης (ἐπιμ.), *Ταυτότητες καί φύλο στή σύγχρονη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 410.

• ΔΟΚΙΜΙΑ

Robert Misrahi, *Ἡ εὐτυχία. Δοκίμιο γιά τή χαρά*, μτφρ. Εὐη Καμκούρογλου, ἐπιμ. Βάνα Γρηγοροπούλου-Ἄννα Περιστέρη, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 1999.

• ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Γιώργος Νικ. Γαλάνης, *Εἰσαγωγή στήν ψυχολογία τῆς καθημερινῆς διαπροσωπικῆς ἐπικοινωνίας. Ἐπιλεγμένα θέματα*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1999, σ. 249.

• ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Γιώργος Ψαχαρόπουλος, *Οἰκονομική τῆς ἐκπαίδευσης*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1999, σ. 209.

